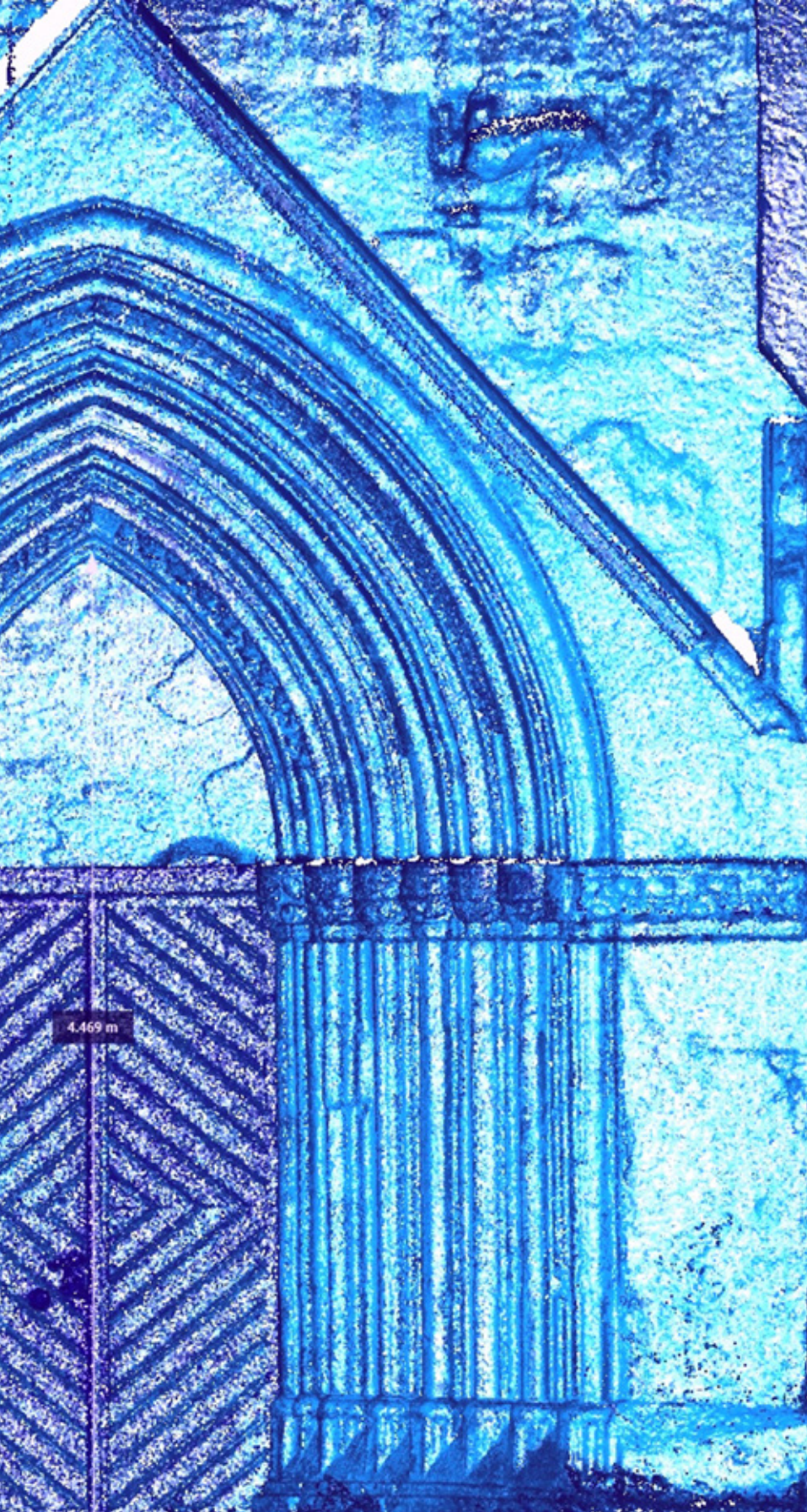

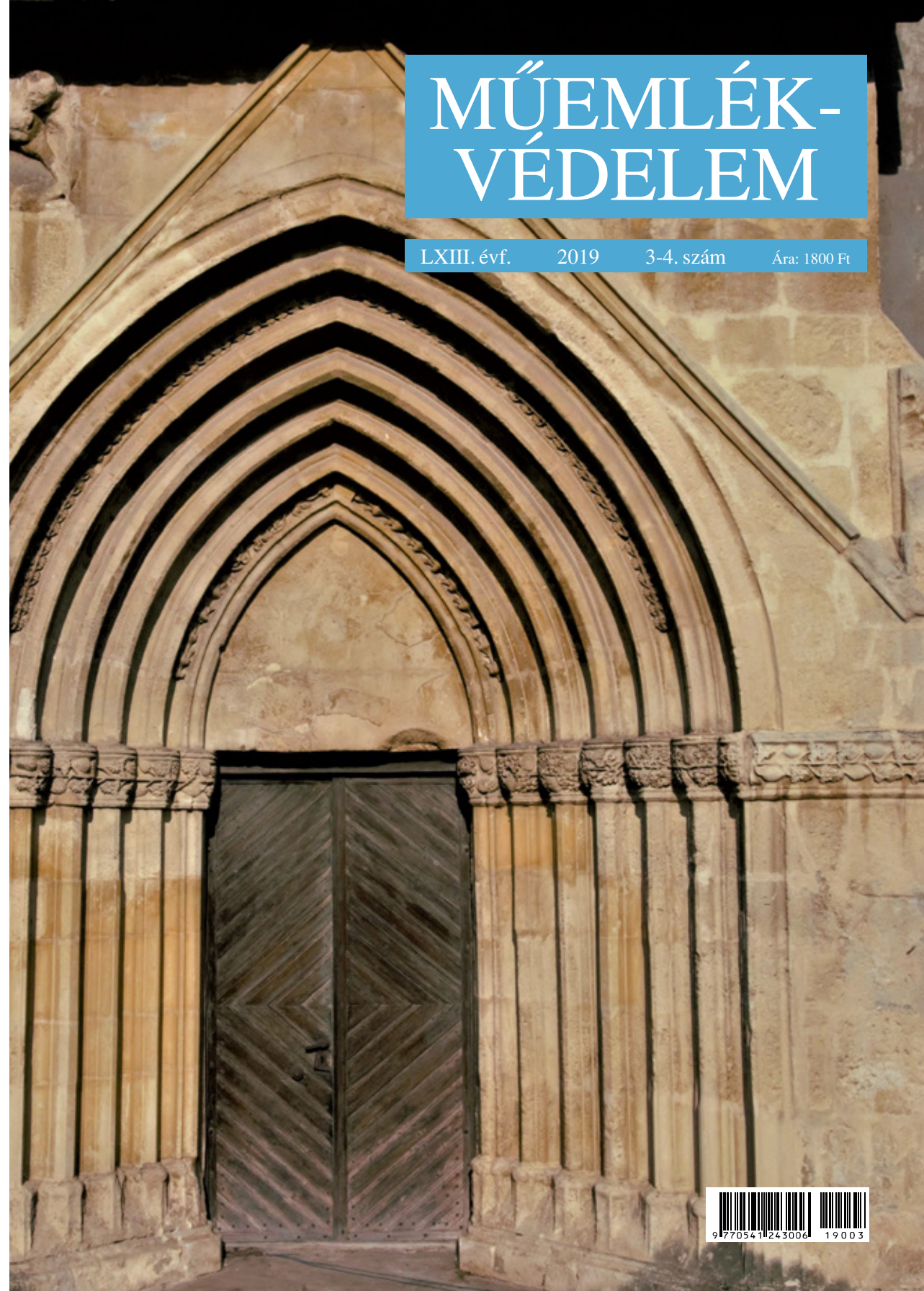

LXIII. évf. 2019 3-4. szám

MŰEMLÉKVÉDELEM

MŰEMLÉK- VÉDELEM

LXIII. évf. 2019 3-4. szám Ára: 1800 Ft

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM FOLYÓIRATA

LXIII. évf.

2019

3-4. szám

Alapította: Gerő László

Szerkesztőbizottság: L. Balogh Krisztina, Fejérdy Tamás, Győr Attila, Koppány András, Krähling János, Nagy Gergely Domonkos, Ritoók Pál, Veöreös András

Főszerkesztő: Vukoszávlyev Zorán

Szerkesztőségi asszisztens: Lengyel Zita és Szólik Krisztina

Szerkesztőség: Miniszterelnökség – Építészeti és Építészeti Helyettes Államtitkárság Építészeti Főosztály
1054 Budapest, Báthory u. 12.

Telefon: 795-2416, e-mail: krisztina.szolik@me.gov.hu

Előfizetésben terjeszti az Építészeti Tájékoztatói Központ Kft. Előfizetési díj 2019. évre: 5000,- Ft
Példányonként megvásárolható az ÉTK Kft. könyvesboltjában (1074 Budapest, Hársfa u. 21.) és bizományosoknál
(FUGA; TERC Kft.; Irók boltja). Egy szám ára: 900,- Ft

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENT

Szászbogácsi Nyári Egyetem / *Summer university in Szászbogács*

Bóna István – Entz Géza – Jékely Zsombor – Krähling János – Szakács Béla Zsolt – Takács Imre: Egy középkori
erődtemplom új élete – műemléki nyári egyetem Szászbogácson / *The new life of a medieval fortified
church – summer university on monument preservation in Szászbogács* 109

Krahling János – Fehér Krisztina: A szászbogácsi evangélikus templom műemlékfelmérésének és
dokumentálásának módszertana / *Methodology for the building archaeology and documentation of the
Lutheran church in Szászbogács*..... 140

Jékely Zsombor – Bóna István: Előzetes megfigyelések és művészettörténeti észrevételek a szászbogácsi templom
középkori falképei kapcsán / *Preliminary observations and art historical notes on the medieval wall
paintings of the church in Szászbogács* 164

Az Egri Nyári Egyetem előadásaiából / *From the lectures of the Summer University of Eger*

Gert Jan Luijendijk: Az értékek fenntarthatósága és helyreállíthatósága – kérdések, kétségek és válaszok /
Sustainability and recoverability of values – Questions, doubts and answers 178

Kristina Markušová: Rész és egész kapcsolata – Kassa (Košice) példája / *Relationship between part
and whole – Example of Kosice (Kassa)* 196

Szabadiacs Anita: Műemléki érték a tájépítészetben – avagy műemléki értékek számbavétele
a történeti kertekben / *Heritage preservation values in landscape architecture or the recording of
monument preservation values in historic gardens* 212

A folyóirat tanulmányai lektoráltak.

A címlapon Szászbogács, nyugati kapu szerepel.

(Fotó: Takács Imre, szkennelés és rajzok: Krähling János és Zslebens Judit)

Lapalapító: Miniszterelnökség

A folyóirat az Építészeti Tájékoztatói Központ Kft. gondozásában készül

Felelős vezető: Mohr László ügyvezető igazgató

Kiadói szerkesztő: Karácsony Tiborné kiadóvezető

1074 Budapest, Hársfa u. 21. Telefon: 06-30-278-4247, e-mail: e.karacsony@etkkft.hu

Tipográfia: WOW Stúdió Kft.

Nyomdai munkák: Séd Nyomdaipari Kft.

Azonossági szám: 1/2020

INDEX: 25 585 ISSN: 0541-2439

EGY KÖZÉPKORI ERŐDTEMPLOM ÚJ ÉLETE – MŰEMLÉKI NYÁRI EGYETEM SZÁSZBOGÁCSON

Bóna István

Okleveles festmény-restaurátor, habilitált doktor, az MKE Restaurátor Tanszékének egyetemi docense. Kutatási területe a falkép-technikák és restaurálás, a vászonkép konzerválás módszerei.

E-mail: bona.istvan@mke.hu

Entz Géza

Művészettörténész, egyetemi doktor. A Pro-Professione Alapítvány elnöke. Szakterülete: Erdély középkori építészettörténete, műemlékvédelem, műemléki topográfia.

E-mail: geza@pro-professione.hu

Jékely Zsombor

Művészettörténész, PhD (2003). Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményi főigazgató-helyettese; tanszékvezető egyetemi docens a Károli Gáspár Református Egyetem bölcsészkarán.

e-mail: jekely.zsombor@kre.hu

Krähling János

Okleveles építészmérnök, építészettörténész, habilitált doktor, a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének egyetemi tanára. Kutatási területe: az újkor építészete és építészetelmélete, történeti épületkutatás, magyar építészettörténet.

E-mail: krahling@eptort.bme.hu

Szakács Béla Zolt

Művészettörténész, habilitált egyetemi docens, a PPKE Művészettudományi Intézetének vezetője. Kutatási területe: középkori művészet, keresztény ikonográfia, a műemlékvédelem története

E-mail: szakacs@btk.ppke.hu

Takács Imre

Művészettörténész, az MTA doktora, az ELTE Művészettörténeti Intézetének egyetemi tanára, a középkori magyar és egyetemes művészettörténet kutatója. Szakterülete a 13–14. századi építészet, szobrászat és udvari művészet.

e-mail: takacs.imre.2014@gmail.com

THE NEW LIFE OF A MEDIEVAL FORTIFIED CHURCH – SUMMER UNIVERSITY ON MONUMENT PRESERVATION IN SZÁSZBOGÁC

The idea of the summer university comes from the Transylvanian restorer Ferenc Mihály, a prominent representative of the Hungarian heritage protection in Transylvania. In the autumn of 2017, he suggested that the unused Saxon fortified church of Szászbogács (Băgaciu, Bogeschdorf) would be suitable for launching a regular summer university course organized in cooperation with Hungarian and Romanian university departments providing complex training in areas related to heritage conservation. The initiative of Ferenc Mihály was also adopted by the duly licensed association of Transylvanian restorers, the *Arcus Egyesület* (*Arcus Association*), and it declared the readiness to provide professional, technical and logistical assistance in the realization of the project.

The Lutheran fortified church of Szászbogács has perfectly preserved its medieval characteristics in detail too: the single-nave longitudinal nave and the polygonal choir are covered with rib vaults, completed with a remarkably sized western tower. Its furniture makes an elaborated reconstruction of medieval use possible: the sedilia, aumbry and other niches of the chancel, the intact medieval altar mensa and the baptismal font represent a vast array of minor-architectural furnishing of the liturgical space. This is complemented by a composition of wall paintings from several periods, a winged altar of exceptional quality, two late-Gothic choir stalls, a wooden carved collection box, and the original hardware of the sacristy door and gate. This extremely multi-layered historic ensemble makes the church of Szászbogács particularly suitable for studying and applying various methods of art history.

The proposal of Ferenc Mihály was openly accepted by the leaders of the departments listed below, and they also elaborated the professional concept and visions of the interdisciplinary summer university in draft.

The university departments involved in organizing and conducting the first summer university in Szászbogács (28 July – 5 August 2019) were as follows:

- Budapest University of Technology and Economics, Department of History of Architecture and Monument Preservation;
 - Eötvös Lóránd University, Faculty of Humanities, Institute of Art History;
 - Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Faculty of Humanities, Institute of Arts Studies and General Humanities, Department of Art History;
 - Hungarian University of Fine Arts, Conservation Department;
 - Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Art History;
- and from Romania:
- Babeş-Bolyai University, Hungarian Institute of History in Cluj-Napoca, Department of Archeology and Art History.

The outlining of the professional program and an on-site field trip made it possible to make an agreement with the owner-maintainer of the church, the Saxon Evangelical Deanery of Medgyes (Medias, Mediasch) [Evangelisches Bezirkskonsistorium A. B. Mediasch] on the specific terms of our long-term cooperation.

Simultaneously, Zoltán Soós, director of the *Mures County Museum*, offered to lend the summer camp a bus for a two-day study trip. He also indicated his intention to include a preliminary non-destructive archaeological survey (soil radar, etc.) on the area of the Szászbogács complex as one of the museum's tasks for 2020. If the latter was to materialize, our project could expand with archaeological partners.

We have set a triple task for the summer university:

1. Theoretical training with auditorium lectures, with a curriculum related to the history of Transylvanian art in the context of Central Europe and linked to international research trends; The training should focus on widely applicable methodological lessons. It is advisable to give different thematic emphasis every year and to harmonize the topic with the practical training places expected in the given year.
2. Practical training, in particular for acquiring advanced monument preservation specialist and restorator skills; this course is always linked to the monument preservation work of the given year, in cooperation with the local professionals working on the project;
3. Study trips to examine the heritage building stock of the wider environment, closely linked to the topic of the theoretical training and the work of the Documentation Center.

The theoretical and practical training, which is planned to be two-week long later and can be effectively operated by a group of about 20 students, in the future may be completed with an additional intensive internships (e.g. building archaeology, wall survey, restorator assistant activities) for a more limited circle of the interested ones, held at a specific location.

Initially, the summer university has mainly been based on the students and teaching staff of the founding institutions, therefore the language of the course is Hungarian. Consideration should now be given to organizing an English language course with international participants and, where appropriate, with renowned foreign lecturers.

A further development option for the summer university is to join an international conference that would fall within the duration of the two-week course. Students could take part in this (e.g. a poster section could be organized for them), which can also be part of theoretical training.

The establishment of a documentation center for collecting, preserving, archiving and making available for research the documents (plans, surveys, photographs, descriptions, etc.) on the monuments of Transylvania and the former Hungarian, now Romanian regions would stabilize the summer university's seasonal activity in the long term. The actuality and opportunity of establishing the documentation center is given by the development of the summer university site, and they could be operated within a common framework.

The *restorator research practice* conducted at the Summer University of Szászbogács provided an opportunity for art historian and architect students to try out restoration research methods, and by observing real artefacts closely, to gain such knowledge the acquisition of which is not possible in the school environment. The summer university also provided a new opportunity for restorator students, because in the context of university education it is not possible to study such a complex ensemble. On the other hand, the students carried out real, authentic monument conservation survey, which at the same time served as a preparation for a later restoration work and expanded their knowledge of the monuments.

Study trips were an essential part of the Szászbogács art history practice, where we could collect comparative material in the churches of the region for interpreting the previously seen elements. The particularly wide rib profile of the Szászbogács church could be recognized also in Küküllőkörös (Curciu, Kirtsch) and Szászivánfalva (Ighișu Nou, Eibesdorf). We could see the cylindrical console forms of the choir vault in Darlac (Dârlos, Durles) and Küküllőkörös. Just like for the triumphal arch in Szászbogács, pointed vault ribs accompanied with pear-shaped corner mouldings could be seen in the arcade-arch zone of the Ecel and Baráthely church and on the triumphal arch in Küküllőkörös. The thick cylindrical section of the Szászbogács sacristy gate appears in Küküllőkörös too, and a solution similar to the eastern rosette of the choir of Szászbogács can also be found in the choir of Küküllőkörös. Based on this, it can be concluded that the first construction phase of the church of Szászbogács is closely linked to the architecture of the area, within which the outlines of a local building workshop are drawn. The inscription-reading practice started in the church of Szászbogács could be continued at several other places of the trip [e.g. Segesvár (Sighișoara Schässburg), Riomfalva (Richiş, Reichesdorf) Berehtalom (Biertan, BIRTHÄLM)] thereby demonstrating the way these primary sources of art history are interpreted as well as the scientific usefulness of the interpretations.

NEUES LEBEN EINER MITTELALTERLICHEN WEHRKIRCHE – DENKMALPFLEGE-SOMMERUNIVERSITÄT IN BOGESCHDORF

Die Idee der Sommeruniversität stammt von dem prominenten siebenbürgischen Restaurator Ferenc Mihály, von dem ausgezeichneten Vertreter des ungarischen Denkmalschutzes in Siebenbürgen. Im Herbst 2017 schlug er vor, daß die in Bogeschdorf (Băgaciu, Szászbogács) außer Gebrauch stehende sächsische evangelische Wehrkirche geeignet wäre für den sich zu dem Denkmalpflege anschließenden Fachgebieten eine komplexe Bildung gewährend, mit der Zusammenarbeit der ungarischen und rumänischen Universitätslehrstühle zu organisierende regelmäßige Sommeruniversitätskurs einzuleiten. Die Initiative von Ferenc Mihály wurde auch der ordnungsgemäß lizenzierten Vereinigung der siebenbürgischen Restauratoren, dem Arcus Egyesület (*Arcus-Vereinigung*) angenommen und erklärte sich bereit, berufliche, technische und logistische Zusammenarbeit in dem Projekt zu leisten.

Die evangelische Wehrkirche von Bogeschdorf hat ihren mittelalterlichen Charakter auch in Detail bewahrt: ihr einschiffiges Langhaus und der polygonaler Chorschluss haben ihren mittelalterlichen Charakter auch in den Einzelheiten der Wehrkirche ausgezeichnet bewahrt: ihr einschiffiges Langhaus und der polygonal schliessender Chor sind mit Kreuzrippengewölben bedeckt, die zu einem bemerkenswert großen Westturm abgeschlossen sind. Ihre Einrichtung ermöglichen eine aufwändige Rekonstruktion der mittelalterlichen Nutzung: die Sedilia, der Chorraum und andere Wandzellen des

Chorraums, die unverseht gebliebene Altarmensa und das Taufbecken repräsentieren eine breite Palette von kleinarchitektonischen Einrichtungsgegenständen des liturgischen Raums. Ergänzt wird dies durch eine Komposition von Wandgemälden aus verschiedenen Epochen, einen Flügelaltar von außergewöhnlicher Qualität, zwei spätgotische Chorgestühle, eine aus Holz geschnitzte Sammlungsschachtel und die Originalbeschläge der Tür und des Tores der Sakristei. Diese außerordentlich vielschichtige Ensemble macht die Kirche von Bogeschdorf besonders geeignet, verschiedene Methoden der Kunstgeschichte zu studieren und anzuwenden.

Der Vorschlag von Ferenc Mihály wurde von den Leitern der unter angeführten Lehrstühlen offen angenommen und sie erarbeiteten auch das berufliche Konzept und die Visionen der interdisziplinären Sommeruniversität.

In der Organisation und Abwicklung der ersten Sommeruniversität von Bogeschdorf (28. Juli – 5. August 2019) beteiligten Lehrstühle wie folgt teilgenommen:

- Technische und Wirtschaftswissenschaftliche Universität Budapest, Lehrstuhl für Baugeschichte und Denkmalpflege;
- Eötvös Lóránd Universität, Geisteswissenschaftliche Fakultät, Kunsthistorisches Institut;
- Károli Gáspár Reformierte Universität, Geisteswissenschaftliche Fakultät, Institut für Geistes- und Kunstwissenschaften, Lehrstuhl für Kunstgeschichte;
- Ungarische Akademie der Bildenden Künste, Lehrstuhl für Restaurierung ;
- Pázmány Péter Katholische Universität, Fakultät für Geistes- und Sozialwissenschaften, Kunsthistorischer Lehrstuhl ;
- und aus Rumänien:
- Babeş-Bolyai Universität, Ungarisches Institut für Geschichte, Klausenburg (Cluj-Napoca, Kolozsvár), Abteilung für Archäologie und Kunstgeschichte.

Die Gliederung des Fachprogramms und eine Exkursion vor Ort ermöglichten eine Vereinbarung mit dem Kircheninhaber, dem Sächsischen evangelischen Dekanat von Mediasch (Mediaş, Medgyes) [Evangelisches Bezirkskonsistorium A. B. Mediasch] mit spezifischen Bedingungen für eine langfristige Kooperation.

Gleichzeitig bot Zoltán Soós, der Direktor des Bezirksmuseums Mures (Maros) an, der Sommeruniversität einen Bus für eine zweitägige Studienreise zu leihen. Er gab auch seine Absicht bekannt, eine vorläufige zerstörungsfreie archäologische Untersuchung als eine der Aufgaben des Museums für das Jahr 2020 auf dem Gebiet des Bogeschdorf-Komplexes vorzusehen (Bodenradar, usw.). Sollte letzteres verwirklicht werden, könnte unser Projekt-Partnerschaft auch mit Archäologen ergänzt werden.

Wir haben drei Aufgaben für die Sommeruniversität gesetzt:

1. Theoretische Ausbildung mit Vorlesungen im Hörsaal, mit einem Lehrplan in Bezug auf die Geschichte der Siebenbürgischen Kunst im Kontext Mitteleuropas und verbunden mit internationalen Forschungstrends. Die Ausbildung soll sich auf allgemein anwendbare methodische Lektionen konzentrieren. Es ist zweckmäßig, jedes Jahr immer verschiedenen thematischen Akzent zu geben und diesen mit den in den gegebenen Jahren zu erwartenden praktischen Ausbildungsorten zu harmonisieren.

2. Praktische Ausbildung, insbesondere zum Erwerb fortgeschrittener Fachkenntnisse im Bereich Denkmalpflege und Restaurierung; das ist immer mit den in dem gegebenen Jahr laufenden denkmalpflegerischen Arbeiten verbunden, mit den daran arbeitenden lokalen Fachleuten kooperierend;

3. Studienreisen zur Untersuchung des Bestands an Kulturerbe Stätten in der weiteren Umgebung, was sich zu der Thematik des Denkmalbestandes und zu der Arbeit des Dokumentationszentrums eng anschließt.

Die theoretische und praktische Ausbildung, die voraussichtlich zwei Wochen später stattfindet und von einer Gruppe von rund 20 Studierenden effektiv durchgeführt werden kann, kann künftig mit einem zusätzlichen Intensivpraktikum (z. B. Bauforschung, Wandforschung, Restaurierungsassistenten Aktivitäten) abgeschlossen werden für einen begrenzten Kreis von Interessierten, die an einem bestimmten Ort stattfinden.

Die Sommeruniversität bestand ursprünglich hauptsächlich aus Studierenden und Lehrenden der Gründungsinstitutionen, daher ist die Kurssprache Ungarisch. Im Weiteren ist es erwägens-

wert, einen Kurs auf Englisch mit internationalen Teilnehmern und gegebenenfalls mit renommierten ausländischen Dozenten zu organisieren. Es ist eine weitere Entwicklungsmöglichkeit, dass sich die Sommeruniversität zu einer internationalen Konferenz anschließe, die in die Dauer des zweiwöchigen Kurses fällt. Daran könnten auch die Studenten teilnehmen (eine Poster-Sektion kann für sie organisiert werden), was eigentlich einen Teil der theoretischen Bildung bilden kann.

Die Einrichtung eines Dokumentationszentrums für die Sammlung, Aufbewahrung, Archivierung und Bereitstellung der Dokumente (Pläne, Bauaufnahmen, Fotos, Beschreibungen usw.) zu den Denkmälern von Siebenbürgen und den ehemaligen ungarischen, jetzt rumänischen Regionen würde die saisonale Aktivität der Sommeruniversität auf lange Sicht stabilisieren. Die an der Sommeruniversität in Bogeschdorf durchgeführte Praxis der *Restaurierungsforschung* bot den Kunsthistorikern und Architekturstudenten die Möglichkeit, Methoden der Restaurierungsforschung auszuprobieren und durch genauere Beobachtung der realen Kunstgegenstände von der Nähe Erkenntnisse zu gewinnen, deren Erwerb im schulischen Umfeld nicht möglich ist. Die Sommeruniversität bot auch Restaurator-Studenten eine neue Möglichkeit, da es im Rahmen der Universitätsausbildung nicht möglich ist, ein derart komplexes Ensemble zu studieren. Zum anderen führten die Studierenden eine echte, authentische Konservierungsforschung durch, die gleichzeitig als Vorbereitung für spätere Restaurierungsarbeiten diente und ihr Wissen über die Baudenkmäler erweiterte. Die Ausflüge waren ein wesentlicher Bestandteil des kunstgeschichtlichen Praktikums von Bogeschdorf, in der wir in den Kirchen der Region Vergleichsmaterial sammeln konnten, um das Gesehene zu interpretieren. Auf diese Weise konnten wir das sich besonders breite Rippenprofil von Bogeschdorf auch in Kirtsch (Curciu, Küküllökörös) und in Eibensdorf (Ighis Nou, Szászivánfalva) erkennen. Wir konnten die zylindrischen Konsolformen des Chorraumgewölbes in Durles (Darlos, Darlac) und in Kirtsch sehen. Wie beim Triumphbogen in Bogeschdorf waren in der Arkadenbogenzone der Kirche von Hetzeldorf (Ațel, Ecel) und Pretai (Brateiu, Baráthely) und am Triumphbogen in Kirtsch spitze Gewölberippen mit birnenförmigen Eckleisten zu sehen. Die breite, zylindrisch geformte Leibung des Sakristentors von Bogeschdorf erscheint in Kirtsch, und im Chor von Kirtsch befindet sich eine Lösung, die der östlichen Rosette des Chorraums von Bogeschdorf ähnelt. Daraus lässt sich schließen, dass der erste Bauabschnitt der Kirche von Bogeschdorf eng mit der Architektur des Gebiets verbunden ist, in dem die Umrisse einer örtlichen Bauwerkstatt gezeichnet werden. Die in der Kirche von Bogeschdorf angefangene Übung des Inschriftenlesens konnte an mehreren anderen Orten der Reise fortgesetzt werden, z. B. Schäßburg (Sighisoara, Segesvár), Reichsdorf (Richis, Riomfalva), Birthälm (Biertan, Berethalom), die die Methode der Auslegung dieser primären kunsthistorischen Quellen und die wissenschaftliche Nützlichkeit der Interpretationen demonstrierten.

Az alábbiakban annak az úttörő jellegű nyári egyetemi kurzusnak az előzményeit, koncepcióját és első eredményeit mutatjuk be röviden, amely öt budapesti és két kolozsvári egyetemi tanszék tudományos munkatársainak és hallgatóinak, valamint a Maros megyei Múzeum munkatársainak közreműködésével, a művészettörténet, építészettörténet és restaurátor szakterületek együttműködésével valósult meg a Maros megyei Szászbogács (Románia, Bogăciu, Bogeschdorf) erőtemplomában 2019. július 28 – augusztus 5. között. Az első szászbogácsi nyári egyetemen részt vett egyetemi tanszékek és tanárok a következők voltak:

- Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszék (Krähling János tanszékvezető egyetemi tanár);

- Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művészettörténeti Intézet (Takács Imre intézetvezető egyetemi tanár);
- Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Művészettudományi és Szabadbölcsészeti Intézet, Művészettörténet Tanszék (Jékely Zsombor tanszékvezető egyetemi docens)
- Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszék (Bóna István egyetemi docens);
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Művészettörténet Tanszék (Szakács Béla Zsolt tanszékvezető egyetemi docens); és romániai részről:

- Babeş-Bolyai Tudomány Egyetem kolozsvári Magyar Történeti Intézet, Régészeti és Művészettörténeti Tanszék (Pakó Klára egyetemi adjunktus és Kovács Zsolt egyetemi adjunktus).

A nyári egyetem gondolata Mihály Ferenc erdélyi restaurátortól, az erdélyi magyar műemlékvédelmi szakma jeles képviselőjétől származik, aki 2017 őszén vetette fel, hogy Szászbogács használaton kívül álló szász evangélikus erődtemploma alkalmas lenne egy, a műemlékvédelemhez kapcsolódó szakterületeken komplex képzést nyújtó, magyarországi és romániai egyetemi tanszékek együttműködésében megszervezendő, rendszeres nyári egyetemi kurzus indítására. Mihály Ferenc kezdeményezését az erdélyrészi restaurátorokat tömörítő és megfelelő működési engedéllyel rendelkező Arcus Egyesület is magáévá tette, és a terv megvalósu-

lása esetére készségét nyilvánította a projektben való szakmai, technikai és logisztikai közreműködésre.

A helyszín kivételes adottságokkal rendelkezik a középkori és kora újkori építészettel és más művészeti ágakkal foglalkozó szakmák számára az egyetemi kurikulumokba illesztett elméleti és gyakorlati képzési programok megvalósítására, továbbá kapcsolódó kutatásokra, illetve szakmai dokumentációk készítésére. Szászbogács, amelynek templomát az alábbiakban részletesebben bemutatjuk, a dél-erdélyi szász településterület északi peremén helyezkedik el, Marosvásárhelytől dél-nyugatra 40 kilométerre. 20–30 km-es környezete középkori és koraújkori építészeti, festészeti, szobrászati és egyéb emlékekben rendkívül gazdag műemlékállománnyal rendelkezik, amelyeknek bemutatása, vizsgálata, összefüggéseik alaposabb megismerése, feltárá-

1. kép Szászbogács (Bogăciu, Bogeneschdorf) falu észak felől középpont az erődtemplom épületegyüttesével.
Fotó: hallgatók, Sapientia Egyetem

sukban, illetve restaurálásukban való esetleges szakmai közreműködés páratlan lehetőségeket nyújthat az egyetemi képzés haladottabb szakaszában lévő hallgatók, és fiatal kutatók szakmai ismereteinek szélesítésére és elmélyítésére (1-2. kép).

Mihály Ferenc javaslatát a fent felsorolt tanzsékek vezetői nyitottan fogadták és nagy vonalakban ki is dolgozták az interdiszciplináris nyári egyetem szakmai koncepcióját és távlati elképzeléseit (ld. keretezett szöveg). Ennek nyomán 2018. március 24-én a későbbi szervezési munkákban meghatározó szerepet vállaló *Entz Géza*, valamint *Takács Imre*, *Szakács Béla Zsolt* és *Jékely Zsombor* tanszékvezetők és *Lenzsér Péter* építész részvételével, az Arcus Egyesületet képviselő *Mihály Ferenc* és *Kiss Lóránd* restaurátorokkal feladatfelmérő látogatást tettünk Szászbogácson, néhány környékbeli műemléket is

felkeresve. Utunkon elkísért bennünket *Soós Zoltán* a Maros Megyei Múzeum igazgatója, aki felajánlotta az általa vezetett intézmény részvételét a tervezett projektünkkel való sokoldalú együttműködésben (3. kép).

A helyszínen szerzett tapasztalataink birtokában felvettük a kapcsolatot a szászbogácsi templomot fenntartó megyesi Szász Evangélikus Kerületi Konzisztóriummal (Evangelisches Bezirkskonsistorium A. B. Mediasch), amely 2018. május 29-i határozatával késznek mutatkozott az elgondolás részleteinek megtárgyalására.

Ezzel lehetővé vált, hogy a templom fenntartó tulajdonosával megállapodhassunk az együttműködés konkrét feltételeiről, amelynek lényege, hogy az Arcus Egyesület felügyelete alatt elvégzendő állagmegóvási munkálatok fejében a kezdeményező egyetemi konzorcium lehetőséget kap arra, hogy a mindkét fél által hosszú távra

2. kép Szászbogács (Bogăciu, Bogeneschdorf), evangélikus templom az erődfallal maradványával és a régi iskolaépülettel. Fotó: Takács I.

3. kép A nyári egyetemen résztvevő oktatók a templom nyugati kapuja előtt (balról: Krähling J., Szakács B. Zs., Kovács Zs., Bóna I., Takács I. Jékely Zs.) Fotó: hallgatók, Sapientia Egyetem

4. kép Entz Géza előadásán résztvevő hallgatók a templom kertjében.
Fotó: hallgatók, Sapientia Egyetem

elképzelt együttműködés első ütemeként, a 2019. évvel kezdődő három évben a szászbogácsi együttesben nyári kurzusait megtarthassa.

Ezzel egyidejűleg Soós Zoltán a Maros Megyei Múzeum igazgatója felajánlotta, hogy a nyári tábornak két napra autóbust biztosít tanulmányi kirándulásra és jelezte azt is, hogy szándékában áll a múzeum 2020. évi feladatai közé felvenni egy előzetes roncsolásmentes régészeti felmérést (talajradar stb.) a szászbogácsi együttes területére. Utóbbi megvalósulása esetén projektünk régész partnerekkel is kibővíthetne.

A fentiek birtokában terveztük meg a 2019. évi első, nyári egyetem részletes programját (ld. keretezett szöveg), amelynek lefolyásáról a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Média Tanszékének hallgatói *Lakatos Róbert* egyetemi docens irányításával fénykép és videó dokumentációt készítettek.

5. kép A szászboágcsi templom hajója, mint előadótér.
Fotó: hallgatók, Sapientia Egyetem

A SZÁSZBOGÁCSI NYÁRI EGYETEM ÉS MŰEMLÉKI DOKUMENTÁCIÓS KÖZPONT KONCEPCIÓJA

A nyári egyetem célja, hogy egyetemi hallgatók, pályakezdők és esetleg elkötelezett érdeklődők számára korszerű művészettörténeti, műemléki és restaurátori ismereteket közvetítsen. A képzés kiegyensúlyozottan és egymásra épülően kombinálja az elméleti és a gyakorlati vonatkozásokat.

Ennek megfelelően a három fő megvalósítási eleme:

- Elméleti képzés előadóteremi előadásokkal, melynek tematikája kapcsolódna az erdélyi művészet történetéhez. Ezt behelyezi tágabb, elsősorban közép-európai kontextusba és összefüggésbe hozza a nemzetközi kutatási irányzatokkal. A konkrét ismeretátadáson túl a képzésnek elsősorban széles körben hasznosítható módszertani tanulsá-

gokkal kell járnia. Itt köthető be az ugyanitt létesítendő tudományos dokumentációs központ tevékenysége. Cél szerű évente más-más tematikai hangsúlyt adni. A témát érdemes az adott évben várható gyakorlati képzési helyszínekkel összehangolni.

- Gyakorlati képzés, elsősorban korszerű műemlékes és restaurátori ismeretek elsajátítása céljából. Ez mindig kapcsolódik az adott évben aktuális munkákhoz együttműködve azokkal a helyi szakemberekkel, akik vállalják a közreműködést, ezt a folyó műemléki kutatások és munkálatok helyszínére, illetve restaurátorműhelyekbe szervezett kiszállásokkal célszerű megoldani.
- Tanulmányi kirándulások a tágabb környezet műemlékállományának tanulmányozásával, amely szorosan kapcsolódik az elméleti képzés tematikájához és a dokumentációs központ munkájához.

6. kép Bevezetés a művészettörténeti gyakorlathoz a templom szentélyében.
Fotó: hallgatók, Sapientia Egyetem

7. kép Antiochiai Szent Margit alakját ábrázoló falkép a szentélyben. Fotó: Takács I.

A nyári egyetem ideális időtartalma két hét, de kezdetben érdemes egyhetes próbatanfolyamot szervezni. A fenti modell alapján heti 2 nap előadásra (mely esetleg szemináriumi munkával kombinálható), 3 nap műemlék-felmérési, kutatási és restaurátori gyakorlatra és 2 nap tanulmányi kirándulásra tagolható a program oktatásmódszertanilag indokolhatóan.

A nyári egyetem működéséhez alapvetően szükséges feltételek: 1. megfelelően felszerelt előadóterem; 2. a résztvevő hallgatók és oktatók számára megfelelő szállás; 3. a kiszállásokhoz és a kirándulásokhoz stabil partnerek, akik a speciális igényeknek megfelelő közlekedést tudják biztosítani; 4. a program megszervezéséhez és működtetéséhez iroda, amelynek ideális körülmények között egész évben állandó munkatársa van, de az előkészületi időszakban ez elengedhetetlen; 5. a résztvevő intézmények és helyi szakemberek koordinált összefogása.

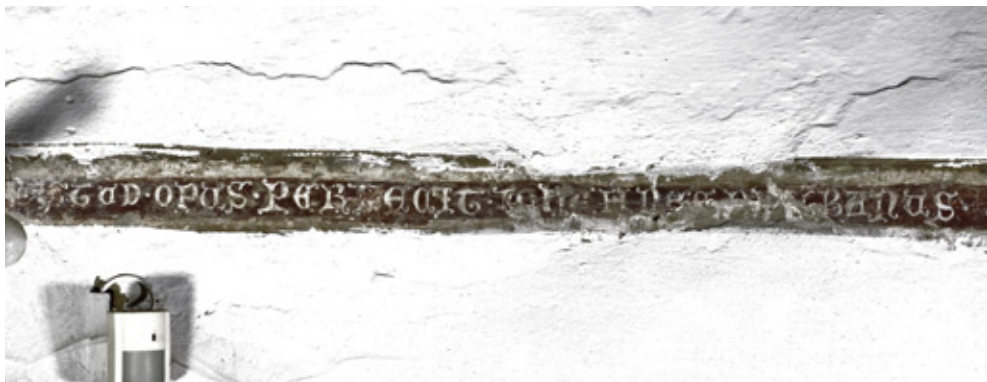
Várható érdeklődők: 1. egyetemi hallgatók, akiknek részvételét szakmai gyakorlatként intézményük elfogadja; 2. fiatal szakmabeliek, akinek továbbképzését a nyári egyetem akkreditált kurzusokkal segíti; 3. elkötelezett érdeklődők, akik részvételi díj fejében megismerhetik a művészettörténeti és műemlékes munka szakmai hátterét.

A kéthetes elméleti-gyakorlati képzést, amely kb. 20 fős hallgatói csoporttal működtethető hatékonyan, a jövőben egy szűkebb érdeklődői kör számára kiegészítheti további intenzív szakmai gyakorlat (pl. műemléki felmérés, falkutatás, restaurátori kisegítő tevékenység) egy adott helyszínen, mely opcionális tevékenység már nem feltétlenül kötődne a szászobgácsi helyszínhez.

A nyári egyetem az első időkben elsősorban az alapító egyetemi intézmények hallgatóira és oktatói stábjára épül, a tanfolyam nyelve ezért a magyar. A továbbiakban megfontolandó egy angol nyelvű kurzus megszervezése, nemzetközi résztvevőkkel, forráslehetőségek mentén további neves külföldi előadók részvételével gazdagítva a programot.

További fejlesztési lehetőség, hogy a nyári egyetem kapcsolódjék nemzetközi konferenciához, amely megrendezésének időszaka beleesne a kéthetes tanfolyam időtartalmába. Ezen a hallgatók is részt vehetnek (szervezhető számukra poszter szekció), amellyel egyszersmind elméleti képzésük bővíülhet, továbbá a hallgatók megjelenése prezentációikkal a nemzetközi tudományos életbe történő belépést is jelentheti.

A résztvevők tanúsítványt kapnak a tanfolyam elvégzéséről, továbbá oktatási segédanya-

8. kép A szászbogácsi templom befejezését dokumentáló felirat a szentélyben.

Fotó: Takács I.

gokat (handoutok, prezentációk, gyakorlati útmutatók, kirándulási szakmai anyagok), amelyeknek később is hasznukat vehetik. Az anyagi lehetőségtől függően lehet meghatározni a részvételi díjat (ezt a hallgatók számára lehetőleg alacsonyan kell tartani), illetve további forrásbevonás lehetősége esetében az ösztöndíjakat.

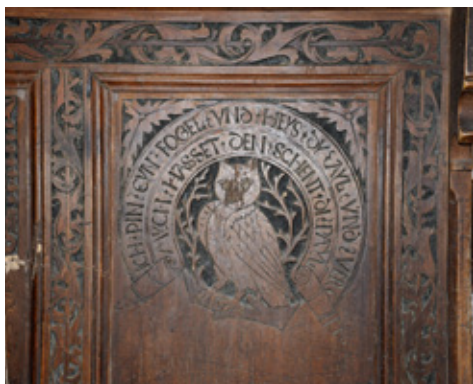
A nyári egyetem szezonális tevékenységét hosszútávra stabilizálná egy olyan, Erdély és a Romániához tartozó, volt magyar területek műemlékeinek dokumentumait (tervek, felmérések, fényképek, leírások stb.) gyűjtő, őrző, archiváló és azokat kutatásra rendelkezésre bocsátó dokumentációs központ felállítása, amelynek aktualitását és lehetőségét a nyári egyetemi helyszín kialakítása jelenti, azzal közös keretek között lehet működtetni.

A műemléki dokumentációs központ céljai: 1. A mondott területen álló építészeti emlékek és épülettartozékok (berendezési tárgyak, bútorok, templomi felszerelések) módszeres fotódokumentálása, ami keretet ad a jelenleg hiányzó általános erdélyi művészettörténeti, műemlékvédelmi archívumnak; 2. A mondott területen folytatott vagy folyamatban lévő restaurátori munkálatok, épületfelújítások, műemlékvédelmi célú kutatások dokumentumainak egybegyűjtése és archiválása.

A dokumentációs központ gyűjteményeinek működtetése, hasznosítása: 1. A fotótár anyagainak web felületen való publikálása kutatási, és oktatási célokra ingyenes szolgáltatásként. 2. Ha a dokumentációs archívum mérete eléri a megfelelő szintet, kutatási segítség nyújtása épületfelújítási és tudományos kutatási feladatokhoz. Ez a működésmód már állandó apparátust igényel.

A dokumentációs központ technikai feltételei: professzionális fényképező és szkennelő eszközök az épületfényképezéshez, épületfelméréshez; hardver és szoftver háttér a digitális anyagok tárolásához; munkahelyi bútorozás és berendezések, valamint megfelelő internetvonal a központnak otthont adó szászbogácsi épülethez. A fotóarchívum fejlesztése kezdetben részben együtt haladhat a nyári kurzusok gyakorlati és kirándulási programjaival, de ettől független feldolgozási tervet is érdemes készíteni.

A dokumentációs központ szakmai háttere: a programért felelősséget vállaló egyetemi tanszékek erői mellett szükség van a teljes támogatói kör részvételére, összehangolt működésére. Nem

9. kép Részlet a szentély déli stallumának homlokzatáról bagolyalakú és felirattal, 1533.

Fotó: Takács I.

10. kép: A szászbogácsi templom sekrestyeajtója középkori vasalatokkal.
Fotó: Takács I.

kizárt, hogy a nyári kurzusok résztvevői is közreműködhetnek a fotógyűjtemény gyarapításban. Fel kell térképezni, hogy milyen már meglévő források, személyes archívumok vonhatók be szakmailag indokoltan a gyűjteménybe annak gazdagítása érdekében.

ELŐADÁSOK

A nyári egyetem programjának első két napját elméleti előadások és módszertani prezentációk töltötték ki, amelyek szinte kivétel nélkül a program fő témájához: az erdélyi százok középkori művészeti örökségéhez és Szászbagács erődtemplomához kapcsolódtak. Céljuk a hallgatók történeti tájékozottságának, tárgyi tudásának és művészettörténeti ítélőképességének fejlesztése, illetve a következő napok gyakorlati munkájára való felkészítés volt. Az előadók a szervező intézmények művészettörténész oktatói, illetve a szervezésben jelentős részt vállaló Arcus Egyesület tagjai voltak. Az előadások helyszíne a szászbagácsi templom alkalmi előadótermének eszközökkel felszerelt hajója volt (4-5. kép). A 2019. évi szászbagácsi nyári egyetem megvalósult előadás-programja:

- Entz Géza (Pro Professione Alapítvány): Köszöntő
- Takács Imre (ELTE): Az erdélyi százok művészeti öröksége
- Szakács Béla Zsolt (PPKE): Az erdélyi százok középkori építészet
- Jékely Zsombor (KRE): Középkori falfestészet Erdélyben
- Entz Géza (Budapest): A XIV. századi erdélyi száz templomok kapuzatai
- Kiss Lóránd (Szováta): Az erdélyi száz evangélikus templomok falképes öröksége. Kutatás, restaurálás, értékmérés
- Mihály Ferenc (Szováta): Faberendezések az erdélyi száz templomokban
- A szászbagácsi műemlékegyüttes bejárása, a templom építéstörténete, műemléki értékei és a műemléki beavatkozások – szakvezetés (Arcus Egyesület)
- Krähling János (BME): Történeti épületek felmérésének, dokumentálásának módszertana. Értékleltár/helyiségkönyv készítésének módszertana
- Bóna István (MKE): A restaurálás fogalmának ismertetése. A középkori művészeti technikák rövid ismertetése, különös tekintettel a német művészetre. Az épületkutatás és a restaurátori felmérés módszerei. Falkép-feltárás és dokumentálás módszer-

tana, oltárok és egyéb berendezések restaurátori vizsgálata.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI GYAKORLAT

A szászbagácsi evangélikus templom a középkori emlékekben gazdag Erdélyben is különleges helyet foglal el. Az épület kiválóan megőrizte középkori jellegét: egyhajós hosszháza és sokszög-záródású szentélye bordás boltozattal fedett, melyhez tekintélyes méretű nyugati torony járul. Gazdag gótikus kőfaragványokban is: a szentély féloszlopfői és zárókövei, a déli és a nyugati kapu fejezetzónája és archivoltjai nemcsak ornamentális, hanem figurális díszítéseivel is felhívják magukra a figyelmet. Emellett említést érdemel a torony ikerablaka és a támpillérek változatos kialakítása, rajtuk emberfőt ábrázoló díszekkel. A templom arra is alkalmas, hogy az egyes középkori építési periódusokat megkülönböztessük: így nyilvánvaló, hogy a 14. századi főperiódust követően a késő gótika korában boltozták újra a hajót, és történetek átalakítások a toronyban is. Emellett berendezése a középkori használat árnyalt rekonstrukcióját teszi lehetővé: a szentély ülőfülkéje, szentségfülkéje és egyéb falfülkéi, az épségben megmaradt középkori oltármenza és a keresztelőmedence a liturgikus tér kisarchitekturális berendezésének széles tárházát képviseli. Mindezt több periódusú falképegyüttes, egy kivételes kvalitású szárnyasoltár, két késő gótikus stallum, egy fából faragott persely, továbbá a sekrestyeajtó és a kapuk eredeti vasalása egészíti ki. A későbbi korok is rajta hagyták le-

11. kép Felmérési gyakorlat a templom nyugati kapuján. Fotó: hallgatók, Sapientia Egyetem

12. kép A szászbogácsi felmérési gyakorlat a templom nyugati kapuja. Fotó: Takács I.

13. kép Bélletfejezet részlete a szászbagácsi templom nyugati kapuján.
Fotó: Takács I.

14. kép Bélletfejezet részlete a szászbagácsi templom déli kapuján a timpanon középkori festésének részletével. Fotó: Takács I.

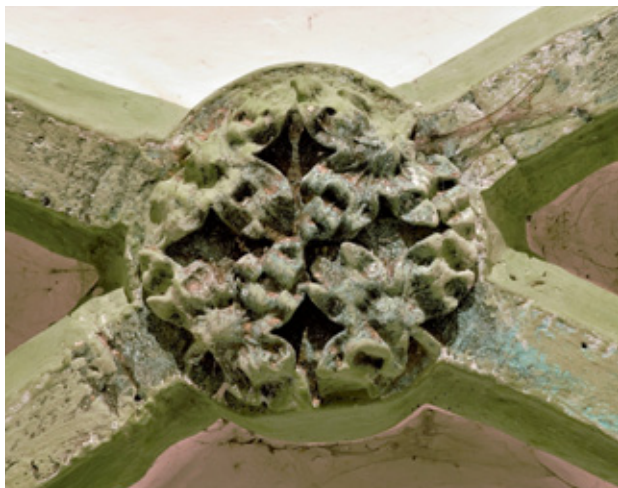
nyomatukat a 19. századi karzatokkal, zászlókkal és orgonával, vagy a hajóboltozat 1650-ből származó festett korongjával. Ez a rendkívül sokrétű emlékegyüttes különösen alkalmassá teszi a szászbagácsi templomot többféle művészettörténeti módszer alkalmazására (6-10. kép).

Az egyik fókuszpontot a gazdagon kialakított bélletes kapuk képezték. Elkészítettük a nyugati

kapu pontos felmérését, gyakorolva a profilfésű alkalmazását. Tanulmányoztuk a kapu tagozatrendjét és ornamentikáját. Megállapítottuk, hogy rajta több köfaragó munkája különböztethető meg: a béllet déli fejezeteit gazdagabb, fantáziadúsabb ornamentika borítja, mint az egyszerűbben alakított északit. A déli kapu vizsgálata során arra jutottunk, hogy itt a nyugati kapu északi fejezetzónáján tapasztalt, mechanikus megoldások dominálnak. Felfigyeltünk arra is, hogy a nyugati

15. kép A szászbagácsi templom szentélyzáradékaának faloszlop-fejezete. Fotó: Takács I.

16. kép Zárókő a szászbagácsi templom szentélyében.
Fotó: Takács I.

17. kép A keresztelőmedence középkori zárókőből kialakított lábazata.

Fotó: Miklós Réka, Babeş-Bolyai Tudomány Egyetem

18. kép Keresztelőmedence.

Fotó: Vörös Judit, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

kapu archivoltjában alkalmazott díszítés szokatlan módon az alsó részen megszakad. Figyelembe vettük a restaurálásakor alkalmazott kiegészítéseket is. A levélornamentika jellegzetességeit a 14. század közepének, második felének dunántúli, felvidéki és erdélyi emlékeivel lehetett összefüggésbe hozni (11-14. kép).

A kőfaragványok vizsgálatát a templombelsőben is folytattuk. Elkészítettük a szentély díszítőfaragványainak teljes fotódokumentációját és figyelmet fordítottunk a sekrestyében őrzött kőtöredékekre. Ezek legfontosabb darabjait hallgatóink felmérték és elemezték. Egyértelműen látható volt, hogy a keresztelőmedence talapzataként használt kő valójában egy zárókő, amely díszítését és bordaprofilját tekintve a szentély periódusához kapcsolódik, de annak intakt szerkezetébe nem illeszthető bele. Ezért a hajó eredeti falpilleírjeit figyelembevéve megállapítottuk, hogy minden bizonnyal annak egyik boltszakaszához készült, amely vagy akkor került használaton kívülre, amikor a késő gótikus hálóboltozat készült, vagy egy előkészített, de végül be nem épített boltozatszerkezet maradványa (15-19. kép). A zárókő bordaindításainak szöveg méréssel is azonosítható volt a hajó faltagolása által megőrzött eredeti szakaszritmussal.

Megmaradt egy fiálé töredék is, amelynek méretei a nyugati kapu oromzatának fiálé csonk-

19. kép Vimperga záró eleme.

Fotó: Völgyesi Péter, Budapesti Műszaki Egyetem

20. kép Medgyes, középkori plébániatemplom, a tanulmányi kirándulás egyik állomáshelye

21. kép Bevezetés a műemlék-felmérési gyakorlathoz.
Fotó: hallgatók, Sapientia Egyetem

jához illenek, így eredetileg annak részét képezhette. Egy háromszögű, előoldalán párkánnyal keretezett kötődéék szögei és méretei alapján ugyancsak a nyugati kapuépítményhez köthető, annak háromszögű oromzatát zárhatta eredetileg (ma ennek helyén modern pótlás van). Egy ívesen hajló sokszögű töredék ugyanennek a kapunak az archivoltjából származhat. Ezek a megfigyelések a szórványtöredékek egzakt lokalizálása mellett a kapun végrehajtott felújítások, kőcserék történetét is közvetlenül érintették.

Már a késő gótikus periódust képviseli az a téglaborda, melynek profilja (ékalakú orr, oldalán hornyokkal, ún. talpasborda) a hajó hálóboltozatával egyezik. E töredéknek a 3D-s fotogrammetriai felmérése is elkészült. A kőfaragványokhoz az egyes hallgatók katalógustételeket írtak, és elkészült fotódokumentációjuk is.

A templom több periódusú falképegyüttest őrzött meg, és remény van arra, hogy a jelenleg látható felületeken kívül egyszer a kompozíció további része is feltárható lesz. A szentélyben je-

22. kép A szászbagácsi templom szentélyének középkori részeket tartalmazó fedélszéke.
Fotó: hallgatók, Sapientia Egyetem

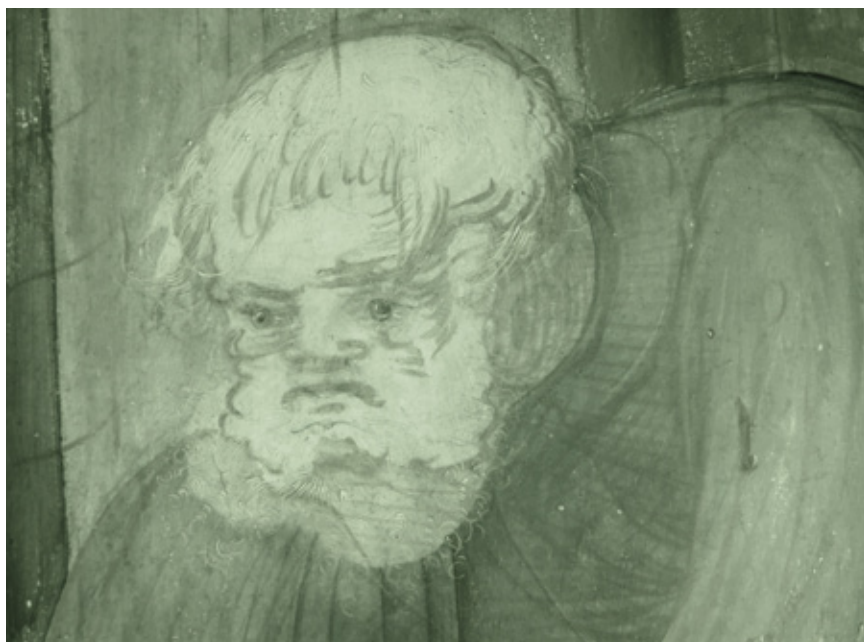
23. a-b kép: A szászbogácsi templom főoltárának részlete: angyal ábrázolás (normál- és infravéltétel). Az alárajzok kitűnően látszanak. Az arc a rajzon jelentősen eltért a végső, megfestett állapottól. Az orrot két változatban rajzolták meg, a száj is máshova került. Az angyal vállára valami fátyol felét tervezett a művész, amit később nem festett meg. A rajz erőteljes és magabiztos. Fotó: Bóna I.

24. a-b kép: A szászbogácsi templom főoltárának részlete: Mária ábrázolás (normál- és infrafelvétel). A finoman megfestett részletek lentről egészen biztosan nem látszottak. A festés karaktere olajfestésre utal. Az UV lumineszcens felvételen egy rendkívül ügyetlen előrajzot találtunk, amit biztosan nem a képet alkotó művész készített. Egészen torz fejet rajzolt, a szemet rossz helyre rajzolta és túl kicsire is sikerült. A művészt nem zavarta az ügyetlen rajz, biztos kézzel festett egy sokkal színvonalasabb fejet. Fotó: Bóna I.

25. a-b kép: A szászbogácsi templom főoltárának részlete: szakállas férfi feje (normál- és infrafelvételen). Magabiztos lendületes alárajzot látunk. A rajzoló nem törekedett a részletek kidolgozására, csak a figura tartását és tömegét határozta meg. Még fület sem rajzolt. A részleteket munka közben, fejből dolgozta ki.

Fotó: Bóna I.

26. a-b kép: A szászbogácsi templom főoltárának részlete: Angyali üdvözet (normál- és infrafelvételen). A lakkvilágos zöld színben lumineszkál. A kiegészítések sötét foltokként jelentkeznek. A lakk alattiak csak kissé sötétebbek, a lakk fölöttiek szinte feketék. A festményen kevés a kiegészítés, gyakorlatilag a kép eredeti megjelenését láthatjuk. Fotó: Bóna I.

27. kép A szászbogácsi templom karzat táblájának részlete (infrafelvételen). A tábla jelenleg barnára van festve. Az infravörös felvételen egy tájkép rajzolódik ki, melyet a barna festék eltakar. A későbbiekben kutató feltárásokat kellene végezni, és a teljes karzatot módszeresen végig kellene fényképezni az infravörös tartományban. Fotó: Bóna I.

lenleg Szent Margit álló alakja látható, de Mihály Ferenc szívességéből tanulmányozhattuk az ennek párjaként korábban láthatóvá vált (ma meszelés alatt rejtőző) Szent Dorottya-ábrázolás fotóját is. Amennyire ez a diszpozícióból megítélhető, a szentély álló szenteket ábrázoló falképeivel függhet össze egy donátor/építtető felirat az északi falon, amelynek majuszkulákkal írt szövege János nevű plébánost említ, s amelynek írásjellege a látható falkép stílustörténeti pozíciójával nagyjából egyezik. A hajóban nagyméretű, de az északi fal egészét tekintve aszimmetrikus elhelyezésű Utolsó ítélet-kompozíció részletei láthatók. Ennek egyes elemeit Jékely Zsombor ikonográfiaileg elemezte, és technikai megoldásait, alárajzolásait a gyakorlat idejére felállított állványzat segítségével közelről is tanulmányozhattuk. A még feltáratlan felületeken egyes alakok átütnek a meszelésen, aminek alapján a falképegyüttes teljes feltárása nagyon ígéretesnek mutatkozik.

A templom egyik legbecsesebb tárgya a szárnyasoltár, melynek három hatalmas szobrát az oltárszekrényben, finom részletekkel megfestett Jézus gyermeksege-ciklusát az szárnyak belső oldalán és kivételesen gazdag szentsorozatát a szárnyak külsején egy állvány segítségével közelről is tanulmányozhattuk. Mihály Ferenc az oltár mai állapotának ellentmondásaira is felhívta

a figyelmet: az első ránézésre teljesen egységesnek tűnő alkotás valójában még a reformáció előtt két különböző szárnyasoltárból lett összeállítva.

Külön figyelmet fordítottunk a feliratokra. A szentély falképeihez a plébánost megnevező, már említett majuszkulás felirat járul (*ISTUD OPUS PERFECIT IOHAHNES PLEBANUS*; 8. kép). Az oltáron a restaurálás során erősen megújított felirat azonosítja az oltárszekrény szentjeit és megadja az 1518-as évszámot. A leggazdagabb felirategyüttest a párjához hasonlóan lapos-faragással, festéssel és intarziával díszített déli stallum őrizte meg, rajta 1533-as készítési dátummal és a segesvári Johannes Reychmut asztalosmester díszes betűkkel írt, latin nyelvű szignatúrájával: *HOC OPVS PERFECTVM PER ME IOHANNEM REYCHMVT ME(N)SATOREM SCHEGESVARIENSEM AD LAVDEM ET HOMORE(M) MARIE VIRGINIS A(NNO) 1533.* A stallum mellvédjén egy bagolyalakot körülvevő, kapitálisokkal írt, német nyelvű mondás is olvasható: *ICH PIN EYN FOGEL VND HEYS DY AYL VND VER MYCH HASSET DENSCHENT DI PAYL.* (9. kép)

A nyári egyetem egyik művészettörténeti feladata egy képzeletbeli kiállítás előkészítése és a hozzá kapcsolódó tudományos katalógus tárgyleírásainak elkészítése volt a helyszínen talált fontosabb töredékek felhasználásával. A hallgatók hat töredéket dolgoztak fel. A munka során gyakoroltuk a faragványok megfigyelését és az adatfelvétel módját, beszélünk a tárgyleírás szaknyelvi sajátosságairól, a megfogalmazás szakmai és stilisztikai követelményiről. Az előre megbeszélt módszerek szerint önálló munka keretében elkészített leírásokat közösen lektoráltuk és javítottuk. Gyakoroltuk ezen kívül a tárgyfényképezést is, a töredékek helyes nézeteinek kiválasztását és a megvilágításukat. Az elkészült katalógus szerkesztett szövegéből az alábbi részleteket adjuk itt közlésre:

Sorszám: 1. (17. kép)

Megnevezés: Zárókő (keresztelőmedence talpaként felhasználva)

Méret:

átmérő: 62 cm

mélyedés átmérő: 40 cm

magasság: 28 cm

anyag: mészkő

Anyag: mészkő

Leírás: Eredetileg négysüveges boltozat zárókőve, két oldalán két-két körtetagozatos borda-

28. a-b kép: A szászbagácsi templom északi stalluma (normál- és infrafelvételen). A festések a normál képen nem látszanak, a lakkozás állapota sem ítélhető meg. A lumineszcens felvételen az ólomfehér alapú festések az oromzaton és a jobb alsó táblákon világos csikokként látszanak. A bal oldalon ilyenek nem figyelhetők meg. Az oromzaton a vörös festék is világít piros színben. A lakkozás egyenetlenségeit és a javításokat is jól meg lehet figyelni. A későbbiekben sok részletfelvételt kell készíteni mindkét stallumról a pontosabb elemzéshez.

Fotó: Bóna I.

29. a-b kép: A szászbagácsi templom szentélyének északi fala (normál- és infravétel). A normál felvétel az alsó részen látszanak a felszálló nedvesség okozta károk. Az UV lumineszcens felvételen az alsó rész felől a talaj eredetű nedvesség által felszállított sók és szerves anyagok világítanak az UV sugárzás hatására. A világos foltok mutatják a falban meglévő károsító anyagok, – sók és szerves anyagok – elhelyezkedését.

Fotó: Bóna I.

30. kép Az oltár oromzatának egy részlete makro-felvételen. Több réteg látható egymáson. Az eredeti megjelenésben játszott szerepük tisztázásához szükség lenne mikroszkópos keresztmetszet vizsgálatra. A ma vörösre festett bogyók eredetileg valószínűleg lüsztres kékek lehettek. Sok átalakítást lehetett ezzel a módszerrel felfedezni és rögzíteni. Fotó: Bóna I.

31. kép Makrofotó az egyik figura szájáról. A száj szélessége két centiméternél kisebb. A száj fölött balra látható kis hiányok szabad szemmel alig láthatók. A lepattogzott festék alól az alárajz feketéje tűnik elő. Fotó: Bóna I.

32. kép Egy szem makrofelvétele. A szembe belefestett sötétkek és a rajta lévő pasztózus világos színek restaurátoroktól származnak. Ezeket később, további vizsgálatok után érdemes lesz eltávolítani. A szemtől jobbra látható pergés szerencsére kiegészítést érint. Fotó: Bóna I.

csonkkal. Oldalának tagolása a bordaprofil felének felel meg. A tárcsa középrészén másodlagosan kialakított, kör lakú mélyedés. A kereten erősen lekopott, fűrtszerű motívumok, indákra fűzött virág és levéldísz. A középső mélyedésben helyezkedik el jelenleg a keresztelőmedencét tartó oszlop.

Proveniencia: A középkori szászbogácsi templomból.

Szerkezeti összefüggések: Eredetileg a szászbogácsi templom hajójának záróköve lehetett.

Őrzési hely: A szászbogácsi templom szentélye

Datálás: XIV. század második fele

Szerző: Miklós Réka (BBTE)

33. kép Kártérkép készítése a nyugati kapu alsó felületéről.

Sorszám: 3. (18.kép)

Megnevezés: Keresztelőmedence

Méret:

magasság: 44,5 cm

medence külső átmérője: 48,5 cm

medence belső átmérője: 36,5 cm

medence mélysége: 20 cm

medence alsó részének átmérője: 30 cm

illesztő felület átmérője/csaplyuk: 14 cm

Anyag: mészkő

Leírás: Kehely formájú tömb. Felső része henger, alsó része csonkakúp, lefelé elkeskenyedő medencevájattal. A felső részből egymással szemben két erősen töredékes, függőleges dudor emelkedik ki. A domború formákon kívül két függőleges véset tagolja.

Proveniencia: A középkori szászbogácsi templomból.

Szerkezeti összefüggések: Három részből álló keresztelőmedence legfelső eleme.

Őrzési hely: A szászbogácsi templom szentélye

Datálás: XIV. század második fele

Bibliográfia: Roth Viktor: Régi keresztelő medenczék Erdélyben. *Archaeologiai Értesítő* 33,1913, 1-20, 2. jegyzet; Tari Edit: *Kőbe faragott liturgia. A Kárpát-medence középkori kő keresztelőmedencéi*, Budapest, 2018, 260.

Szerző: Vörös Judit (PPKE)

Sorszám: 5. (19. kép)

Megnevezés: Vimperga záróeleme

Méret: 25 x 35 x 27,5 cm; profilmagasság: 7,5 cm

Anyag: mészkő

Leírás: Összetett geometriájú töredék. Elül-ső, síkra faragott felületei a belső részen homorú és negyedpálcás profiljá tagozódnak, ahol a profilmagasság 5,5, illetve 7,5 cm. A faragott felületek és profilok állapota erősen sérült, helyenként mészvakolat nyomai lelhetők fel. Oldalról szembetűnő különbség tapasztalható a síkra faragott elülső szakasz (12 cm) és a hátulsó, megmunkálatlan (vagy erősen sérült) illesztési rész (15 cm) között. Hátsó felülete szintén faragott, szimmetria tengelyében karcolt, függőleges szerkesztési (vagy illesztési) vonal, ettől jobbra kereszt formájú szerkesztési (vagy illesztési) jel. A megmunkált hátsó részből, valamint a közel 45°-ban levágott sarokélekből arra következtethetünk, hogy az elem felső szakasza szabadon állt. A felső részen előlről a vimperga profiljai 85°-os szögben záródnak össze, a hátsó, részen négyszögletű illesztési felület található mélyen bevé-

sett csaplyukkal, amelyre feltehetően szabadon álló csúcs-lezárást ültettek rá. A felületek közül egyedül az alsó részen található cementhabarcs maradvány, ebből, valamint a fent említett részletekből arra következtethetünk, hogy a vizsgált elem oromzat csúcsát zárhatta.

Proveniencia: A középkori szászbogácsi templomból

Szerkezeti összefüggések: A templom nyugati kapuzatán a vimperga záró eleme lehetett. (Jelenleg itt restaurálás során újrifaragott elemek vannak.)

Örzési hely: A szászbogácsi templom sekrestyéje

Datálás: XIV. század második fele

Szerző: Völgyesi Péter (BME)

A szászbogácsi művészettörténeti gyakorlat lényegi részét képezték a kirándulások, melyek során a környék templomaiban összehasonlító anyagot gyűjthettünk a korábban látottak értelmezéséhez. (A kétnapos szakmai kirándulás során meglátogatott helyszínek: **Medgyes**, erődtemplom és kápolna; **Szászvánfalva**, plébániatemplom; **Baráthely**, plébániatemplom; **Ecel**, plébániatemplom; **Somogyom**, plébániatemplom; **Darlac**, plébániatemplom; **Küküllőkörös**, plébániatemplom; **Berethalom**, erődtemplom; **Riomfalva**, plébániatemplom; **Almakerék**, plébániatemplom; **Segesvár**, város és erődtemplom.) Így a különlegesen széles orral rendelkező szászbogácsi bordaprofil ismerhettük fel Küküllőkörösön és Szászvánfalván is, a szentélyboltozat hengeres konzolformáival találkozhattunk Darlacon és Küküllőkörösön, a szászbogácsi diadalívhez hasonló, körtetagos sarokkal kísért csúcsíves hevederív található az eceli és a barát-helyi árkádív-zónában, valamint a küküllőkörösi diadalíven, a szászbogácsi sekrestyekapu vastag hengertagja megjelenik Küküllőkörösön, továbbá a szászbogácsi szentély keleti rozettás zárókövéhez hasonló a küküllőkörösi szentélyben is megtalálható. Ennek alapján megállapítható, hogy a szászbogácsi templom első fázisa szorosan illeszkedik a környék építészetébe, azon belül helyi építőműhely körvonalai rajzolódnak ki. A szászbogácsi templomban elkezdett feliratolvasási gyakorlatot a kirándulás több helyszínén (pl. Segesvár, Riomfalva, Berethalom) folytatni tudtuk demonstrálva ezeknek a primer művészettörténeti források értelmezésének módját, és az olvasatok tudományos hasznosságát (20. kép).

A szászbogácsi művészettörténeti gyakorlatnak köszönhetően közelről ismerhettük meg e

fontos középkori emlék vonásait és művészettörténeti kapcsolatrendszerét. Annak köszönhetően, hogy a művészettörténészek együtt dolgozhattak építész és restaurátor kollégákkal és hallgatókkal, arra is remény nyílik, hogy az egyes szakmák eredményeinek szintéziseként a következő években komplex, megalapozott művészettörténeti képet alakíthassunk ki erről a fontos erdélyi emlékről és összefüggéseiről.

MŰEMLÉKFELMÉRÉSI ÉS DOKUMENTÁLÁSI GYAKORLAT

A templomerőd dokumentálására – ami szintén közös gyakorlata volt az építész, a művészettörténész és restaurátor hallgatóknak – két módszert tanulmányoztunk és alkalmaztunk. Egyik az alakhű felmérés, a másik pedig az értékleltár és a helyiségek könyv integrált használata. A nyári gyakorlaton az idő szűkössége miatt nem törekedhettünk a teljességre, elsősorban a templomra összpontosítottunk, de a módszertant lehetőség szerint többféle megközelítéssel, pontossági igényrel tettük gazdagabbá.

A történeti helyiségek könyv-rendszerben elkészített értékleltár alapja a külföldi gyakorlatból ismert „Raumbuch”-módszertan volt, amelyet itt egy speciális esetre, a templomtérre, mint kvázi „egycellás” helyiségrendszerre kellett alkalmazni, amennyiben esetünkben a hagyományos sűrű cellás struktúrától eltérő kódolást kellett kitalálni. Ehhez a bevezető előadás során kaptak a hallgatók instrukciókat. Ez a módszer, amelyet az európai műemlékvédő gyakorlat széles körben alkalmaz és a magyar értékleltár-készítés gyakorlata szervesen ki tudja egészíteni egymást (21-22. kép).

Az épületfelmérési gyakorlat tartalmának és eredményeinek – benne egy tervrajz sorozat, amely alkalmas a templom helyreállításának tervezési alapidokumentációja céljára is – részletes ismertetése önálló tanulmányban jelenik meg.

RESTAURÁTORI GYAKORLAT

A nyári egyetem keretében lefolytatott restaurátori kutatási gyakorlat célja egyrészt az volt, hogy a különböző egyetemek hallgatói valóságos, gazdag műemléken vizsgálódhassanak. A program lehetőséget biztosított a művészettörténész és építész hallgatóknak, hogy kipróbáljanak restaurátori vizsgálati módszereket, és valós műtárgyak közelről való megfigyelésével szerezzenek olyan ismereteket, melyek az iskolai

körülmények között nem lehetségesek. A restaurátorhallgatók számára is nyújtott újat, hisz egy ennyire komplex együttes vizsgálata az egyetemi oktatás keretében nem lehetséges. Másrészt valódi, hiteles műemléki kutatást végeztek a hallgatók, amely egyszerre szolgálja egy későbbi helyreállítás előkészítését, és bővítette tudásukat a műemlékről. Az elvégzett kutatási feladatok:

- irányított megfigyelések közvetlen közelről a számunkra felállított állványokról;
- infravörös felvételek készítése két különböző, a közeli infravörös tartományban dolgozó fényképezőgéppel;
- UV lumineszcens felvételek készítése;
- sűrűlőfényes felvételek készítése;
- fényképek erős teleobjektívvel;
- makro fotózás;
- faldedvesség mérések;
- kártérkép készítése a nyugati kapu talajszintjéről elérhető felületeiről.

Az oltáron végzett megfigyelések során a táblaképeken eddig ismeretlen bekarcolásokat találtak a hallgatók, amelyek egy része középkori. A megfigyelések során kiderült, hogy a ma látható festés nem teljesen eredeti. A több helyen megtalált eredeti festést dokumentáltuk. A hallgatók rövid ismertetés után önállóan használták az infra fényképező gépeket és készítettek felvételeket (23-26. kép). A szobron végzett infra vizsgálatok nem hoztak eredményt.

A falképeken elsősorban a fehér alapon fekete előrajzokat tudjuk érzékelni. Az Utolsó ítélet azon részein, ahol fekete az előrajz, sok részlet tisztábban látható. Az a tény, hogy egyes helyeken jobban láthatóvá válnak a részletek, a fekete alárajzra utal, ahol a rajzok eltűnnek, ott azok vörös festékekkel, vagy krétával készültek. Az antiochiai Szent Margit falképről készült infra fotók jól mutatják a festmény alsó rétegeit. Kitűnően mutatják a kompozíció kevésbé kivehető részleteit is. A hajóba beépített karzat jelenleg barnára van festve, amely alól átdereng az alatta lévő festés: a nagyobb táblákon tájképek vannak, a kisebbeken virágvázák. Az infra fotókon egyes esetekben láthatóvá váltak a lefestett motívumok (27. kép).

Az UV lumineszcens felvételek eredményei elsősorban a restaurálás megtervezését segítik, de a művészettörténeti kutatás számára is hozhatnak fontos eredményeket. A festményekről készült felvételeken jól láthatókká váltak a későbbi beavatkozások. Itt is fontos lenne a teljes

mű megvizsgálása. Ezzel a technikával a szobron is fontos információk várhatók. A szobrok színei is részben eltérnek az eredetitől. Ezek az elváltozások, vagy változtatások minden bizonynyal meg fognak jelenni a képeken.

Az északi stallumról is készítettünk UV lumineszcens felvételeket (28.a-b kép). A felső részekben, a lumineszcens képeken vastag lakkot figyelhetünk meg. A faragásokon festés nyomait láthatjuk. A lumineszkáló fehér festék minden bizonnyal ólomfehér, a vörös valószínűleg cinóber lehet. Helyenként szabad szemmel is látszik a festés, máshol csak a lumineszcens felvételeken. A falakról és falfestményekről készült lumineszcens felvételekkel is sok információt nyerhetünk. Láthatóvá tehetjük a korábbi javításokat és a szemmel láthatatlan károsító tényezőket. A szentélyben készült fotón jól látszik, hogy a károsító ágensek ott is megtalálhatók, ahol még nem okoztak szemmel látható romlási folyamatokat (29.a-b kép). Így fel lehet készülni a megfelelő ellenlépésekre.

A sűrűlőfényes felvételek kiválóan mutatják a különböző vakolások, javítások, átalakítások jellegzetességeit, elhelyezkedését. Itt is fontos lenne a teljes oldalfalat körbe lefotózni. A teleobjektív felvételek segítségével tudtuk megvizsgálni az Utolsó ítélet falkép felső regiszterét. Így ismerhettük meg a lent láthatótól eltérő technikát és réteg felépítést. Az erős teleobjektívvel infra felvételeket is készítettünk. Makro fotókat csak próbaként készítettünk 30. kép). Az oltár festményein szemmel gyakorlatilag nem látható apró szempillákat és fogakat fedeztünk fel a magasban elhelyezett táblákon látható alakokon (31-32. kép).

A faldedvesség méréseket két, eltérő alapelven működő műszerrel végeztük. Mindkettő csak tájékoztató adatokat nyújt, de nagy megbízhatósággal. A hallgatók rövid eligazítás után önállóan végezték a méréseket. A talajszintjéről elérhető felületeket mértük. Sikerült a szentély nagy részét és a nyugati kaput felmérni. A szentélyben a GMI 15 nevű műszer volt a célszerűbb. Ez a síkfelületeken tud csak mérni, de igen megbízhatóan. A kapun az MF-100 nevű műszerrel dolgoztak a hallgatók. Mindkét esetben hiteles eredmények születtek. A két műszer nem százalékokat ad meg, hanem olyan értékeket, melyek relatíve jól mutatják a nedvesség-helyzetet. Az MF-100 alkalmas a közelítő százalékos mérésre is bizonyos feltételekkel. Hogy a két eszközzel történt méréseket összefésülhessük, a következő értékeket tekintjük egyenlőknek:

A GMI 15 műszerrel a következők a fontos értékek:

- 0-4: száraz,
- 4-8: kockázatos nedvesedés,
- 8 fölött: nedves.

Az MF-100 műszerrel a következők a fontos értékek:

- 0-30: száraz
- 30-60: kockázatos nedvesedés
- 60 fölött: nedves.

A nedvesség-térképeken ezt a három sávot megjelenítettük. A nyugati kapu nedvességtérképének digitális változata elkészült, a szentély munkában van. Kártérkép a nyugati kapu talajszintről elérhető felületeiről készült a talajszintről és létráról elérhető felületek szemrevételezésével (33. kép). Ezeket rajzi eszközökkel rögzítették.

A következőkben ki szeretnénk terjeszteni a vizsgálatokat a következőkre:

- helyszíni anyagvizsgálatok kézi XRF készülékkel;

- mintavételek mikroszkópos vizsgálatokhoz;
- UV reflexiós fotózás;
- makro fotózás;
- hőmérséklet, páratartalom és falhőmérséklet mérés;
- az oltár eredeti színezésének feltérképezése, (szemrevételezés, makro fotózás);
- a két falkép alaposabb vizsgálata, rajzos dokumentálása.

Köszönetnyilvánítás:

A szászbogácsi nyári egyetem a Nemzeti Kulturális Alap Örökségvédelmi Kollégiuma 207113/00096 azonosító számú támogatásával és a Pro Professione Alapítvány résztámogatásával valósult meg.

A SZÁSZBOGÁCSI EVANGÉLIKUS TEMPLOM MŰEMLÉK-FELMÉRÉSÉNEK ÉS DOKUMENTÁLÁSÁNAK MÓDSZERTANA

Krähling János

Okleveles építésmérnök, építészettörténész, habilitált doktor, a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének egyetemi tanára. Kutatási területe: az újkor építésze és építészetelmélete, történeti épületkutatás, magyar építészettörténet.

E-mail: krahling@eptort.bme.hu

Fehér Krisztina

Okl. építésmérnök (2014), műemlékvédelmi szakmérnök (2018), doktorjelölt. A BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének tanársegédje. PhD kutatási témája: gótikus építészeti szerkezetek geometriája, középkori építészettörténet, történeti épületek felmérése

E-mail: feher.krisztina@eptort.bme.hu

METHODOLOGY FOR THE BUILDING ARCHAEOLOGY AND DOCUMENTATION OF THE LUTHERAN CHURCH IN SZÁSZBOGÁCS

During the summer university realised in 2019 August, the interdisciplinary research of the Lutheran Church of Szászbogács was started by the cooperation of the professors and students of six universities. The program let the architectural, art historian and restorer students working out a mutual methodology for the further research of the future, concerning the survey, documentation and analysis of built heritage. In the first year of the long-term cooperation two methods were examined and applied for the documentation of the fortified church: on the one hand, the true-to-form survey with several equipment and on the other hand the integrated application of the value inventory and room book (Raumbuch). According to the aims of data collection and monument survey, four different strategies were elaborated and applied, like: 1.) the creation of the on-site survey sketch with manual measurement. This serves well the main goal of the survey, that is the interpretation of the building and the recording of observations. 2.) On-site survey sketch with true-to-form survey, which means the acquisition of geometrical data in an independent coordinate system. The true-to-form survey allows the recording of the accurate geometry of the building as the stipulation of building research. 3.) On-site drawings in a preliminarily created set of reference points staked out in an independent coordinate system. 4.) The latest methods of spatial object reconstruction and data acquisition are more and more commonly used in monument survey, stimulating the re-thinking of traditional methodology. The TLS laser based object and space reconstruction, or 3D photogrammetry can produce more accurate surveys. Point clouds can be further applied in several ways. In the summer university in Szászbogács, 2D digital drawings were produced on the basis of sections automatically generated and further elaborated in CAD programs. Besides the survey the methodology of 'Raumbuch' from international practice was used. The basic system, that was initially used for typical multi-room buildings, was modified for the special case of the 'one-room' church space. For this task, a special code system was developed and applied. The room book (Raumbuch) establishes a systematic frame for the textual, graphic and photographic documentation of the building structures, furniture or other valuable objects to be recorded. The series of digital drawings created by the mutual use of the two documentation methods – survey and 'Raumbuch' – can serve the future restoration and preservation of the monument. The survey is playing an important role in the interdisciplinary research in the further years of the program. The question of the several modifications, rebuilding and enlargements tend to be the future field of research, which can be established by the analysis of medieval and early modern masonry.

METHODIK DER BAUAUFNAHME UND DOKUMENTIERUNG DER EVANGELISCHEN KIRCHE VON BOGESCHDORF

Im Laufe des sich im August, 2019 verwirklichten Sommeruniversitätskurses haben wir die interdisziplinäre Forschung der Evangelischen Kirche von Bogeschdorf (Băgaci, Szászbogács) durch die Zusammenarbeit von Professoren und Studenten von sechs Universitäten gestartet. Das Programm ermöglichte den Studenten der Architektur, der Kunstgeschichte und Restaurierung die Methodik der in der Zukunft durchzuführenden Forschungen gemeinsam, in Bezug auf die Erfassung, Dokumentation und Analyse des baulichen Erbes zu erarbeiten. Für die Dokumentierung der Wehrkirche haben wir in den ersten zwei Jahren zwei Methoden studiert und verwendet: zum einen die verformungsgerechte Bauaufnahme mit mehreren Geräten und zum anderen die integrierte Anwendung des Wertinventars und des Raumbuchs. In der Bauaufnahme wurden durch die Merkmale der Phasen der Datenerfassung und zeichnerischen Datenverarbeitung vier verschiedene Strategien unterschieden: diese sind 1.) die Erstellung von Aufnahmeskizzen vor Ort, dann Anwendung der manuellen Vermessung. Dies dient auch dem Hauptziel der Bauaufnahme, nämlich der Interpretation des Gebäudes und der Aufzeichnung von Beobachtungen vor Ort. 2.) Aufnahmeskizzen vor Ort und verformungsgerechte Vermessung, d.h. die Erfassung von Geometriedaten in einem von dem Gebäude unabhängigen Koordinatensystem erfolgt. Mit der verformungsgerechten Bauaufnahme kann die genaue Geometrie des Gebäudes als Vorbedingung der Bauforschung erfasst werden. 3.) Vor-Ort-Zeichnungen in einem vorab erstellten Basispunktsatz, der in einem unabhängigen Koordinatensystem abgesteckt ist, wobei auf die Baugeschichte hinweisende Erscheinungen gefertigt werden können. 4.) Die immer mehr trivial werdende räumliche Abbildungsmethoden haben in letzter Zeit immer häufiger eingesetzt und regen das Überdenken der traditionellen Methodik an. Die Objekt- und Raumrekonstruktion auf Basis von TLS-Punktwolken oder die 3D-Photogrammetrie können genauere Vermessungen liefern als die konventionelle Handmessung. Die erstellten Punktwolken können auf verschiedene Arten weiter angewendet werden. In der Sommeruniversität in Bogeschdorf (Szászbogács) wurden digitale 2D-Zeichnungen von vektorgraphischen Schnitten erstellt, die automatisch von CAD-Programmen generiert wurden. Neben der Bauaufnahmen haben wir auch die im Ausland bekannte Raumbuch-Methodik verwendet, was wir hier speziell für den Kirchenraum, als quasi für ein „Eine-Zelle-Raumsystem“ adaptiert haben. Die ursprüngliche Verwendung des Raumbuchsystems für Gebäude mit mehreren Räumen ausgearbeitet ist, haben wir hier eine von der traditionellen Struktur mit mehreren Zellen abweichende Kodierung ausgearbeitet. Das Raumbuch bildet einen systematischen Rahmen für die textuelle, grafische und fotografische Dokumentation der zu erfassenden Gebäudestrukturen, Möbel oder sonstigen Wertgegenstände. Mit der gemeinsamen Anwendung der zwei Dokumentierungsmethoden – Bauaufnahme und Raumbuch – ist eine Planserie zustande gekommen, die der zukünftigen Restaurierung und Erhaltung des Denkmals dienen kann. Die Bauaufnahme spielt in den weiteren Programmjahren eine wichtige Rolle in der interdisziplinären Forschung. Die Zielsetzungen der zukünftigen Forschungen richten sich an die Fragen der in der Geschichte der Kirche zustande gekommenen Umbauarbeiten und Erweiterungen, das die auf Grund von verformungsgerechten Bauaufnahmen durchführbaren Analysen des mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Mauerwerks ermittelt werden kann.

A szászbogácsi nyári egyetemi kurzus lehetőséget adott arra, hogy az építészhallgatók a művészettörténész és restaurátor hallgatókkal közös módszertan alapján gyakorolják az épített örökség felmérését és dokumentálását. A templom-erőd dokumentálására két módszert tanulmányoztunk és alkalmaztunk. Egyik az alakhű felmérés, a másik pedig az értékelő és a helyiségkönyv integrált használata. A nyári gyakorlaton az idő szűkössége miatt nem törekedhettünk a teljességre, elsősorban a templomra összpontosítottunk, de a módszertant lehetőség szerint

többféle megközelítéssel, pontossági igényekkel tettük gazdagabbá

Az épületfelmérés gyakorlásánál a legfontosabb alapelvek az építészeti formák felismerése és értelmezése, amelyhez történeti építészeti alaktani ismeretek szükségesek. A résztvevő hallgatók mind rendelkeztek ezekkel – igaz, emögött más-más szakmai háttér és gyakorlati szándék rejtett – és elmondhatjuk, hogy a rajzolásban képzésük-nél fogva gyakorlottabb építészhallgatók mellett mind a művészettörténész, mind a restaurátor hallgatók között voltak képzett manuálé rajzoló-k.

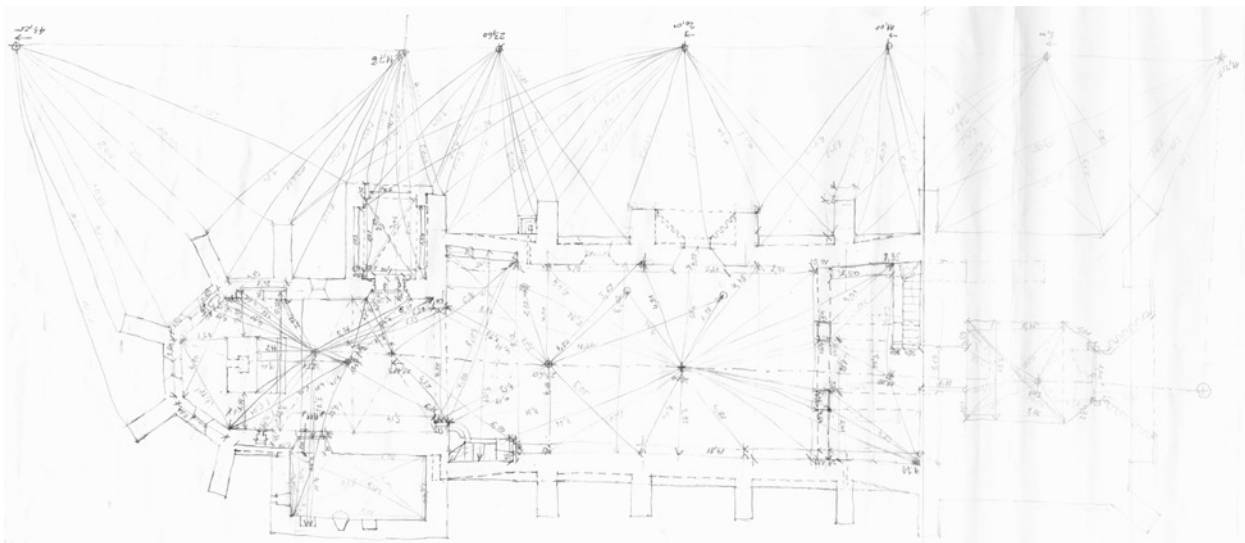
A TEMPLOM FELMÉRÉSÉNEK MÓDSZERTANÁRÓL

A felmérés fő aktusai, a történeti szerkezet- és formaértelmezés, a mérés és a feldolgozás fázisait tekintve különböző felmérési stratégiák vázolhatók fel.

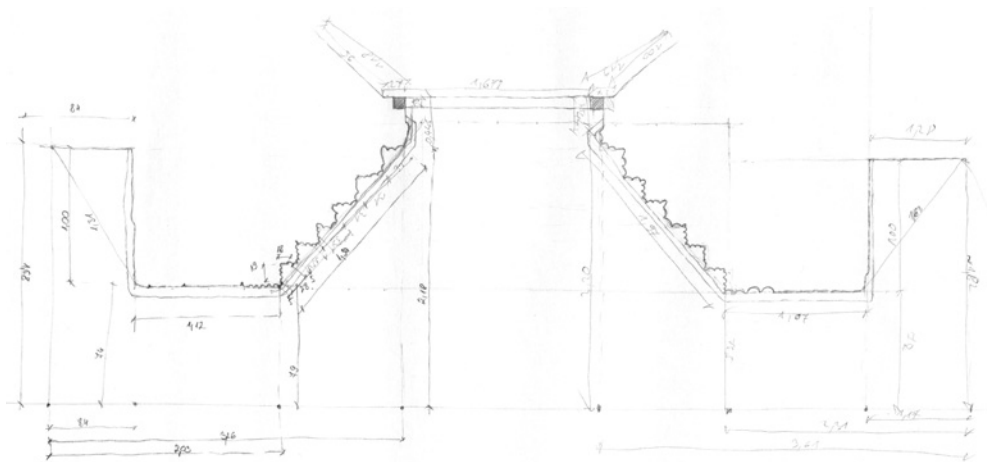
Manuálé és kézi mérés

A mérési vázlattal vagy manuáléval készített felmérés¹ az első alapeset, lényege az előzetes épületértelmezés, amely rend szerint előfeltétele a mérés elkészítésének, és amely az épület bejárásával, teljes megismerésével, a szemrevételezés és a megfigyelések analizisén alapuló koncepcióval készül (1. kép). Az épület átnézeti és részlet-ábrázolásánál (2-4. kép) a felmérő mindig rákényszerül arra, hogy értelmezze az épületet, akár azon az áron is, hogy ez az elképzelt – rendszerint geometriailag meghatározott – struktúra nem fedti a valóságot. A dolog megfordítva is igaz: nincs olyan elfogadható minőségű műemlékfelmérés, amely ne járna valamilyen történeti forma megragadás és értelmezés nélkül, ez elengedhetetlen része vagy kritériuma a folyamatnak, hiszen az eredmény, a tervrajz – *Leon Battista Alberti* ma is érvényes megfogalmazásával – az építészeti gondolat hordozója. Ezért az építészeti felmérés kivitelezéséhez sok

tapasztalattal, történeti szerkezet- és formaismerettel kell rendelkeznie a felmérő csapatnak. A szabadkézi vázlat készített felmérés esetében tehát hangsúlyos a forma előzetes megragadása, mely az épület tágabb értelemben vett pozíciójáról, tehát a települési környezettől a telken való elhelyezésem, majd az alaprajzi diszpozíción és a történeti szerkezettanon át a szerkezeti csomópontok és részletek megragadásáig megjelenhet. A manuálé alapján végzett, hagyományos eszközökkel végrehajtott, és az épület saját szerkezeteihez mért bemérés rutinfeladat, amelynél a helytelen épületkonceptió és a pontatlan mérési módszer együttesen további pontatlanságokhoz, inkorrekt eredményhez vezethet. Az értelmezésben sokszor szerepet járhat a történeti épülettípológia, a stílusismeret, a mérvadó narratíva stb. A manuálés módszernek éppen ez a hátránya, lehet a koncepció nem kellően megalapozott, hiányos vagy akár hibás is. Ebből következően egy tudományos módszertannak csak erősen lehatárolt módon lehet része.² Ugyanakkor ezt a kritikai megközelítést árnyalhatja, és a módszertan védelmében elmondható az is, hogy a manuálés felmérés – készüljön bármilyen részletezettséggel – lehet egy adott kérdés megválaszolásához információ- és adatforrás, ha a koncepcióalkotás és a megválaszolandó kérdés „léptéke” hasonló.

1. kép Földszinti alaprajz, felmérési manuálé. Készítették: Fehér Csongor KRE BTK, Krähling János BME ÉPK, Szabó Katalin ELTE BTK, Zslebits Judit BME ÉPK

2. kép Nyugati kapu vízszintes metszete a lábazatnál, felmérési manuálé.

Készítette: Jobbik Eszter, BME ÉPK

3. kép A nyugati kapubéllet tagozatainak lenyomatai profilfésűs mintavétel alapján. Készítették: Takács Imre vezetésével az ELTE BTK, a KRE BTK, a PPKE BTK, valamint a BBTE-Kolozsvár hallgatói

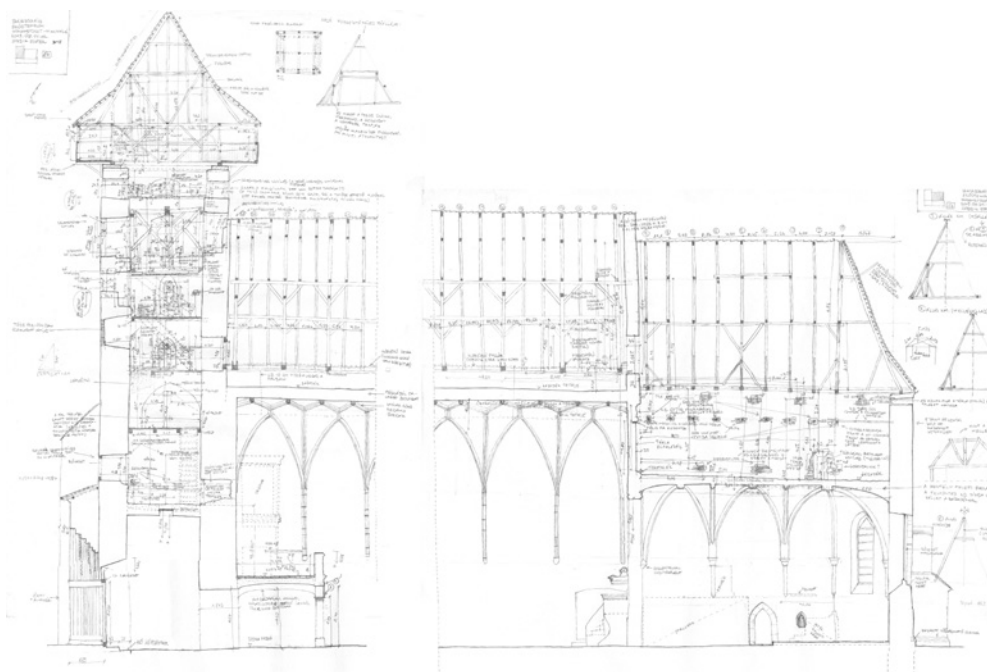
Manuálé és alakhú felmérés

A formaértelmezés és mérés tekintetében a második alapeset lehet, amikor a képzett és gyakorlott manuálé rajzoló – azaz a történeti épülettípológiában, szerkezetanban és alaktanban jártas felmérő – közreműködésével készül olyan vázlatrajz (5-6. kép), amely alakhú méréssel, azaz az épülettől független geometriai alappont-rendszerhez mérve, esetleg további geodéziai módszereket alkalmazva, majd az adatokat és információkat feldolgozva egy sokkal nagyobb pontosságú vázlaton alapuló mérést eredményez³ (7. kép). Optimális esetben a rajz koncepcióanálisan helyes volta és az alakhúság követelménye szerint végzett mérés – amelyek egymást tovább korrigálhatják a pontosság, alakhelyesség irányába – olyan eredményre vezet, amely az interdiszciplináris módszertannal végzett épületkutatás egyik fontos alkotója, az elemzések

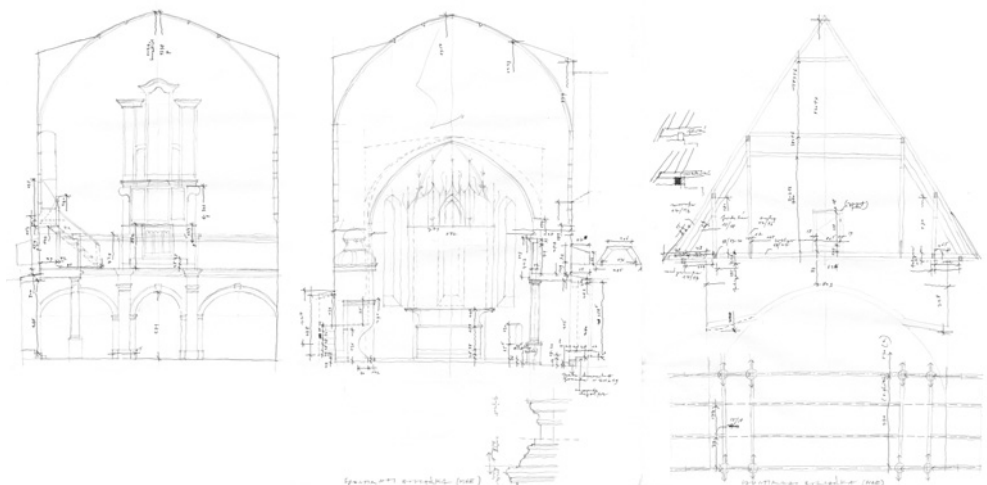

4. kép A nyugati kapu bélletének profilja felszerkesztve. Készítette: Zslebits Judit

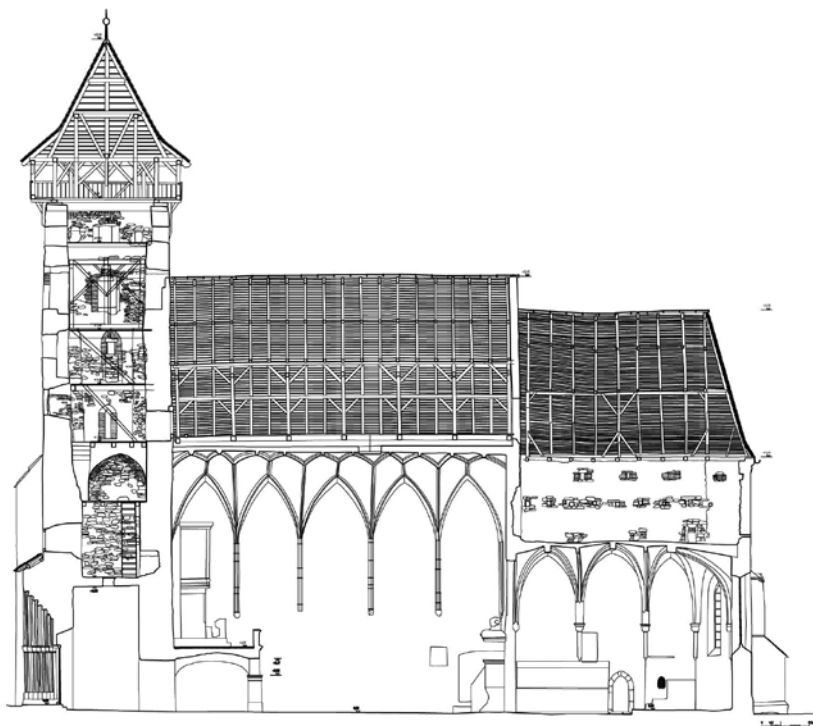
alapja lehet. Ugyanakkor az ezzel a módszerrel készült felmérésben is maradhatnak hibák – egyébként is: ideális, azaz tökéletes felmérés nincs – és az célként tekintett alakhú ábrázolás vonatkozásában a vázlatrajzolás és utólagos feldolgozás további hibákat rejtethet. Ennek kiküszöbölését az előzetes vázlat elhagyásával lehet megtenni.

5. kép Hosszmetszet észak felé, felmérési manuálé. Készítette: Jobbik Eszter

6. kép A hajó és a fedélszék keresztmetszetei, felmérési manuálé.
Készítette: Szentirmai Boglárka, MKE

7. kép Hosszmetszet felszerkesztett CAD rajza. Készítette: Jobbik Eszter

Alakhú geometriai rendszerbe illesztett helyszíni kézi rajz

A harmadik alapeset lehet az a módszer, amikor elhagyjuk a manuálét, azaz az előzetes vázlatot, és először a mérésnek az épülettől függetlenül kitűzött alappont rendszerét készítjük el, előre átgondolva a mérés eredményeként létrejövő tervlapok méretét, átfedésük rendszerét, tágabb értelemben: a méréssel és feldolgozással elérni kívánt cél – kutatás, dokumentálás, tervezés, kivitelezés stb. – elérését, a feladat teljesítését. Ennek elvégzéséhez a munka megtervezésére és időigényes előkészítő munkára van szükség (8. kép). Meg kell jegyezni, hogy az épület előzetes „leinformálása”, lehetőleg minél komplexebb megértése ekkor is fontos, de ez nem rögzül előzetes tervrajzban. Ebben az esetben a vázlat készítés a mérési rendszerhez vonatkoztatva, tehát nem az épület relativizált – nem pontosan ismert – geometriájához történik, de a lényege ekkor is a helyszíni megfigyelés, a történeti alaktan és szerkezet-tan ismeretét feltételező nyomrögzítés – itt is rajzban (9. kép). A vázlat ebben az esetben a végleges rajz, amelyeket nem az épület építési logikája, hanem a mérési geometria szerint illesztünk

össze⁴ (10. kép). Ezzel közelíthető az a fajta objektív „leletábrázolás”, amely az építészettörténeti alapkérdések – köztük az építés időbeli lefolyására, a datálásra koncentrálna – tudományos módszerekkel történő minél objektívebb tisztázását segíti. A független geometriai rendszerhez beméréssel elvégzett helyszíni épületábrázolás alkalmas arra, hogy az épület történetiségéből adódó geometriai módosulásokat, nyomokat leképezze, illetve megfordítva: az épület változásait rögzítő dokumentálásból – az interdiszciplináris kutatómunka szerint a rokon kutatási területek eredményeit is bevonva – következtethetünk esetlegesen építési periódus vagy építési koncepció váltásra.⁵ Másképpen, ezzel a fajta nyomrögzítésen alapuló elemzéssel is hozzájárulhatunk egy relatív építési kronológia felállításához. Mint a módszertan egyik eleme, önmagában nem alkalmazható, fontosak a rokon kutatók által végzett hasonló szemléletű, vagyis elsősorban nem – vagy minimális – roncsolással járó kutatások, amelyet jelen esetben a művészettörténeti és restaurátori kutatások, valamint a konkrét adatokat eredményező – itt pl. a dendrokronológiai – vizsgálatok teljesíthetnek ki egyfajta komplementer szemléletben. Az épü-

lettől független, háromdimenziós geometriai rendszerben elvégzett alakhű felmérés egyik alapfeltétele a történeti épület kutatásnak, amely a tudományos reprodukálhatóságot segíti.

Pontfelhőből generált ortogonális nézetekre illesztett rajz

A negyedik alapeset lehet a felmérés módszertanát átalakító eszköz a tér- vagy tárgyszkennerek, vagy a fotón alapuló háromdimenziós dokumentálás és ez alapján végezhető mérés alkalmazása, amely szinte feleslegessé teszi a hagyományos mérést (lehetőség szerint csupán a referenciapontok bemérését igényli), és a fentebb vázolt módszertant némiképpen átírja, mondhatjuk, hogy megkönnyíti. Egyrészt, ekkor a mérés az első munkafázisban teljesen automatikusan történik, amelyet a számítógép maga rak össze – például a Leica BLK 360 lézeres térszkennerek esetében (11. kép).

A térbeli adatgyűjtés mára teljesen elfogadottá és triviálissá vált a műemlékfelmérésben.⁶ A technológia számos felmérési eljárást tesz lehetővé, amelyek közül a lézerszkennelés (TLS) a leggyakoribb.⁷ A 3D felmérési eljárások megválasztása, vagy akár kombinálása nagyban függ a felmérendő objektum léptékétől (építészeti részletektől teljes épületeken át akár városi tömbökig), a felmérés céljától (dokumentálás, épületkutatás, helyreállítás, monitorozás, stb.).

Az eredmény a milliónyi pontot tartalmazó digitális pontfelhő, amely a történeti épület epidermiszét, látható felületeit ábrázolja hártaként, és feladat a pontfelhőből kinyerhető kétdimenziós rajzok előállítását. A rajzok elkészítése történhet automatikusan is, megfelelően kiválasztva a

9. kép A nyugati kapu lézerszkennelt pontfelhőjének ortogonális nézete színmanipuláció után, és a rárajzolt helyszíni manuálé. A színmanipulált ortofotó a helyszínen alakhelyes geometriai rendszert biztosít a manuálé megrajzolásához és a megfigyelések rögzítéséhez.

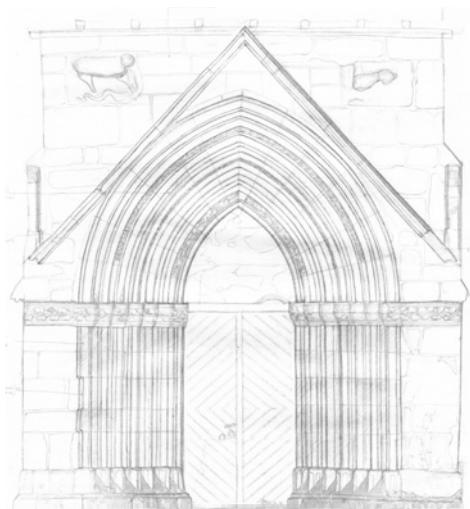
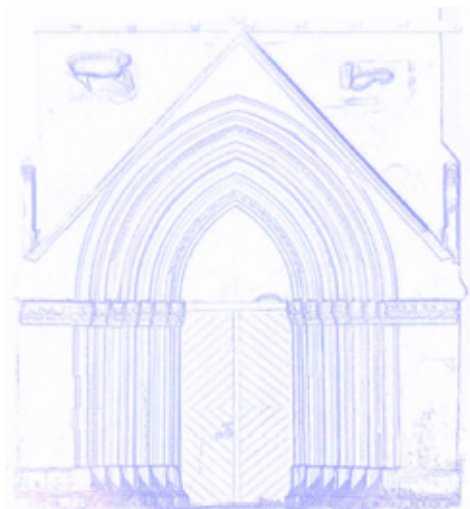
Készítette: Krähling János és Zslebits Judit

pontokat és megadva azokat a szabályokat a számítógépnek, amely a pontokból vonalakat generál, ez az automatizmus azonban soha nem eredményez teljesen kész rajzot, mindig szükség van javításokra, kiegészítésekre. A módszernek ekkor is fontos része a helyszíni megfigyelések elvégzése, a pontokkal ábrázolt „hártak” közt lévő szerkezet megértése, értelmezése és lehetőség szerint rajzban rögzítése, vagy jobb esetben a helyszíni ábrázolás, amelyet lehetséges párhuzamosan készített vázlatokon, vagy a szkenneléssel előállított felületek valamilyen digitális technológia alapján kinyomtatott részdokumentumain, fedvényként elvégezve. Ez lényegesen meggyorsítja a felmérést és dokumentálást, majd a rajzi felhordás munkáját, amely így – igaz, hosszabb előkészítés után – a helyszíni munkánál a lényegre tud koncentrálni. A szkennelrel végzett felmérés, illetve az eredmény, a pontfelhő megfelelő részhalmazai, így például a felületek digitálisan beilleszthetők a felrajzolt épületábrázolásba (például falnézetekként, stb.) és látható, hogy a módszer sokféleképpen variálható. Marad azonban a lényeg: a helyszíni megfigyeléseket, a történeti alakot és szerkezetét ismeretén alapu-

8. kép A nyugati kapu pontfelhőjének részlete.

Készítette: Krähling János

ló értelmezéseket, valamint a nyomok megfigyelését ekkor is autográf módon, a helyszínen kell a rajzon rögzíteni, ez határozza meg a rajz kutatói értékét.

A bogácsi felmérés során olyan módszereket alkalmaztunk, amelyek az imént említett módszertani esetek mindegyikébe bevezetést engedtek, de fő szempontunk volt mindemellett az, hogy az elért eredmények az épület történeti rétegeinek visszafejtéséhez is hozzájárulhassanak.

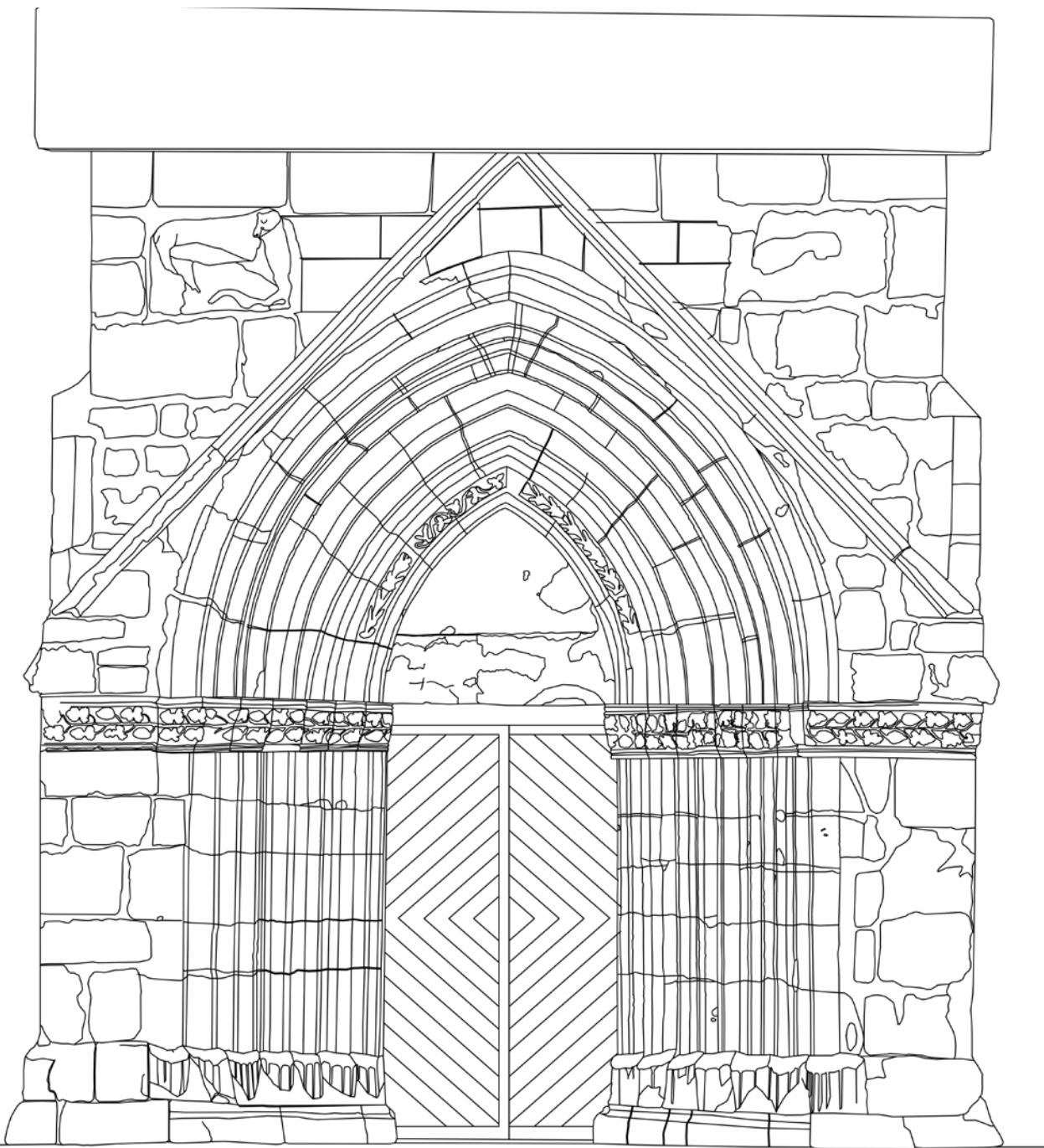
A FELMÉRÉS KIVITELEZÉSE

Az alakhűség követelményének megfelelő, IV pontossági osztályú – azaz a DIN szerint, $M=1:25$ vagy részletesebb lépték, $\pm 2,5$ cm tűréshatáron belüli pontosságú – felmérést szabadkézi vázlat (manuálé) alapján készített mérésekkel, valamint lézerszkennerek segítségével felvett pontfelhőből generált vektorgrafikus felmérési rajzzal is kiegészítettünk. A módszertan gyakorlásának elve tehát – a fentebb vázolt eseteket követve – a hagyományos felmérés lépéseitől a lézeres mérőállomás (lézerteodolit) használatán át a térszkennerekkel előállított pontfelhő feldolgozásáig terjedt, ezáltal lehetőséget kaptak a hallgatók arra, hogy a felmérés módszertanának teljes spektrumába betekinthessenek – különböző elmélyültséggel.

A manuálé alapján készített méréseket egyrészt a részletrajzoknál (borda- és zárókö profilok, kapuzat részletek) valamint egy teodolittal kitűzött, az épület geometriájától független mérőpont-rendszer (poligon) bemérésénél alkal-

maztuk, amellyel az épületegyüttes jellemző pontjait rögzítettük. A mérőpont-rendszert úgy tűztük ki, hogy a mérendő épületpontokkal összeálló poligon-rendszer a falak külső és belső kontúrjait pontosan kiadhassa a métervonal magasságában, elkerülendő a hegyesszögös háromszögelés pontatlanságot eredményező szituációit. Ezzel nem csupán az épületgeometriát sikerült rögzíteni, hanem az így elkészült alaprajz alapvetően tervrajzként is használható a későbbi elemzésekhez. A manuális mérésnél a földszinti és a karzatszinti alaprajzokra, valamint a hossz- és keresztmetszet felmérésére összpontosítottunk, amelyből a homlokzatok főbb méretei is meghatározhatók.

A mérőeszközök tekintetében is törekedtünk a teljes eszközpalletta felmutatására a manuális felmérést teljesen hagyományos eszközökkel: mérőszalaggal, kitűző pontokkal, zsinórokkal és kézi lézeres távmérővel végeztük el. (1. kép) A részletméréseknél profilmérő (profilfésű) alkalmazásával 1:1-es profil részleteket is fel lehetett venni. (2-4. kép) A lézeres térszkennelést egy Leica BLK360-as készülékkel végeztük el, amely kényelmes, egyszerű használhatóságával és az oktatási feladathoz elegendő pontossággal számottevően gyorsította a felmérést. (8-10. ábra) A Leica BLK360 eszköz névleges pontossága 4 mm 10 m távolságból, ami a mérési távolság csökkentésével tovább javítható.⁸ A lézerszkennelést három fázisban, összesen 63 pozícióból (álláspontból) végeztük. Az első fázisban a nyugati kapu nagy felbontású és részletes-

10. kép A nyugati kapu felszerkesztett CAD rajza a helyszíni megfigyelések rögzítése után.
Készítette: Zslebits Judit

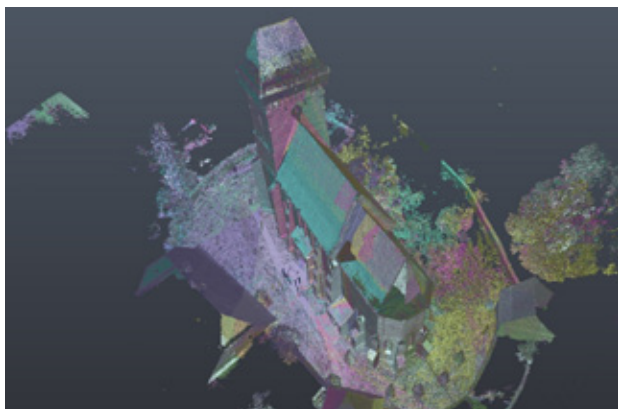
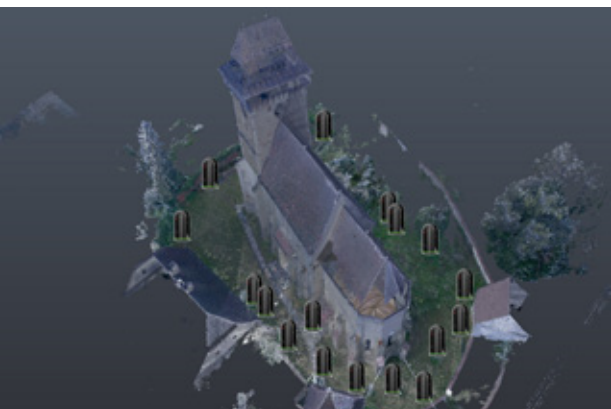

11. kép 3D adatleképezés lézerszkenneléssel.

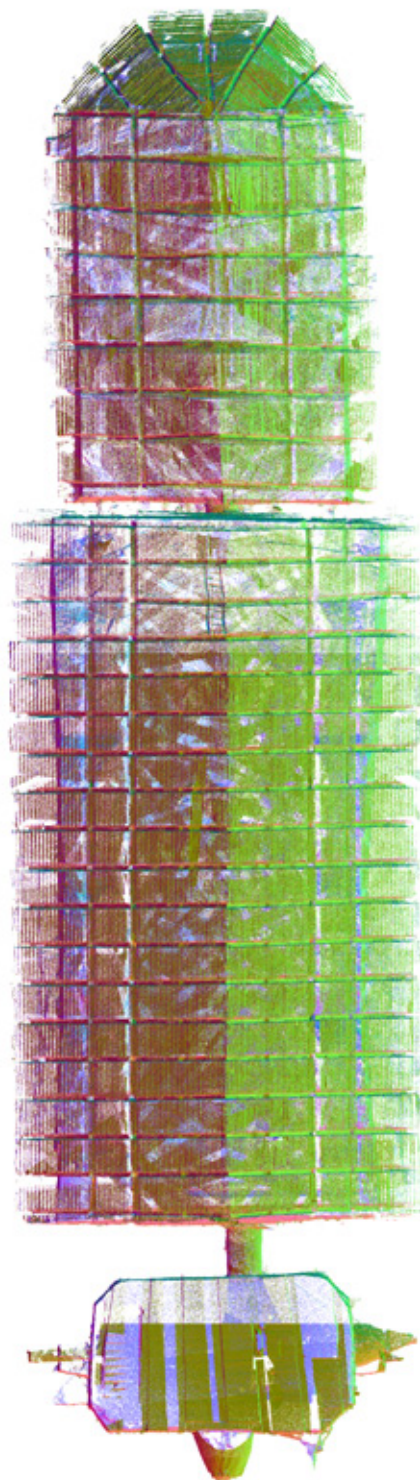
ségű felmérését végeztük 5 álláspontból. A második fázisban a templom külső felületeit és környezetét (a körítő falakkal), illetve a templom és a torony belső tereit szkenneltük be összesen 45 álláspontból (12. kép). A harmadik fázisban – technikai okokból és az időkorlát miatt – a fedél-

széket külön szkenneltük be 13 álláspontból (13-14 kép).

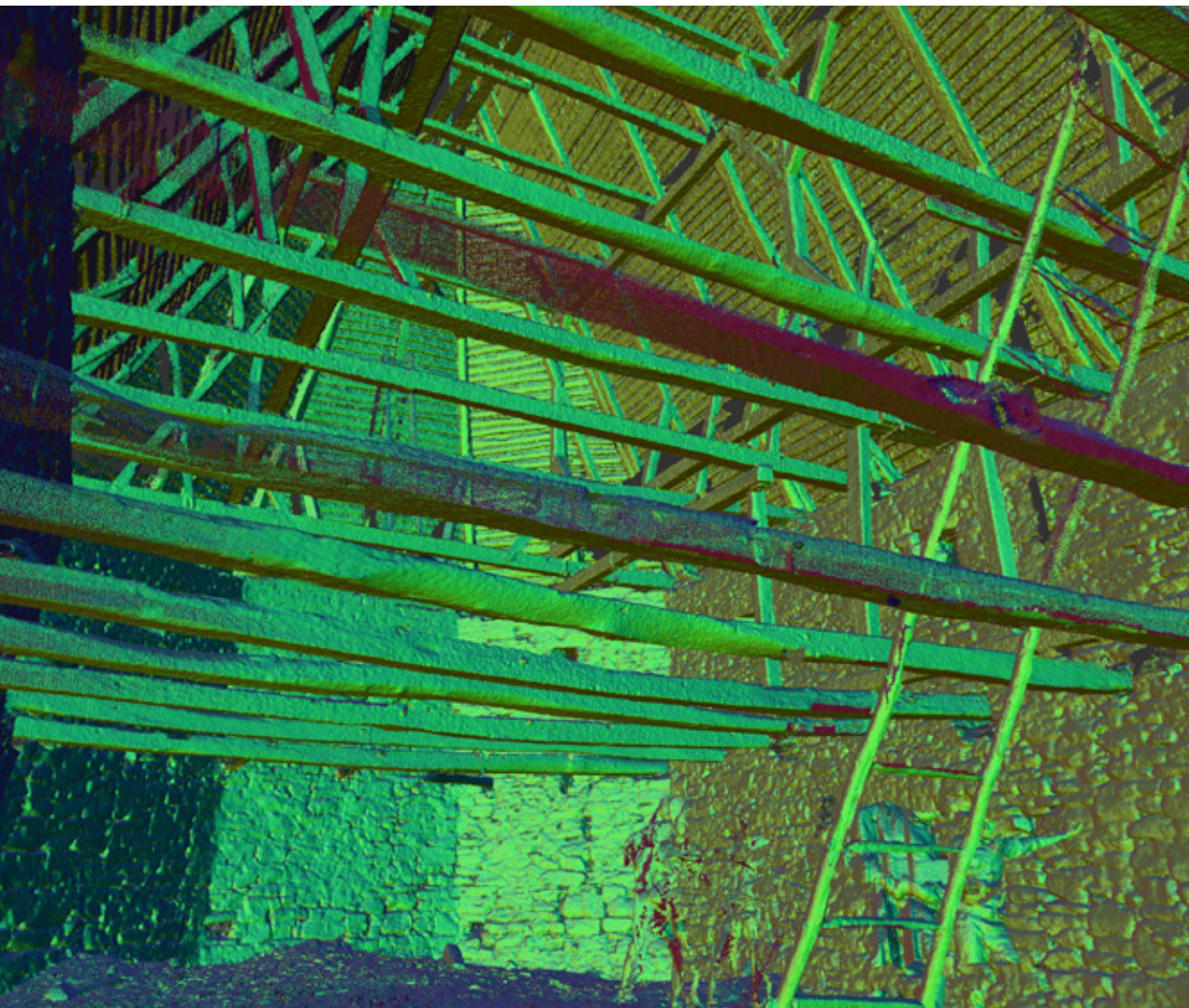
A hallgatókkal végzett közös munkában az Autodesk Recap Pro programot, valamint az Autocad szoftver oktatási verzióját használtuk. A különböző álláspontokból felvett pontfelhő

12. kép A pontfelhő képe a lézerszkennelés álláspontjainak bemutatásával. A második képen a színek a különböző álláspontból rögzített pontokat jelölik. Készítette: Krähling János és Fehér Krisztina, BME ÉPK

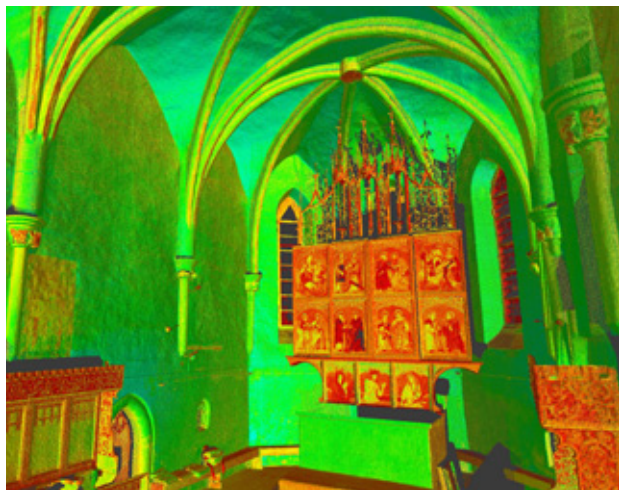
13. kép A fedélszék lézerszkennelt pontfelhőjének felülnézete – színek a pontok normálértéke alapján.
Készítette: Krähling János és Fehér Krisztina

14. kép A fedélszék pontfelhőjének képe

részletek összeillesztését a helyszínen automatikusan végeztük az Autodesk Recap Pro segítségével. A szoftveres illesztés a térbeli alak-felismerési eljárason alapszik (shape matching). A helyszíni, automatizált pontfelhő-illesztéshez szükséges, hogy az egyesítendő álláspontok között legalább 60%-i átfedés legyen. Emiatt a térbeli szkennelést – a kézi mérésekhez hasonlóan – a helyszín topográfiai viszonyainak figyelembevételével alapos tervezésnek kell megelőznie,

majd az előre meghatározott forgatókönyv szerint érdemes elvégezni. Az összeillesztéseket minden esetben felülvizsgáltuk, szükség esetén módosítottuk. Bizonyos esetekben, főleg a nagyszámú álláspontból felvett pontfelhőknél a végső összeillesztéshez a szoftver asztali verzióját használtuk, ami pontosabb eredményt tett lehetővé. A pontfelhők további illesztését (pl. a templomtér és a fedélszék egyesítését) és kezelését (vágás, tisztítás) Autocad szoftverrel végeztük.

15. kép A lézerszkennelt pontfelhő különböző adatok alapján színezett képe: fotózás révén rögzített RGB színinformáció, a pontok intenzitásértéke és a pontok normálértéke alapján.
Készítette: Krähling János és Fehér Krisztina

tük. A pontfelhőből generált rajzokat esetenként kiegészítettük a pontfelhő nézetei alapján elkészített falnézetekkel.

A lézerszkenneléssel létrejött pontfelhő szoftveres feldolgozását a különböző szemponatok szerinti színezés is segíti. A legtöbb lézerskenner beépített kamerával rendelkezik, amely a pontokhoz RGB színinformációt is rögzít. A pontfelhő azonban a valóságghű színinformáció nélkül is leképezi a geometriát, amit másféle színezettel is láthatóvá lehet tenni. A szkennert rögzíti a pontokhoz tartozó intenzitás (felületről visszaverődő jelerősség) – és normálértéket is, amik alapján további színezeteket használhatunk. Mivel az intenzitást befolyásolja a szkennelt objektum színe, anyaga, távolsága stb. az ilyen módon megszínezett pontfelhőn akár a freskók is jól láthatók. A pontok normálértéke alapján megszínezett pontfelhő ezzel szemben a geometria hatékonyabb megjelenítésére alkalmas (15. kép). Ez különösen hasznos, ha az RGB információ megfelelő rögzítésekor rosszak a fényviszonyok, ilyen volt például a fedélszék szkennelése.

Másrészt a komplex adatállományból a templom és környezete tereit lehetett nagy pontsűrűséggel rögzíteni, majd alaprajzokat és metszeteket lehetett „generálni”, azaz a pontokból bizonyos szabályok megadásával vektorgrafikus vonalrajzot készíteni az Autocad programmal (16-21. kép).

Az alaprajzot a templomtérben 6 szinten vettük fel (17-18. kép):

1. rögtön a talaj fölött (-0,17 és ± 0.00 lábazat szintjén),
2. rögtön lábazat fölött (+0.94 m magasan),
3. szentélyablakokon át (+3.71 m magasan),
4. hajóablakokon át (+8.56 magasan),
5. gyilokjáró alatt, a metszősík a hajóboltozat kb. közepét találja el (+11.07 m magasan).

A keresztmetszetek a hajóban és a szentélyben a következők szerint készültek (19-21. kép):

A hajóban:

- a déli kapu középtengelyében,
- a déli kapu felett ívsoros párkány egyik ívtengelyében,
- a hajó keletebbi ablakának tengelyében.

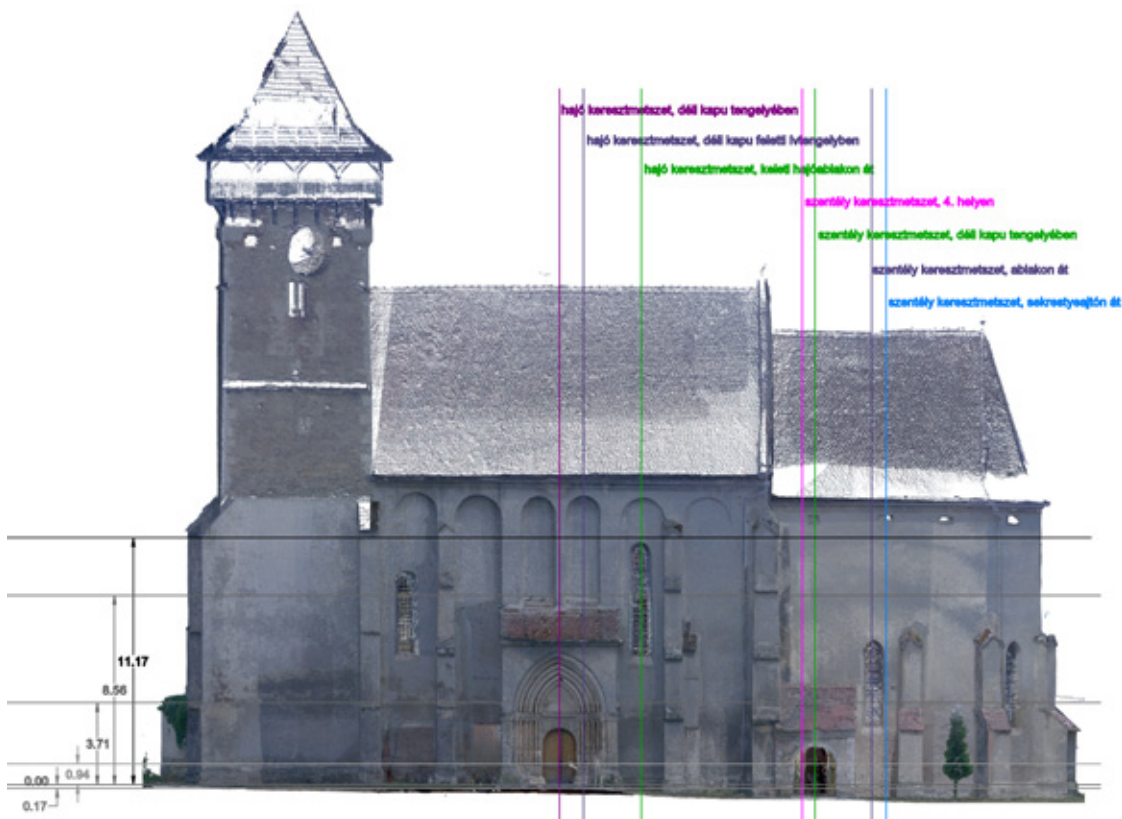
A szentélyben:

- a sekrestyeajtón át,
- az ablakon át,
- a déli kapun át,
- és egy további helyzetben.

Ezzel létrejött egy olyan tervrajz sorozat, amely alkalmas arra, hogy a templom helyreállításának és megőrzésének a tervezési alapidokumentációja legyen. A felmérésnek az interdiszciplináris kutatási stratégiában az a célja, hogy a válaszadást segítse olyan kérdésekre, mint például a templom bővítése, amely láthatóan egy korábbi épületből, talán eredeti boltozattal ellátott szentélyből, és egy későbbi hajóboltozattal – il-

letve talán ehhez bővítéssel illesztett toronyból – áll. Az alakhű felmérés alapján elvégezhető a középkori és kora újkori falszövetek analízise. Ez lehetőséget ad arra, hogy olyan kérdéseket boncolgassunk, mint például a hajónak a megnagyobbitása, megnövelése, az új boltozat elkészítése, vagy éppen a védő emelet ráépítésének mikéntje. A történeti épületszerkezetek ok-okozati vagy egymásra épülési viszonylatainak feltérképezése és berajzolása relatív kronológiai viszonyrendszert eredményezhet, amely a stíluskritikai alapú megfigyelések mellett egy újabb interpretációs réteget mutat fel, és ezeket a templommal kapcsolatban készült dendrokronológiai vizsgálat konkrét építési dátumokkal egészítheti ki, egzakt dátumokat jelölhet ki ebben az építési folyamat narratívájában. Egy másik nagyon fontos része az építéstörténetnek a torony kialakítása és tovább

16.kép A ponttfelhőn felvett alaprajzi és keresztirányú metszősíkok.

Készítette: Krähling János és Fehér Krisztina

17. kép A pontfelhő vízszintes metszetei.
Készítette: Krähling János és Fehér Krisztina

építése, amely a védelmi funkció megjelenésekor szintén jelentősen átalakult, és további fontos kérdés a védőszint, illetve a szuroköntő nyílások kérdése és ezek hogyan csatlakozhattak a meglévő falszerkezethez.

A pontfelhőből alakhűen transzformálva, léptékhelyes, halványított kinyomtatott fotó segítette a kapuzatok felmérését, restaurátori kutatását⁹ (8-10. ábra).

A TÖRTÉNETI HELYISÉGBKÖNYV – ÉRTÉKLELTÁR

A feladat másik része a történeti helyiségbkönyv-rendszerben elkészített értékleltár volt. A feladatot – az értékleltár felvételét¹⁰ – azért így végeztük, hogy a dokumentáció készítés egyik problematikus kérdésére, a dokumentálás mikéntjére egy már máshol jól alkalmazott módszert gyakoroljunk.¹¹ Ez a külföldi gyakorlatból ismert „Raumbuch”-módszertan¹² volt, amelyet

itt egy speciális esetre, a templomtérre, mint kvázi „egycellás” helyiségrendszerre kellett alkalmazni. Ennek elkészítéséhez egy bevezető előadás során kaptak a hallgatók instrukciókat. A templomerőd különleges feladatot adott a helyiség- és falfelület egységek szerinti dokumentálás elvégzésénél, mivel itt a hagyományos sűrű cellás struktúrától eltérő kódolást kellett kitalálni.

A használt szám- és betűkódok a történeti helyiség- és homlokatzatkönyv, továbbá a nyílászáró kataszter elkészítéséhez is alkalmazhatók. (A tétőkönyv esetében külön kódrendszer alkalmazandó.)

Példa: **T-Ta1.11d-3002-F**

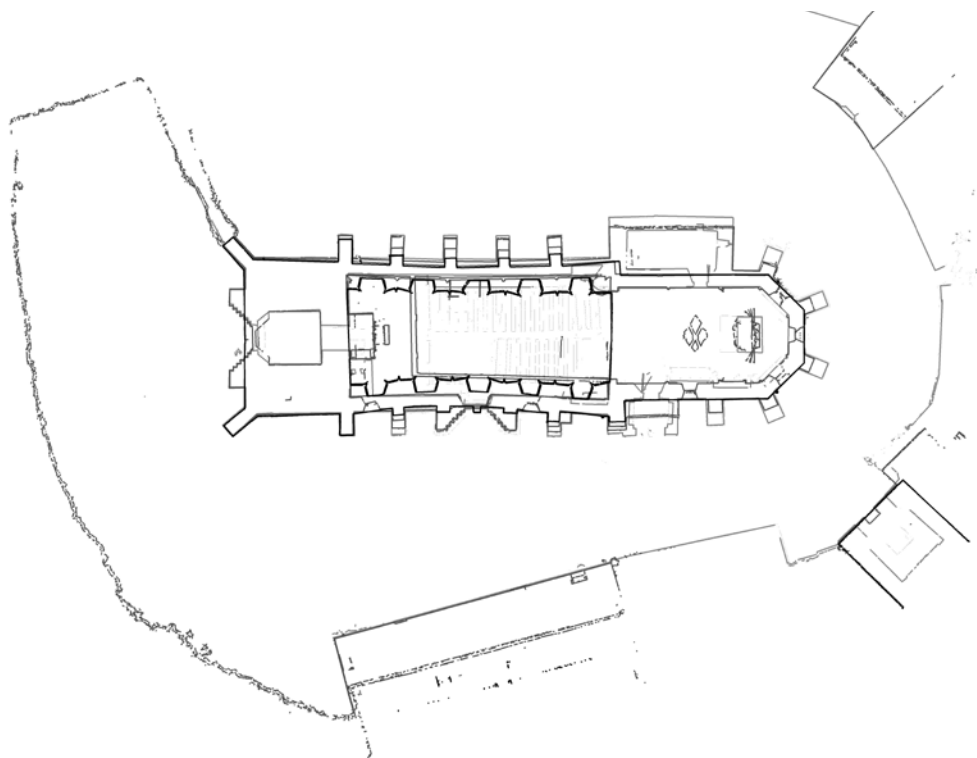
T-Fa2.10d-11d-1012-N

P-1.02-1006-Be

T-T2.03é-04é-1012-F

A kódrendszer alapelve szerint megkülönbözteti: (22. kép)

Az első betűvel: **T**= templom; **K**= körítőfal; **TO**= erődítés torony; **P**= paplak; **I**= iskola

18. kép Autocad által generált alaprajzok egymásra vetítve.

Készítette: Krähling János és Fehér Krisztina

A második betű(k) a fal-egységek, illetve különleges kutatási igényű részletek, berendezések:

Ta= támpillér (templomnál, körítőfalnál); **Fa**= fal(felület, templomnál); **S**= sekrestye; **Tr**= torony helyiségei; **Kz**= karzatépitmény;

rendkívüli értéke, kutatási igénye miatt az oltár (**O**) és a stallumok (**St1**, **St2**), az orgona (**Or**) valamint a kapuzatok is – **Pny**= nyugati kapuzat; **Pd**= déli kapuzat a hajónál; **Ps**= déli bejárat a szentélybe – **önállóan kezelendők, itt a táblák, traktusok**, illetve bérletelemek szerinti osztályozás követendő; **K**= körítőfal esetén a második betű az égtájat jelzi (k; é; ny), majd a következő két szám a falszakaszt. A belső oldalt „i”; a külsőt „e” jelzi. Például: K-é04i-1034 (= az északi körítőfal 4. szakaszán a belső oldalon az 1034-es tárgy.) Körítőfal támpillér példa: K-Ta-é04e-é05e-1005

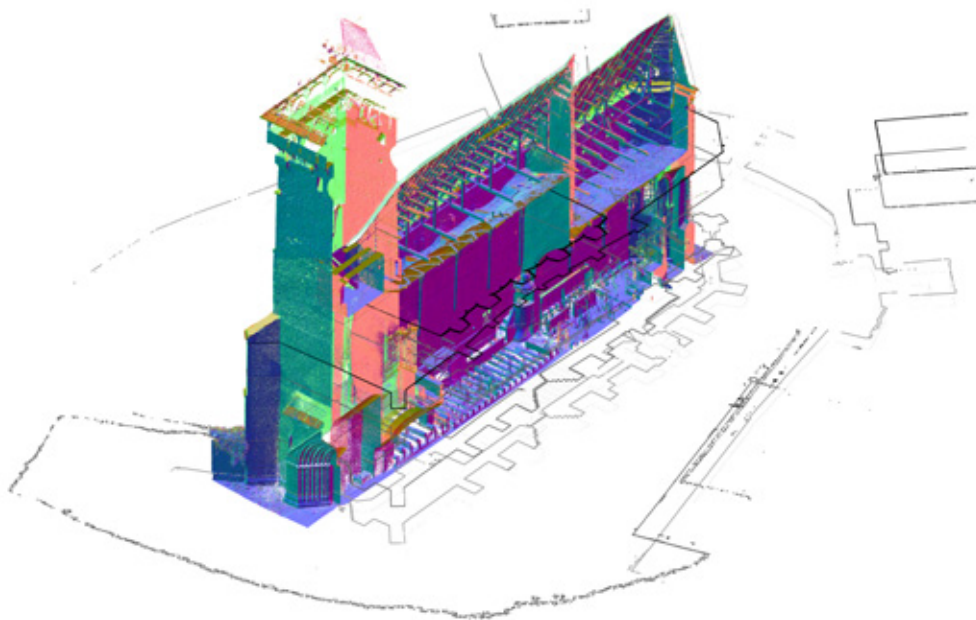
- **a fal-egységek, azaz a betűkód utáni első szám** (a pont előtt) az épületszintet jelöli:

0.= pince; 1.= földszint; 2.=karzatszint (a boltozat záradékig), 3.= a főpárkány feletti (tető) szint, 4.= tetőgerinc feletti szint, harangok szintje);

- **a szint utáni – pontot követő – szám** (vagy betű- és szám) a helyiség vagy téregység száma
- **az utolsó négy számjegy**: helyiség/térrész/védmű adott falszakaszán lévő tárgy száma.

A helyiség, illetve a homlokzat felületei:

- a templom falfelületei (**Fa**) esetében a támpillér-állásokra vonatkozóan adhatjuk meg; a támpillérek (**Ta**) esetében a sor-szám utáni é(=észak); **d**(=dél) jel az égtáj szerinti helyzetet jelzi. A T-Fa2.10d-11d-1012-N a déli 11. és 12. támpillér közti falszakasz 2. emeletét jelzi, az 1012. sz. tárggyal, ami nyílászáró (N – itt: ablak)
- a támpilléreknél a három oldalfelületet az óramutató járásával ellentétes számozás

19. kép A pontfelhő hosszmetsete. Készítette: Krähling János és Fehér Krisztina

szerint követik az oldalak, tehát a **T-Ta1.11d-3002** esetén a **3002 sorszám** 3-as számjegye a déli fekvésű 11. támpillér földszinti keleti oldalát jelöli (1-es a nyugati, 2-es a déli; az északi oldalon fordítva). Adott északi támpillérnél az oldal elnevezése lehet például: T-Ta1.06é-1xxx, amely a 6. támpillértengely északi elemét, annak a keleti felületét jelenti.

A padlófelület **P**-vel, a térlefedést **T**-vel jelöljük, és itt is megadható a támpillérekhez viszonyított helyzet (több elemből álló határolófalnál indexek is használhatók); például a **T-T2.03é-04é-1012-Bo** a térlefedés (boltozat) a második emelet magasságában, a 3. és 4. támpillérek közti boltszakasz északi felében, egy boltozati bordaelemet (1012. sz.) jelölhet.

– az utolsó betű a tárgy jellegét jelzi:

Be=berendezés; **N**= nyílászáró; **F**=falón lévő ábrázolás vagy műtárgy; **H**= harang;

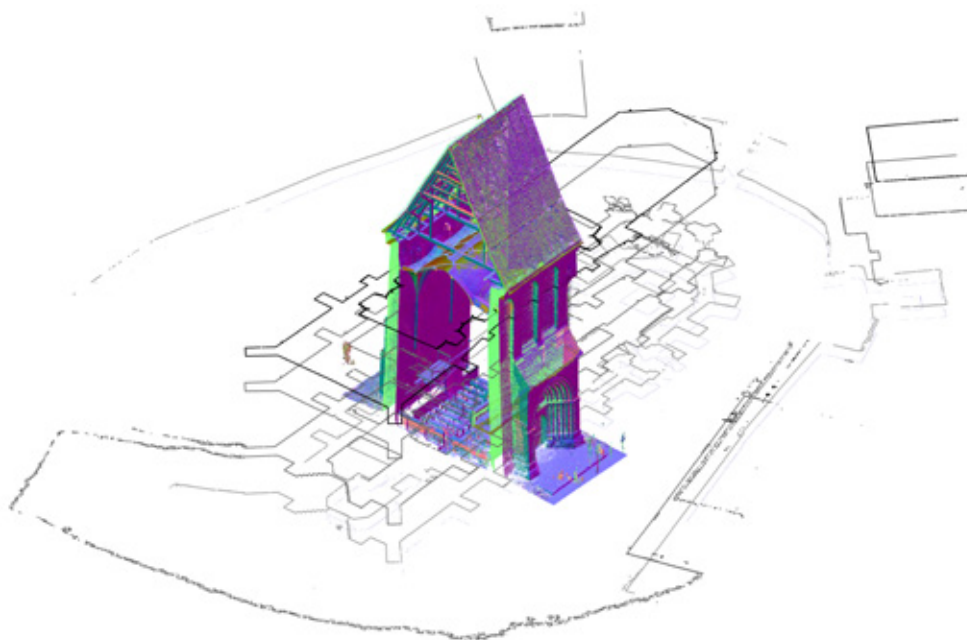
L= lépcső; **Bo**= boltozati elem...

A helyiségkönyv esetén a falnézeteket az előbbi kódok szerint – pl. támpillér esetén a T-Ta1.01é –, helyiség esetén a [szint. helyiség-szám] és a fal helyzete szerint nevezhetjük el, pl. P-0.012 (= a parókia pincszinti 012 helyisége).

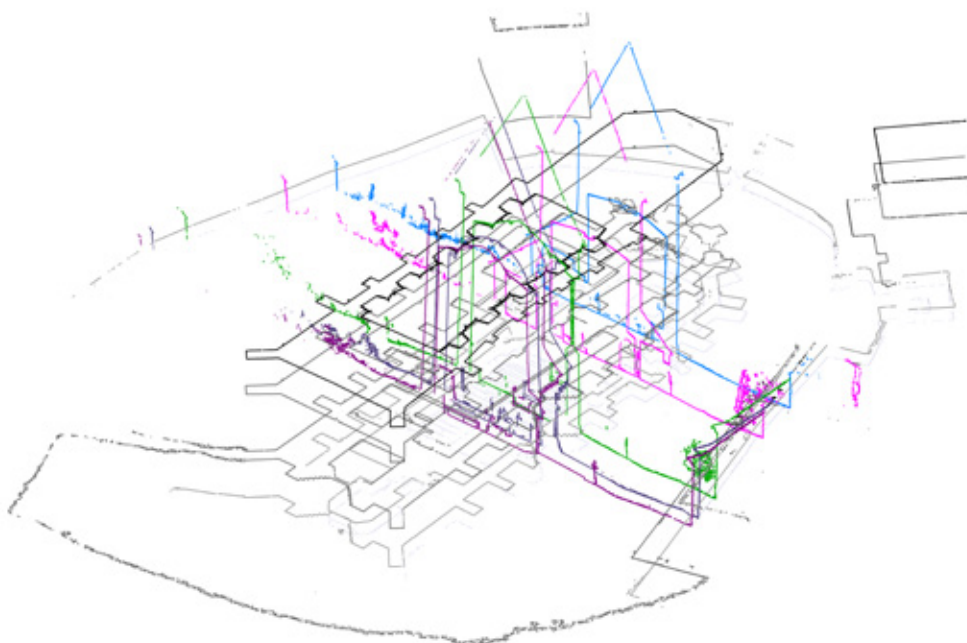
Cellás rendszerű helyiségeknél (pl. a parókia esetében) a berendezési tárgyak elnevezésénél az első számjegy a fal pozícióját jelölheti, pl. a bejáratot tartalmazó falon lévő tárgy 1-gyel kezdődik, utána a falfelületek sorrendje az óramutató járásával ellentétesen növekszik, a 2045. sorszám a bejáratától jobbra eső fal 045. sorszámú tárgya stb.

A **P-0.012-1006-Be** a parókia 012. számú pincszinti helyiségének a bejárat felé eső falán az 1006. számú berendezést jelzi. A helyiségkönyv rendszerébe a helyszíni felmérések beleilleszthetők (23-24. kép)

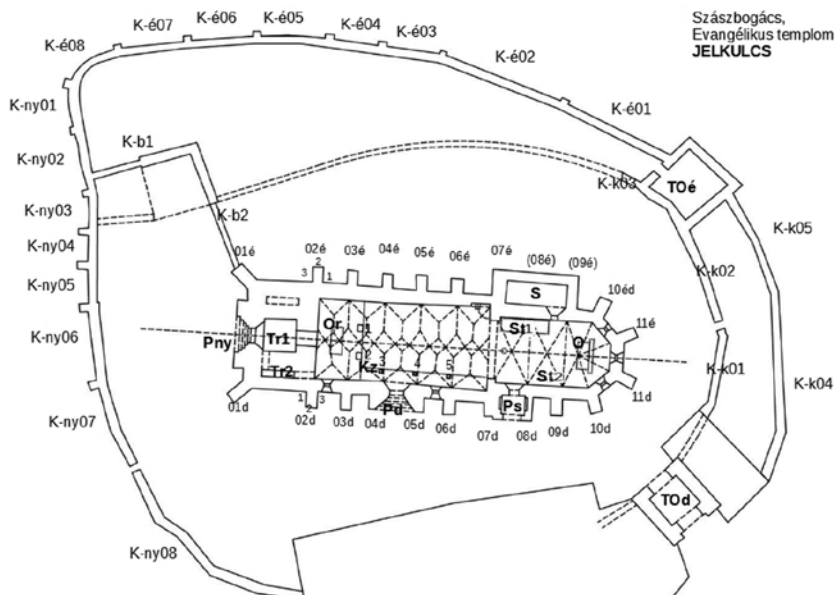
Elhangzott, hogy a helyiségkönyv-szerű dokumentálás módszere és a magyar értékleltár készítés gyakorlata szervesen tudja kiegészíteni egymást, mindazonáltal a helyiségkönyv egy olyan dokumentálási módszer, amelyet az európai műemlékvédő gyakorlat szélesebb körben alkalmaz, a hazai gyakorlatban viszont nincs számottevő ismertsége (vagy más értünk történeti helyiségkönyv alatt). A módszertan alkalmazásának egyik lényeges alapelve, hogy az értékleltárba felveendő tárgyak vonatkozásában nincs kvázi a helyszínen gyakorlandó érték-döntési kényszer, hanem az épület egészében – tehát he-

20. kép A pontfelhő keresztmetszeti szelvénye. Készítette: Krähling János és Fehér Krisztina

21. kép Autocad által generált keresztmetszetek és alaprajzok. Készítette: Krähling János és Fehér Krisztina

22. kép Helyiségkönyv jelkulcs. Készítette: Krähling János

Alaprajz vázlat: 	Epítaphgörmék, cím: Székelybörges, Evangélikus templomerdő Bagecsfal...	„HELYBEGÁÓRVY” FÖLDSZINT	
	Épület: Templom	HELYSÉG/ RESZ:	T-Fest.066 09d
Készítette:	Felvétel ideje:	PADLÓ	FAL
Gheorghita Borbála Suta Zoltán	2019.08.01	TERLEFEDES	00103

Vietnapi Foto

1009-a

1009-b

1009-c

1009-d

1009-e

1009-f

1010

03660000

Székelybörges, 2019.07.26. 09.05

Alaprajz

Epistyle-templom, cím:
Szászok, Evangélikus templomerdő
Bégcsú...

„JELYSÉKÖKNY”

FÖLDZSINT

Épület: Templom

HELYSÉG/
REJZ:

T-F-1.866-
096

Készítette:

Feltérítési ideje:

PRÓLÓ

FAL

Öngörögk Bortala

2019.07.31.

MENNYEZET

EGYÉB

Suta Zoltán

Megnevezés:

Jel:

Állapot/Megjegyzés:

Státum:

1009

T-F-186-096-1009-92

Díszesen faragott, ívekkel, illozionisztikus alfordulásokkal kialakított növényi ornamentika. Eredetileg gazdagon festett.

A. Olvasó polc! Impalc mellvédjén három négyzetes kasszabában animális és növényi ornamentika faragások találhatók. A negyedik árny-eltől a kasszaból, kör befoglalt formában helyeskedik el, szővaggel körbe futtatva.

B. Státum úő lap- úő alkalmazosság, egyszerű kiképzés, működő (felhajtható) (úősek -kdb)

C. Könyvúőő

D. Csonale: kettősevel lefedendő sávköben berakott geometrius intarzia díszít

E. A dőnsélt a párhányimál e! statumú lépcsőn latin felirat köő őőő, melynek alapján 1533-ra datálható a statum készítése.

F. A párhányon statum díszesen faragott, ívekkel, illozionisztikus alfordulásokkal kialakított növényi ornamentika fat világú Eredetileg gazdagon festett. Középen címerrel.

G. A statum oldalai (külv-üőő, szintén faragott és egykor díszesen festett volt (négyrebe futó növényi ornamentika stb.)

Adományúőő peresty

Felvételre! keresz a statum mögött

(falig)

1010

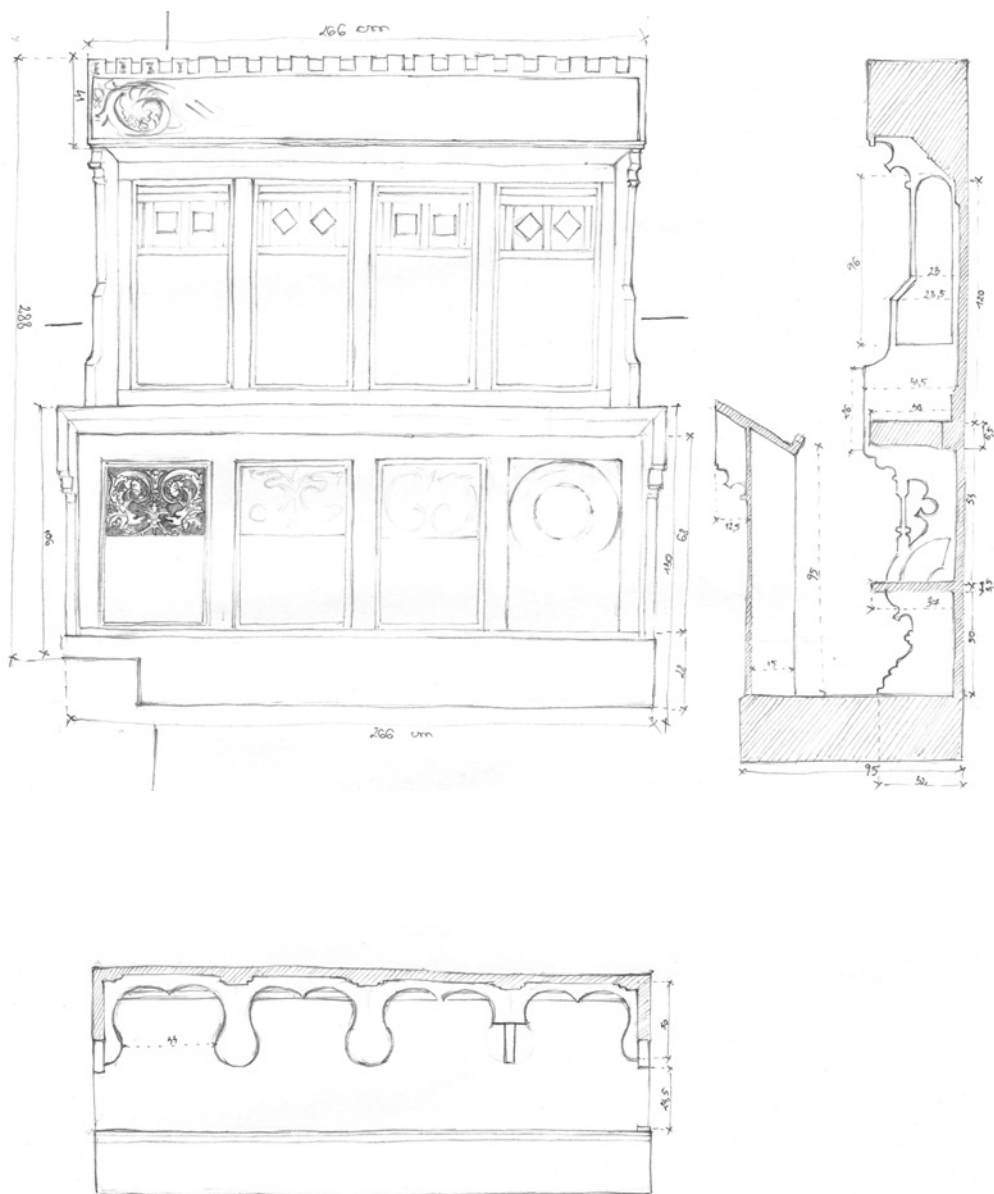
Nem látuk, csak elmondható ismert.

?

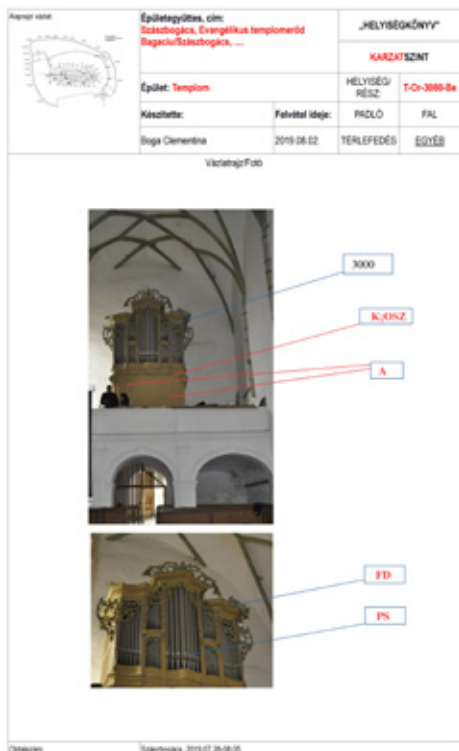
Gépieltérkép 2017.09.28.08

Oldalszám

23. kép Helyiségekönyv, a szentélyben lévő déli stallum dokumentálása.
Készítette: Gheorghita Borbála, MKE, Suba Zoltán, ELTE BTK és Krähling János

24. kép A helyiségekönyvben rögzített stallum felmérési manuáléja.
Készítette: Szathmári Edina, ELTE BTK

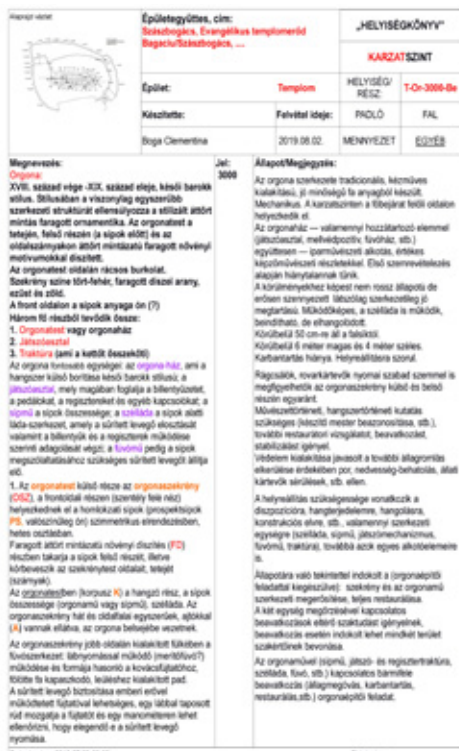
25. kép A helyiséggönyv lapok az orgona felvételének anyagából.

Készítette: Boga Clementina, MKE

lyiségeit és falfelületeit sorra véve – az összes történetileg érintett részlet dokumentálására kerül, majd a kiértékelés egy későbbi folyamatban történik, amely az interdiszciplináris szellemben végzett kutatómunka egyéb eredményeit is számba veheti. Az értéknilyánítás elé helyezett, a különböző szempontok parciális érdekeitől mentesített, értékeslegesen teljességre törekvő dokumentálás tekintetében hosszútávon mindenképpen jobban szolgálja a műemlék értékeinek dokumentálását, és a datálás elemző folyamatában árnyaltabb alapvetést nyújthat, a nagyobb időráfordítás igénye ellenére.

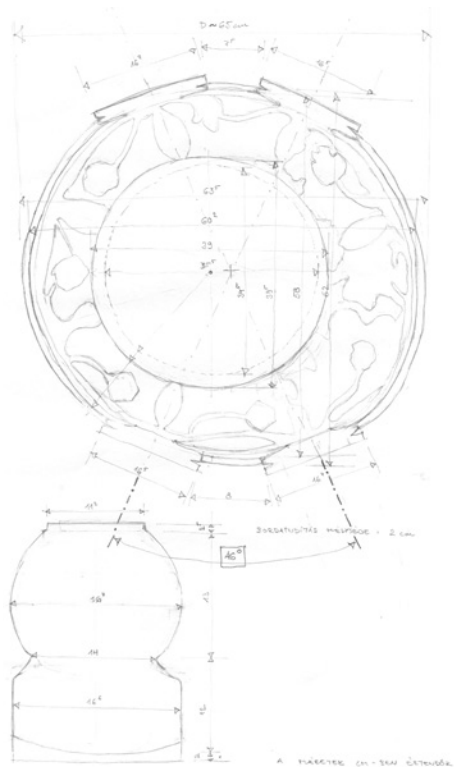
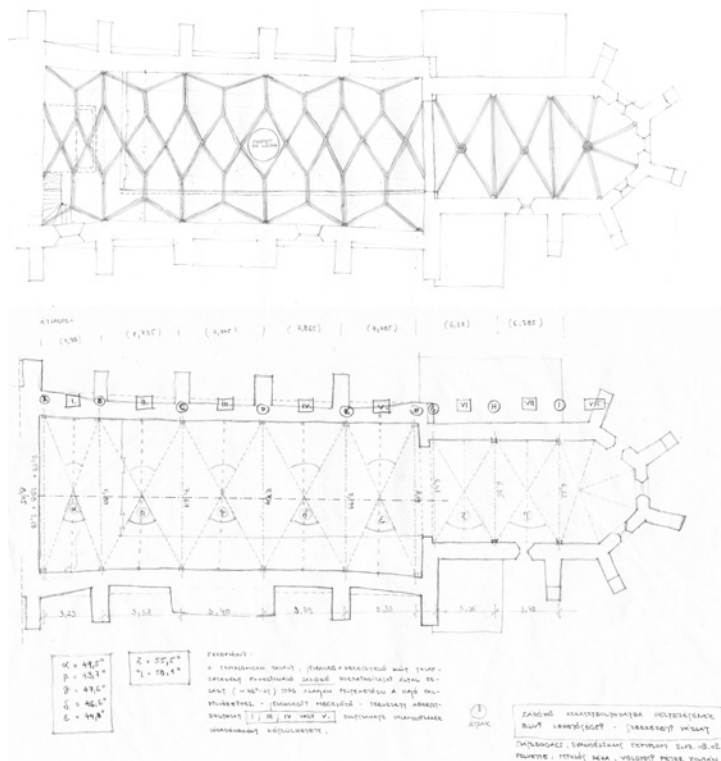
A KUTATÁS JÖVŐBELI IRÁNYAI

A szászbagácsi evangélikus templom felméréseknél itt bemutatott módszertani lehetőségei csupán a kezdetei egy sokkal bővebb kutatásnak. Az elkezdett alakhú felmérés többféleképpen járulhat hozzá egy interdiszciplináris kutatás további

elvégzéséhez, a kutatás jövőbeli irányainak kijelöléséhez, amelyhez csupán néhány példát sorolunk fel. A lehetséges kutatási irányoknak az egyike a templomhajó boltozatának vizsgálata. A jelenleg keresztelmedenceként szolgáló zárórkó (26. kép) és a helyszínen talált kerámiaborda (27. kép) alapján feltételezhető, hogy a jelenlegi hálóboltozatot egy korábbiaknak kellett megelőznie. Felvethető, hogy a jelenlegi hálóboltozat támaszrendszere e korábbi boltozathoz kapcsolódott, de tisztázandó, hogyan. Az elvi rekonstrukció egyik lehetősége a támaszokra szerkesztett keresztboltozatos térlefedés, amit a zárórkó felmérése elvileg megerősített. A boltozat három dimenziós, modellezett elvi rekonstrukciója is lehetségessé vált a jövőbeli kutatás számára. Ezt a helyszínen végzett térbeli fotogrammetrikus felvételeknek segítik elő.

A boltozat újjáépítésével szoros összefüggésben áll a templomhajó erősítésének és későbbi átalakításának kérdése is, amely szintén fontos

26. kép A templomhajó jelenlegi boltozati rajza, a jelenleg keresztelőkút alapzatként használt egykori zárókő felmérési rajza és a korábbi hajóboltozat lehetséges geometriája visszaszerkesztve.
(Készítette: Takács Imre, ELTE BTK, Jobbik Eszter, Krähling János, Miklós Réka, BBTE, Völgyesi Péter Zoltán, BME ÉPK és Zslebits Judit)

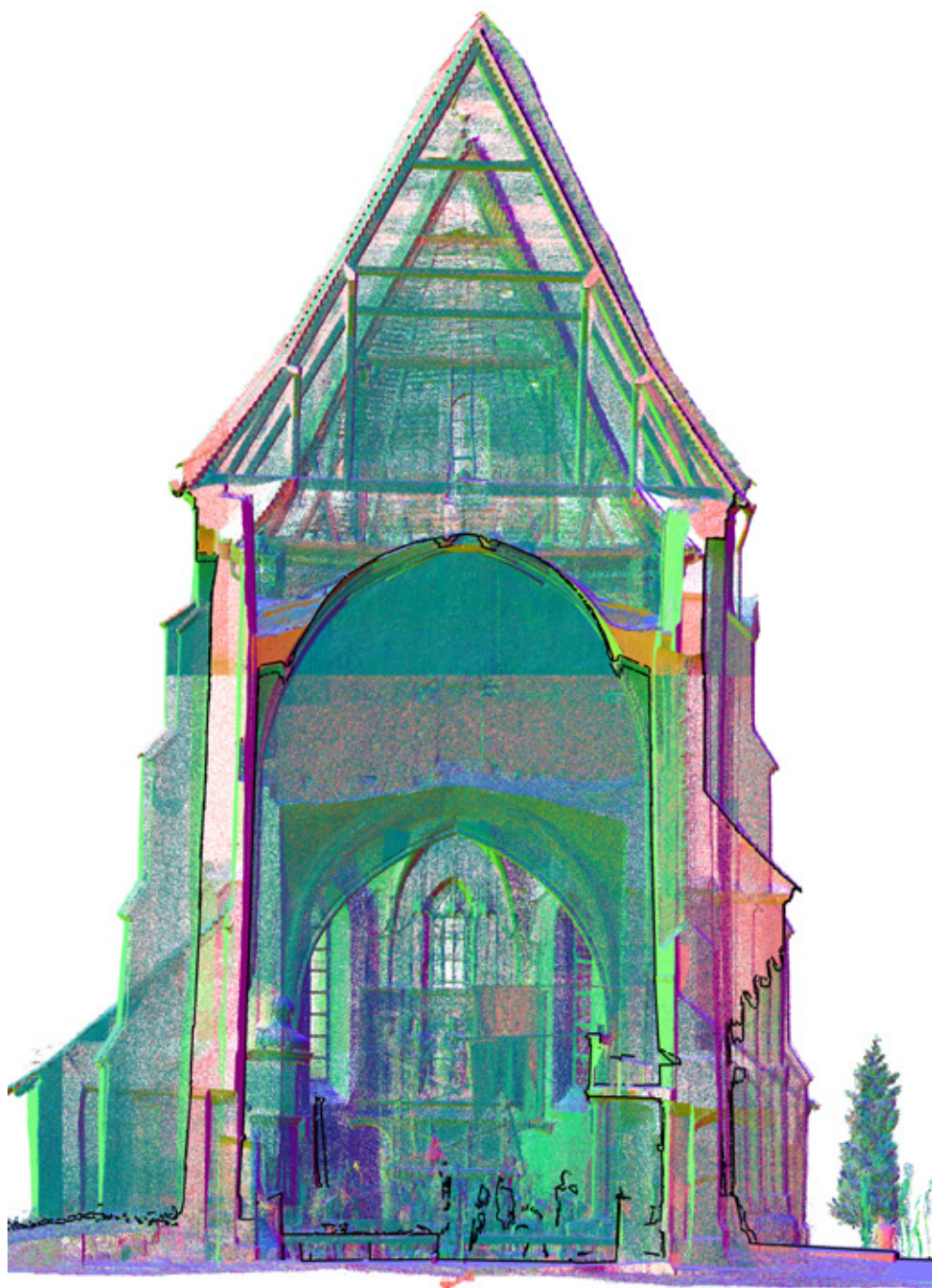
kutatói irányt mutat a további munkában. A mára elrekesztett szurokontő nyílások egykori megközelítésének kérdésesét, egy esetleges korábbi gyilokjáró visszaszerkesztését, a falazat ezzel összefüggő periodizációját az épület pontos geometriával megadott keresztmetszete, hosszmet-szeti falnézete és a fedélszék további vizsgálata teszi lehetővé (28. kép).

Köszönetnyilvánítás:

A szerzők köszönetet mondanak a 2019-es nyári épületkutatói gyakorlat résztvevőinek, szervező-inek és támogatóinak: Entz Gézának, Takács Imrének, Szakács Béla Zsoltinak, Jékely Zsombornak, Bóna Istvánnak, Mihály Ferencnek, Boga Clementinának, Gheorghita Borbálának, Jobbik Eszternek, Miklós Rékának, Suba Zoltánnak, Szathmári Edinának, Szabó Katalinnak, Szentir-

27. kép Egykori boltozat kerámiabordájának 3D felvétele. Készítette: Szentirmai Boglárka

28. kép A templom keresztmetszete, pontfelhő szelvény és generált metszetrajz.
Készítette: Krähling János és Fehér Krisztina

mai Boglárkának, Völgyesi Péter Zoltánnak és Zslebcik Juditnak, valamint további segítségéért Halmos Balázsnak.

A szászbagácsi nyári egyetem a Nemzeti Kulturális Alap Örökségvédelmi Kollégiuma 207113/00096 azonosító számú támogatásaival valósult meg. (KJ)

A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült. (FK)

JEGYZETEK

1. A manuálével készített felmérés módszertani alapvetése: Hajnóczi Gyula: Műemlékfelmérés. *Az Építőipari Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei*. I. kötet (1956) 6. sz. (Budapest)
2. A módszertan lehetőségeiről és korlátairól: v.ö. Cramer, Johannes: *Handbuch der Bauaufnahme*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1993. (2. kiadás)
3. E módszertan alkalmazásáról bővebben: Darágó László: *Románkori templomok Burgundiában*. BME-OMIKK, Budapest, 2015.
4. E módszertan alkalmazásáról bővebben: Halmos, Balázs – Maróty, Katalin: The adaptations of the true-to-form survey method. *Periodica Polytechnica Architecture* Vol. 41. (2010) No. 1. 9–17.; illetve: Halmos Balázs – Maróty Katalin: *Műemlék, rajz, kutatás*. BME-OMIKK, Budapest 2015.
5. A számítógéppel kezelt pontthalmazok, rajzok, vektorgrafikus ábrák módszertani felhasználhatóságáról: Fiorani, Donatella: *Restauro Architettonico e Strumento Informatico – Guida agli elaborati grafici*. Liguori Editore, Napoli 2004.
6. Bassier, Maarten – Vincke, Stan – De Lima Hernandez, Roberto – Vergauwen, Maarten: An Overview of Innovative Heritage Deliverables Based on Remote Sensing Techniques. *Remote Sensing* Vol. 10. (2018) No. 10. 1607. <https://doi.org/10.3390/rs10101607>; illetve: Pritchard, Douglas – Sperner, Joerg – Hoepner, Sophie – Tenschert, Ruth: Terrestrial laser scanning for heritage conservation: The Cologne Cathedral documentation project. *ISPRS Annals of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences* Vol. 4. (2017) 213–220. <https://doi.org/10.5194/isprs-annals-IV-2-W2-213-2017>
7. Yastikli, Naci: Documentation of cultural heritage using digital photogrammetry and laser scanning, *Journal of Cultural Heritage* Vol. 8. (2007) No. 4. 423–427. <https://doi.org/10.1016/j.culher.2007.06.003>; illetve Remondino, Fabio: Heritage recording and 3D modeling with photogrammetry and 3D scanning, *Remote Sensing* Vol. 3. (2011) No. 6. 1104–1138. <https://doi.org/10.3390/rs3061104>
8. Leica Geosystems. Online dokumentum: <https://leica-geosystems.com/products/laser-scanners/scanners/blk360>
9. A módszer alkalmazásához Halmos Balázs nyújtott segítséget, amelyet itt is köszönünk.
10. Az értékleltár elvi felépítéséről, módszertanáról ld. Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *Az értékleltár szerepe a műemlékvédelemben*. RÉKE, Budapest 2018.
11. A történeti helyiségkönyv és a Raumbuch integrált alkalmazásáról: Krähling János: Értékszemlélet, kutatás, történeti helyiségkönyv – módszertan és eredmények. *Műemlékvédelem* 63. évf. (2019) 1-2. sz. 29-39.
12. Schmidt, Wolf: *Das Raumbuch*. (=Arbeitsheft Nr. 44 des Bayerischen Landesamts für Denkmalpflege.) Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, München 1989.

ELŐZETES MEGFIGYELÉSEK ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉSZREVÉTELEK A SZÁSZBOGÁCSI TEMPLOM KÖZÉPKORI FALKÉPEI KAPCSÁN

Jékely Zsombor

Művészettörténész, PhD (2003). Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményi főigazgató-helyettese; tanszékvezető egyetemi docens a Károli Gáspár Református Egyetem bölcsészkarán.
e-mail: jekely.zsombor@kre.hu

Bóna István

Okleveles festmény-restaurátor, habilitált doktor, az MKE Restaurátor Tanszékének egyetemi docense. Kutatási területe a falkép-technikák és restaurálás, a vászonkép konzerválás módszerei.
E-mail: bona.istvan@mke.hu

PRELIMINARY OBSERVATIONS AND ART HISTORICAL NOTES ON THE MEDIEVAL WALL PAINTINGS OF THE CHURCH IN SZÁSZBOGÁCS

The walls of the Lutheran church in Szászbogács feature medieval murals of a larger surface from at least two periods. For the time being, in the absence of proper exploration and cleaning, only preliminary findings can be made about them. The wall paintings were made in two periods. The older ones survived on the northern wall of the sanctuary. Here today only the separate figure of St. Margaret of Antioch can be seen: on the basis of the stylistic features, the wall painting is assumed to be from the period of the International Gothic, around 1400. Also, an inscription painted in Gothic uncial fonts can be observed on the wall referring to the construction or painting of the church and naming its priest (without date): *Istud opus perfecit Johannes plebanus*. Inspection of the sanctuary wall in raking light led to the conclusion that much of the medieval plaster is still there – hopefully with the wall paintings on it. On the exterior façades, there is a painting probably of the same age at one place: in the tympanum of the southern portal.

The murals on the northern wall of the main nave can be seen on a much larger surface today: a huge, multi-stripe Last Judgment composition can be found here in almost the entire length of the nave. The nearly 10 meters wide and 7 meters high composition was adapted to the former vault system. In the upper zone, the image of Christ in Majesty (Christ Pantocrator) appears in the center: a rainbow can be seen on either side of the figure sitting on the throne with his outstretched hands, resting his feet on the globe. The Apostles were depicted on both sides of Christ, but most of them are not visible today. In the middle of the lower mural zone, angels with clarion – and presumably the resurrected people – were once visible. There was Heaven on the left, Hell on the right, with people of different orders and rank. This is a late Gothic depiction of the Last Judgment, of which we know many parallels from Southern Transylvania, and which, considering the analogies, was made in the last decades of the 15th century.

In the summer of 2019, the Gothic painting was only studied in the framework of simpler photographic research. Photos of the murals were taken with powerful telephoto lenses in both normal and infrared light. Although there is a great period difference between the discussed wall paintings, they are all characterized by the use of German techniques. The lower and upper registers of the Last Judgment mural seem to have been made in different ways, but the whole artwork was painted entirely in secco technique. At the bottom, we can see a red underdrawing, from which the master differed greatly during the painting phase. At the top a black sketch can be found: this artist was much more faithful and disciplined in following the pre-developed concept. It seems that at least two, if not three, masters may have painted the monumental mural. Preliminary studies have also identified the direction of research to be undertaken in the coming years: further investigation of the wall paintings will definitely be one of the main tasks.

VORHERIGE BEOBACHTUNGEN UND KUNSTHISTORISCHE BEMERKUNGEN IN VERBINDUNG MIT DEN MITTELALTERLICHEN WANDBILDERN DER KIRCHE VON BOGESCHDORF

Die Wände der evangelischen Kirche von Bogeschdorf (Băgaciu, Szászbogács) bewahren mittelalterliche Wandbilder an größeren Flächen, wenigstens aus zwei Perioden. Mangels fachmäßiger Freilegung und Reinigung können wir in Verbindung mit ihnen vorläufig nur vorherige Feststellungen machen. Die Wandbilder wurden in zwei Perioden gefertigt. Sie sind an der nördlichen Wand des Chorraumes erhalten geblieben. Hier kann man lediglich der alleinstehende Gestalt von heiliger Margarete sehen: aufgrund stilarischer Charakteristika können wir die Erstellung des Wandbildes für die Zeitperiode der internationalen Gotik, die Jahre um 1400 einschätzen. An der Wand ist weiterhin auch eine mit gotischen unzialen Buchstaben gemalte Aufschrift zu sehen, welche sich auf die Bautätigkeit oder auf die Aufmalung bezieht und den Priester der Kirche nennt (ohne Jahreszahl): *Istud opus perfecit Johannes plebanus*. Die Untersuchung der Wand des Chorraumes in Querbeleuchtung hat den Ergebnis gebracht, daß es hier die mittelalterlichen Putze in großem Maße noch bestehen – gemäß unseren Hoffnungen zusammen mit dem daran befindlichen Wandanstrich. An den äußeren Fronten an einer Stelle ist eine damit wahrscheinlich gleichaltrige Ausmalung zu sehen: in dem Tympanon des südlichen Tores.

An viel größerer Wandflächen können heute die Wandbilder an der nördlichen Wand des Kirchenschiffes gesehen werden: in der beinahe ganzen Länge des Schiffes ist eine mächtige Komposition von mehreren Streifen das letzte Gericht zu sehen. Die fast 10 Meter breite und 7 Meter hohe Komposition hat sich nach dem System des damaligen Gewölbes gerichtet. In dem oberen Streife, in dem Mittelpunkt erscheint der Gestalt des verurteilenden Christus: an zwei Seiten des an dem Thron sitzenden Gestalt mit ausstreckendem Hand erscheint Regenbogen, er beruhigt seine Füße an dem Globus. An zwei Seiten von Christus waren die Apostel dargestellt, ihre Mehrheit kann heute nicht mehr zu sehen. In der Mitte des unteren Wandbildstreifens können die posaunenden Engel – und damals wahrscheinlich Auferstehende – zu sehen. An der linken Seite dehnte sich die detaillierende Darstellung des Himmels, an der rechten Seite aber der Hölle, mit Menschen verschiedener Ordnung und verschiedenes Ranges. Es handelt sich um eine solche Komposition über den spätgotischen Urteil, zahlreiche Parallelen welche aus Süd-Siebenbürgen unsererseits bekannt sind, und welche als Analogien in Betracht genommen werden können, deuten an die letzten Jahrzehnte des 15. Jahrhunderts.

Im Sommer 2019, vorläufig nur im Rahmen von einfacheren phototechnischen Untersuchungen, ist die Untersuchung der gotischen Ausmalung ausgeführt worden. Über die Wandbilder wurden Photos mit starken Teleobjektiven gemacht, sowohl bei normalem als auch bei infrarotem Licht. Obwohl es ein grosser Altersunterschied unter den Wandbildern gibt, die Anwendung der deutschen Techniken für alle charakteristisch ist. Es scheint so, daß das untere und obere Register des Wandgemäldes über das Letzte Urteil an verschiedenen Weisen gemacht wurden, aber das ganze Werk vollkommen mit Secco-Technik gemalt wurde. An dem unteren Teil können wir rotes Unterzeichnen sehen, wovon der Meister während der Ausführung bedeutend abgewichen hat. An dem oberen Teil können wir schwarze Vorzeichnung sehen: dieser Künstler hat die vorherig ausgearbeitete Konzeption viel treuer, diszipliniert gefolgt. Es scheint so, daß das monumentale Bild wenigstens von zwei, eventulell von drei Meistern gemalt werden konnte. Die vorherigen Untersuchungen haben auch die Richtung der in den folgenden Jahren durchführbaren Forschung bestimmt: die Untersuchung der Wandbilder bedeutet unbedingt eine der Hauptaufgaben.

A szászbogácsi evangélikus templom falai legalább két periódusból őriznek nagyobb felületen középkori falképeket. A falképek nagyrészt véletlenül, javítási munkák közben kerültek napvilágra, nem restaurátori feltárás eredményeként. A feltárt felületek egy része később újból elfedésre került, és a jelenleg látható felületek nincsenek megtisztítva. Szakszerű feltárás és tisztítás hiányában egyelőre minden, a falképekkel kapcsola-

tos észrevétel előzetesnek tekinthető csupán. Nem véletlen tehát, hogy a művészettörténeti irodalomban eddig csak elvétve találkozhatunk a falképek említésével.

A falképek bizonyosan legalább két periódusban készültek. A korábbiak a szentély északi falán maradtak fenn. Itt ma csak antiochiai Szent Margit különálló alakja látható, díszes keretbe foglalva (1. kép). Az 1990-es években ezen a fal-

1. kép Szent Margit alakja a szentély északi falán

szakaszon, a karzat felett, még egy női szent – a kis Jézusnak kosarából virágot nyújtó Szent Dorottya – alakja is látható volt, de ezt visszafedték. A falon továbbá egy gótikus unciális betűkkel festett felirat is látható, amely a falképtől elkülönül és a sekrestyeajtótól keletre fekvő falszakaszon látható. A figurális falképekkel való összefüggése jelenleg nem vizsgálható. Az építkezésre vagy a falképek készítésére vonatkozó felirat olvasata: *Istud opus perfecit Johannes plebanus*.

A szentélyben meglévő falképek rendszeréről egyelőre sokat nem lehet megállapítani – a női vértanú szentek megjelenése a szentélydekorációk programjában nem szokatlan. Tematikai analógiák a történeti Magyarország sok vidékén találhatóak: pl. Torna vagy Visk templomaiban. Előfordul, hogy az apostolokkal együtt festik meg őket (pl. Pónik szentélyében), de a szentek nagyobb ciklusaiból sem hiányozhatnak, mint pl. Keszthely ferences templomában. A Szent Margit falkép stílárius jellemzői alapján az internacionális gótika időszakára, az 1400 körüli évekre tehetjük a falkép készítését. További feltárások tisztázhatják, hogy a ma látható kis részlet egy nagyobb, esetleg a teljes szentélyt érintő kifestési program része volt-e, valamint azt is, hogy a felirat ehhez a kifestési periódushoz tartozik-e. A szentély falának sűrűlőfényben történő vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy itt jelentős részben a középkori vakolatok megvannak még – reményeink szerint a rajtuk lévő falfestéssel együtt (2. kép).

Ezen a helyen érdemes említést tenni még egy falfestmény-töredékről, amely valószínűleg a dekorációnak ugyanezen periódusához tartozhat. A templom déli kapujáról van szó, ahol a későbbi vakolatrétegek alól a timpanon egykori festett díszítésének kerete látszik ki (a bal alsó sarokban) (3. kép). Az itáliai trecento festészetből eredő motívumról, egy kozmateszk keretről van szó, amely Erdélyben 1400 körül volt népszerű, amint azt Kolozsvártól Medgyesig számos emlék tanúsítja. A kaputimpanon kifestése talán részben még feltárható lesz – rokon emlék pl. a darlaci templom nyugati kapuján található. A szentély és a déli kapu timpanonjának falképei tehát összhangban állnak a templom első építési korszakának a 14. század második felére történő keltezésével, ahhoz a kőből épült templomhoz (*ecclesia lapidea*) tartoztak tehát, amelyet egy határbejárás kapcsán 1380 körül említenek.¹

Sokkal nagyobb felületen láthatóak ma a templomhajó északi falán lévő falképek. Ezek szakszerű feltárása is várat még magára, de csak-

2. kép Középkori vakolatok sűrűlőfényes megvilágításban a szentély északi falán. Jól tanulmányozható a vakolat felszíne. Jellegetes középkori kanálhátas vakolás.

nem a hajó teljes hosszában egy hatalmas, több sávú Utolsó ítélet kompozíció látható itt (4. kép). A falképet ismeretlenek ugyan nem mondhatjuk – *Dana Jenei és Dragoș Năstăsioiu* is írt róla – de feldolgozatlanul nyugodtan.² Részletes feldolgozása most sem lehet célunk, csupán néhány alapvető megfigyelést szeretnénk összefoglalni a falképek kapcsán, amelyeket a 2019-es százbogácsi nyári egyetem keretében tettünk.

Az északi fal felületét ablakok egyáltalán nem szakítják meg, a falkép pedig egykor a falfelületet nagyobb részét kitöltötte: eredeti magassága hozzávetőlegesen 7 méter, szélessége 9,30

3. kép Falképtöredékek a déli kapu timpanonjában

4. kép Az Utolsó ítélet falkép összképe a hajó északi falán

5. kép Az Utolsó ítélet falkép középrésze az itélő Krisztus alakjával

méter. Megfigyelhető, hogy a kifestés a későgótikus hálóboltozat rendszeréhez igazodott. A boltmező öt szakaszra osztható, a falon hosszszan lefutó konzolok támasztják alá a téglabordás boltozatot. A falkép a falon így kialakuló szakaszok közül a keletebbre fekvő hármat tölti ki (nyugatabbra ma a hajóba mélyen benyúló karzat található, amelynek lehetett középkori előzménye is). A falkép jobb széle hosszú szakaszon megvan, a kép széle a diadalívtől mintegy egy méterre húzódik. Ez arra utal, hogy a hajó északkeleti sarkában a falkép készítésekor már egy mellékoltár állhatott. A hajó északi falán lévő fülke és a diadalív hajó felőli oldalához épített szószék viszont a falképhez képest másodlagos kialakítású. A falkép középtengelyét a legfelül látható Krisztus-alak jelöli ki: elhelyezése pontosan illeszkedik a keletről számított második falszakasz közepéhez (5. kép). A falkép bal szélét jelző keret ma nem látható, de a festett felület teljesen a harmadik falszakaszt lezáró, a falon lefutó konzolig húzódik. Érdekes, hogy míg Krisztus alakját a felső sávban a falmező középre helyezték, addig az alsó sáv középvonala ehhez képest

balra csúszott: itt a festett falmező középvonalát jelölik ki az itt megjelenő angyalalakok. A falra lefutó konzolok esetében felmerült, hogy azok eredetileg nem a jelenlegi hálóboltozathoz, hanem az azt megelőző, egyszerűbb rajzolatú, keresztboltozatos rendszerű boltozathoz készültek. A fenti megfigyeléseken ez nem módosít, a falkép a konzoloknál mindenképpen későbbi. A ki-festés felső lezárása pedig egyenes volt (a felső keret egy részen ma is megvan), tehát a boltozatok alatti ívmezőkre nem terjedt ki.

A falkép témája az Utolsó ítélet, amelyet két sávban elrendezve festettek meg. A felső sávban középpontban az ítélő Krisztus alakja jelenik meg: a trónon ülő, kitárt kezű alak két oldalán szivárvány jelenik meg, lábait a glóbuszon nyugtatja. Mögötte ragyogó sugárkoszorú formájában megjelenő mandorla látszik. Krisztus két oldalán az apostolok voltak ábrázolva, ma csak a Krisztus jobbán elhelyezkedő első apostol, minden bizonnyal Szent Péter látható. Az alsó jóval nagyobb falképes sáv közepén a harsonázó angyalok – és egykor feltehetően a feltámadók voltak láthatóak. Baloldalt a Mennysország, jobboldalt a Pokol részletező ábrázolása húzódott, mindkét részből nagyobb töredékek láthatóak csak ma. Az angyalok által a Mennysországba vezetett alakok közül több látható: különböző rangú férfiakat és nőket láthatunk itt. A kárhozottakat ábrázoló oldalon néhány részlet azonosítható ma: láthatunk két feltámadó alakot, akik közül az egyiket egy fekete ördög ragad magával. Mellettük egy nagyméretű, tüzes ketrecben sanyargatott csoportot láthatunk, egy másik ördög az ott lévők közül is megragad valakit (6. kép). Dana Jenei megállapítása szerint ez a részlet a purgatóriumra utal.³ Jobboldalt a legalsó sarokban a Leviatán hatalmas kitátott pófája ismerhető fel. Látható még, hogy közép felől számos figurát ebbe az irányba terel egy botját ütésre emelő ördög. Bár az egykori hatalmas kompozíciónak ma csak részleteit látjuk, és ezek is eléggé kopottak, illetve részben még mészréteggel fedettek, az Utolsó ítélet falkép jellegzetességeit így is meg tudjuk ragadni. Egy olyan későgótikus Utolsó ítélet kompozícióról van szó, amelynek számos párhuzamát ismerjük Dél-Erdélyből.

A hasonló falképek kompozíciójának kiindulópontja a németalföldi festészet volt (többek között Rogier van der Weyden korszakalkotó Utolsó ítélet oltára Beaune-ban). A részletező Utolsó ítélet ábrázolások kompozicionális megoldásai a német festészet és fametszetek közvetítésével jutottak el Közép-Európába.⁴ Német területen a téma

6. kép A Pokol ábrázolásának részlete az Utolsó ítélet falképről

legmonumentálisabb változata Martin Schongauer három falfelületet betöltő nagy falképe Breisach plébániatemplomában, amely egyik utolsó munkája volt (1488-1491).⁵ A középkori Magyarország területén a képtípus épebben megmaradt felvidéki példái (Selmecbánya – Szent Katalin templom, Lőcse – Szent Jakab templom, Nagyőr – plébániatemplom) a németalföldi alapkoncepció követése mellett sokféle részletmeggoldást mutatnak.⁶ Erdélyben legfontosabb a segesvári Hegyi templom későgótikus kifestése,⁷ amelynek részét képezi a hajó keleti falán a diadalívtől balra megfestett hatalmas Utolsó ítélet. Ez a diadalív *Valentinus pictor* által festett, felirattal 1483-as felirattal datálható kifestésével egykorú. A falképet stílusa azokhoz a további muráliákhoz kapcsolja, amelyeket a templomban a *Sankt Wolfgangból* származó, a bécsi Schottenmeister (Hans Siebenbürger) műhelyéhez köthető festő, *Jacob Kendlinger* készített.⁸ A berekereszt-

7. kép Krisztus alakja az utolsó ítélet falképen. Gyakorlatilag csak a fekete előrajz maradt fenn belőle. A háttér kékje szinte csak sejtethető nyomokban maradt meg, a haj barnája csak aláfestés.

úri templom északi falán szintén egy hatalmas Utolsó ítélet elmosódott töredékei kerültek napvilágra, amely ugyanebben a korszakban készült.⁹ A kéméndi templom északi falán látható, a templomban megfestett második Utolsó ítélet készítése idejét a vele feltehetően egykorú felszentelési keresztek 1482-es évszáma jelzi. Kisebb kompozíció látható Berethalmon a templom melletti kápolnában,¹⁰ és újabban egy 1486-ban festett Utolsó ítélet képet azonosított *Kiss Loránd* a szászhermányi templom diadalívén, amelynek töredékei a padláson, a hajó későbbi boltozata fölött maradtak fenn.¹¹ A szászbogácsi Utolsó ítélet falkép ezen későgótikus ábrázolások sorába tartozik, készítése legkorábban az 1480-as évekre tehető. Pontosabban az ábrázolt szereplők viselkedésével kapcsolatos megfigyelések alapján mondhatunk – leginkább a Mennysország kapuja felé

haladó csoport tagjait lehetne ilyen szempontból elemezni.

KÉSZÍTÉSTECHNIKAI MEGFIGYELÉSEK (Bóna István)

A 2019 nyarán lezajlott kutatási program keretében a legkisebb figyelmet éppen a falképek vizsgálata kapott. Ennek oka az, hogy eleve csak előzetes vizsgálatokat terveztünk azért, hogy később felkészültebben érkezhessünk a helyszínre. A következő alkalomkor szeretnénk engedélyt kérni az esetleges feltárásokkal és mintavételekkel járó alaposabb vizsgálatokra.

A festésekből levett apró minták mikroszkópos vizsgálatait a Magyar Képzőművészeti Egyetem laboratóriumában elvégezve pontos információkat kaphatunk a vakolat összetéte-

8. kép Krisztus alakja infravörös felvételen. A fekete rajzos elemek sokkal jobban dominálnak. A kék festék sötétben jelenik meg, ezért jobban behatárolható, hogy hol maradt meg. A vakolat hiányok világosabb tónusban határozottan felismerhetők.

lekről, a festmények réteg-felépítéséről és az alkalmazott pigmentekről. Kis szerencsével a szekkók kötőanyagairól is szerezhethünk ismereteket. Tervezzük továbbá, hogy kézi XRF készülék segítségével a helyszínen mintavétel nélküli anyagvizsgálatokat végeznénk – ez egy olyan hordozható berendezés, mely röntgensugarak felhasználásával pár perc alatt kimutatja a vizsgált területen található atomok többségét és azok arányát a vizsgált mintában. Ezek eredményeit részben a helyszínen, részben a felvett adatok utólagos elemzésével értékelhetjük ki. Az eredményeket összevetve a labor vizsgálatok eredményeivel további lépéseket határozhatunk el. Ha a szászbogácsi program folytatódik, a falképek kutatására kellene helyezni a fő hangsúlyt.

Eddig csak pár roncsolásmentes fototechnikai vizsgálat és egyszerű szemrevételezés történt. Az antiochiai Szent Margit falképről infravörös és sűrűfényes felvételek készültek, de csak nagyobb távolságról. Készült pár UV lumineszcens felvétel is. Az Utolsó Ítélet felsőbb régióit erős teleobjektívvel fotózva vizsgáltuk normál megvilágításban és infravörös fényben. (7-8. kép). Az infravörös felvételeken tisztábban kivehetők a kompozíciók, mint szabad szemmel. Az UV lumineszcens felvételek elsősorban a technikákról és a későbbi belejavításokról adhatnak információt. A sűrűfényes felvételek segítségével meghatározhatjuk, hol van még középkori vakolat, illetve, hogy az egyes felületeken milyen vakolást illető változások történtek. Ezek alapján a következő megállapításokat tehetjük:

9. kép Az Utolsó ítélet festmény felső regisztere fehér alapra készült, a lenti inkább rózsaszínre, vagy sárgára. Ezen a képen láthatjuk a fehér és a sárga alapozás határát határozott éles határvonallal. Az alsó angyalok szárnyai átnyúlnak a sárga mezőből a fenti fehérbe. A látványt zavarják a közelmúlt bele-vakolásai.

Bár a falképek között nagy a korbeli eltérés, mindre jellemző a német technikák alkalmazása. Az antiochiai Szent Margit képen az intonaco rajzot a fehér vakolatra vörös festékekkel rajzolták fel. Nem tudjuk, hogy a vakolaton van-e alapmeszelés, ezt csak közeli vizsgálattal, esetleg mikroszkópos keresztmetszet vizsgálatokkal állapíthatnánk meg.¹² Az arc és a kezek, továbbá a keretezés valószínűleg freskó technikával készülhetett, a háttér szürke aláfestése (veneda) is rendszerint freskó, feltehetőleg itt is az. A kékkeket, zöldeket szinte mindig szekkóban festik fel. Ezen részek kopottsága arra utal, hogy ez itt is így történhetett. Végül fekete kontúrokat festettek fel. Amikor kontúroztak, a vörös alárajz már nem látszott. Ezért a vörös és fekete vonalrajzok jellegzetesen eltérnek egymástól. Hasonló jelenség figyelhető meg például a türjei Szent László cikluson.¹³

10. kép Rózsaszín alapmeszelésen a vörös előrajz részben ecsettel, részben krétával elkészítve. A ruhákon zöld és kék festéknyomok láthatók.

11. kép Nagyvonalú vörös előrajz. A művész egyáltalán nem dolgozta ki a részleteket, csak a figura helyzetét határozta meg. Nyilvánvaló, hogy a részletformák tényleges kidolgozása a helyszínen, a festés aktusával történt meg. A módszer nagy magabiztosságra, fölényes festői tudásra utal. A képen látható fehér lecseppenések az utolsó meszelés eredményei.

12. kép Fehéren hagyott és sárgára meszelt vakolat felületek találkozása. A sárga a későbbi, mivel rátakar a tőle jobbra lévő natúr felületre. A jobb oldalon fekete előrajzot láthatunk, ami úgy tűnik, hogy szénnel készülhetett. A testszín alatt halvány rózsaszín aláfestést látunk. A sárga meszelésen vörös az előrajz színe. Ugyanakkor a tény, hogy egy figura átnyúlik az egyik felületről a másikra, mutatja, hogy a különböző réteg-felépítések ellenére is meg tudták teremteni a művészi egységet.

Az Utolsó ítélet falfestmény alsó és felső regisztere úgy tűnik, különböző módokon készült, de az egész művet teljesen szekkó technikával festették (9. kép). Alul a festés technikailag nagyon hasonlít a breisachi Schongauer festményekhez. Ugyanúgy halvány rózsaszín alapmeszelésre készült, ami egyébként jellegzetes német technika. Breisachban Schongauer vörös festékekkel és ecsettel készítette az előrajzot, míg a Bogácon dolgozó egyik mester vörös krétát is használt, de festett is Schongauerhez hasonlóan (10-11. kép). Úgy tűnik, kombinálta a két technikát. Egyes helyeken sárga aláfestést is látunk (12. kép). A vörös előrajz alaposabb vizsgálatát zöld szűrővel, vagy UV reflexiós felvételekkel lehet elvégezni. Egyikre sem voltunk felkészülve, de időnk se lett volna rá, hogy ezzel próbálkozzunk. A későbbiekben vinni kell felszerelést ezeknek a vizsgálatoknak az elvégzésére. A falkép felső részén és egyes alacsonyabban lévő figurák esetében fehérre meszelt alapon fekete színrajzot láthatunk (13. kép). A festékréteg gyakorlatilag eltűnt ezekről a felületektől. Úgy tűnik, hogy legalább két, esetleg három mester festhette a képet, ami a hatalmas méretet látva nem is csoda. A mű-

vészek rajzi stílusa jelentősen eltér egymástól. Ugyanakkor mindegyik festő alárajz-stílusán nagyon jellegzetes és kiváló, magabiztos rajztudásról tanúskodik. Az alárajzok érdeemesek alaposabb vizsgálatra. Ez segíthet az iskola és esetleg a művészek meghatározásában is. A fekete alárajzok további tanulmányozása infravörös fotózással lehetséges. Pár ilyen fotót már készítettünk és az eredmények valóban ígéretesek.

A tény, hogy egy művön több alkotó dolgozik és mindegyik megtartja a saját technikáját, használja a saját anyagait, az gyakori a középkorban, de később is. Talán a legismertebb példák *Lambach* és *Müstair* – igaz lényegesen korábbi – falképei.¹⁴ Ugyanez mondható el *Raffaello Stanzáiról* is.

A közeli szemrevételezés azt bizonyítja, hogy a festmény eredetileg nagyon színpompás lehetett. Egy helyen például fekete aláfestésen intenzív kék festék nyomai fedezhetők fel közelről vizsgálódva. Ennek anyaga szemrevételezéssel nem állapítható meg, de a kézi XRF segítségével talán mintavétel nélkül is meghatározhatjuk. Ha ez nem sikerül, mintát kell venni belőle. Mindenképpen érdemes, hisz a kék festék lentről nem is látható, viszont egy esetleges digitális színrekonstrukcióhoz a pontos adat segítségül szolgálhat. Egy esetleges nagyműszeres vizsgálat a pigment eredetéről is adhat információt.

A színek felvitelét ezen a falképen is a fekete kontúrozás követte. Mivel ez az utolsó aktus és egyben az utolsó réteg is, ez sérült a legjobban. Ennek ellenére fontos megállapításokat tehetünk. Például az eltérés a vörös előrajz és a kész festmény között helyenként egészen radikális (14. kép). Ez rámutat a festő munkamódszerére és arra, hogy menet közben milyen szabadon változtatott a koncepcióján. A rózsaszín alapon vörös előrajzzal indító mester vázlatosan rajzolt és van, ahol teljesen mást festett, mint amit lerajzolt. A fekete előrajzot alkalmazó művész sokkal hívebben, fegyelmezettebben követte az előre kidolgozott koncepciót. Rajza is finomabb, precízebb (15. kép).

Készítettünk néhány UV lumineszcens felvételt erről az együttesről. Ezek egyelőre nem sok információt adtak, de ha közelebből és más szűrőzéssel megismételjük őket, talán mégis hasznosak lehetnek. Az eddig készült fotók elsősorban a „feltárást” végző mesteremberek beavatkozásait mutatják ki. Egy helyen nagy magasságban egy figura dereng át a meszelésen. Az erről készült lumineszcens felvétel a figurából nem hozott elő túl sokat, de az kiderült, hogy a közelében a meszelés alatt változik a vakolat összetétele.

13. kép Krisztus alakja erős teleobjektívvel fényképezve. Gyakorlatilag a fekete előrajzon kívül alig maradt valami belőle. A fotó alapján úgy tűnik, a festő előbb szénrel felrajzolta az alakot, majd amikor már kellőképpen kialakult az eredmény, fekete festékkel, vékony ecsettel pontosította a vonal-rajzot. Színeket csak nyomokban látunk. A haj barnája a legkonkrétabb. A háttér kékjéből is maradt valami. A glória sárgáját csak éppen sejteni lehet. A testen nem maradtak szín-nyomok.

14. kép A vörössel felvázolt fejek és a ténylegesen megfestett figurák között alig van valami összefüggés. A festőnek az előrajz csak annyit jelzett, hogy itt körülbelül mekkora figuráknak kell lenniük. Ez az erőteljes változtatás bizonyítja, hogy a mű a helyszínen, a megfestés során alakult ki, nem pedig egy előre megtervezet, előre kidolgozott kompozíció „kivitelezése” volt.

15. kép A finom szénrajzzal dolgozó művész precízen követi az előre kidolgozott részleteket. Tanulságos, hogy ennyire eltérő habitusú mesterek milyen jól tudtak együttműködni, közösen egységes megjelenésű alkotást létrehozni.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy sok megtervezett teendő van még hátra a festmények vizsgálatát illetően. Fel kell térképezni a legalább kétféle előrajz pontos elhelyezkedését. Ezzel meghatározhatjuk, mely részeket mely mesterek készíthették. Fel kell mérni a különböző színű alapmeszelésekkel ellátott felületeket és a vakolat-illesztéseket. Fototechnikai vizsgálatokkal meg kell próbálni részletesebben „előhívni” az alárajzokat, és részletesen dokumentálni kell őket. Fel kell térképezni a felületen előforduló színeket, és meg kell próbálni minél pontosabban meghatározni azok anyagait. Minden elérhető szint mérni kellene kézi XRF berendezéssel. Mintákat kell venni az érdekesebb rétegszerkezetű részekből és a fontosabb pigmentekből, továbbá a vakolatokból is. Minél teljesebb sűrűfényes és UV lumineszcens fotótechnikai vizsgálatokat kell végezni. Érdekes lenne további felületeken szakszerű kutató feltárásokat folytatni. Várhatólag az így feltárt felületek jobb állapotban kerülnének elő, mint amiket ma láthatunk. Ugyanakkor a nagyléptékű feltárást egyelőre nem javasolnám.

JEGYZETEK

1. Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár 1996. 447.
2. Năstăsioiu, Dragoș Gh. – Mihály, Ferenc – Kiss, Lorand: *Monumente Medievale de pe Valea Târnavelor*. Art Conservation Support, București 2018. 150-171.
3. Jenei, Dana: Thèmes iconographiques et images dévotionnelles dans la peinture murale médiévale tardive de transylvanie (deuxième partie du XVe siècle – premier quart du XVIe siècle). *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts* 51 (2014). 18-20.
4. A metszetek hatását korábbi példákön elemzi: Wehli Tünde: Könyvfestészeti és grafikai előképek az 1470 előtti magyarországi falfestészetben. *Ars Hungarica* 11 (1983). 215-227. A németalföldi festészet hatásáról Közép-Európában lásd még: *Van Eyck bis Dürer. Altniederländische Meister & die Malerei in Mitteleuropa 1430-1530*. Ed. Till-Holger Borchert. Lannoo, Tielt 2010.
5. Reichwald, Helmut F.: Die Restaurierung der Monumentalgemälde von Martin Schongauer im St.-Stephanus-Münster zu Breisach. *Denkmalpflege in Baden-Württemberg* 4 (1991). 145-157.
6. A témát röviden áttekinti: Szmodisné Eszláry Éva: Utolsó ítélet ábrázolások a magyarországi későgótikus falfestészetben. *Ars Hungarica* 18 (1990). 201-205.; újabban előkerült erdélyi emlékeket is bevonva foglalkozik vele: Jenei: i.m. (2014). 11-35.
7. Hasonló témájú falképekkel párhuzamos elemzése: Jenei: i.m. (2014). 17-18.
8. Segesvári működéséről és műhelykapcsolatairól (az Utolsó ítélet említése nélkül): Sarkadi Nagy Emese: Összefüggések néhány segesvári falkép kapcsán. In: *Középkori egyházi építészet Erdélyben – Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, V. Szerk. Szőcs Péter Levente. Satu Mare 2012. 339-358. A templom falképeinek áttekintése: Jenei, Dana: *Gothic Mural Painting in Transylvania*. NOI Media Print, București 2007. 94-101.
9. Jékely Zsombor – Kiss Loránd: *Középkori falképek Erdélyben. Értékmérés a Teleki László Alapítvány támogatásával*. Szerk. Kollár Tibor. Teleki László Alapítvány, Budapest 2008. 26-41.
10. Jenei, Dana: Biertan. Picturile capelei din 'Turnul Catolicilor'. In: *Középkori egyházi építészet Erdélyben – Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, III. Szerk. Daniela Marcu-Istrate, Adrian Andrei Rusu, Szőcs Péter Levente. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare 2004. 269-281; Jenei: i.m. (2007). 112-115.
11. Fotóit közli: Jenei: i.m. (2014). 16.
12. Tájékoztató irodalom a középkori falfestészet technikáiról és a restaurátori vizsgálatokról: Borsook, Eve – Superbi Gioffredi, Fiorella: *Tecnica e Stile*. Silvana Editoriale, Milano 1986; Mora, Paolo – Mora, Laura – Philippot, Paul: *Conservation of Wall Paintings*. Butterworths, London 1984; Knoepfli, Albert – Emmenegger, Oskar – Koller, Manfred – Meyer, André: *Reclams Handbuch der künstlerischen Techniken*. Band 2. Philipp Reclam jun. GMBH, Stuttgart 1997.
13. Lángi József: A türjei premonstrei prépostság templomának falkép-restaurátori kutatása. In: *Kő könyvön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Szerk. Szentesi Edit – Mentényi Klára – Simon Anna. Vincze Kiadó, Budapest 2013. 459-474.
14. Wyss, Alfred – Rutishauser, Hans: *Die mittelalterlichen Wandmalereien im Kloster Münstair*. vdf Hochschulverlag AG, Zürich 2002.

AZ ÉRTÉKEK FENNTARTHATÓSÁGA ÉS HELYREÁLLÍTHATÓSÁGA – KÉRDÉSEK, KÉTSÉGEK ÉS VÁLASZOK

Gert Jan Luijendijk

Építész, műemlékvédelmi szakmérnök (Műszaki Egyetem, Delft). Igazgató a Monumentenwacht Nederland szervezetnél (1992 – 2002). Osztályvezető, majd nyugalmazott főtanácsadó a Holland Kulturális Minisztériumnál.

E-mail: g.j.luijendijk@xs4all.nl

SUSTAINABILITY AND RECOVERABILITY OF VALUES – QUESTIONS, DOUBTS AND ANSWERS

Remains from the past to which mankind has attached certain values are defined as cultural heritage. Values as meant are: artistic, authentic, cultural, emotional, historical, situational, etc. The financial value of cultural heritage differs from worthless like the remains of a pre-historic dolmen to priceless like a painting of Rembrandt.

Cultural heritage is a wide range of different categories of objects like: Archaeological heritage (sites and the excavated artefacts of all sorts), Art (painting, sculpture, all kinds of applied art), Built heritage (castles, churches, dwellings, manor-houses, town halls, etc.), Engineering/industrial archaeology (bridges, factories/mills, machinery, etc.), Maritime heritage (ships, vessels, instruments, docks, etc.), Movable heritage (airplanes, bicycles, cars, motorcycles, trains, yachts, etc.)

Cultural heritage can be very old like Stonehenge but also quite recent like the site of the destroyed Twin Towers in New York. The Twins were wonders of engineering and had artistic and situational values. Sadly their site now only has a very high historical and emotional value.

Whether it is just one excavated Roman tile or a complete mediaeval cathedral, every piece of cultural heritage has its own immanent values. Those of registered cultural heritage on sites or in museums are generally acknowledged thanks to research, reports and many, many publications about art, history and science. The immanent values of countless objects privately owned only become known if a piece of art, custom-made furniture or a tea-set is brought up for sale. If heirs do not recognize the – potential – immanent values of an object and throw it in the bin, it will be gone forever. Something old you only can throw away once! That old car of granddad could be the last “surviving” of that type. Of course, with all our today knowledge, skills and modern tools we can make a replica, but that will never “own” all the immanent values like the original.

It is obvious: if you want to sustain the immanent values you have to take good care of the objects. Every piece of cultural heritage needs its specific care. To preserve the massive stones of a pre-historic dolmen you only need to cut grass and sprouting young shrubs/trees periodically and the dolmen will stand for another millennium. After being excavated and cleaned an almost 2.000 years old silver Roman mask only needs to be polished every now and then to keep it sparkling.

However, the teeth of time are gnawing every day on buildings standing in all weather-conditions. Even when very good care has been taken, sooner or later deterioration starts. At first the vulnerable artistic details will fade away and thereby the building loses some immanent value. And if the building is made of a not very durable material like wood this process will go quite fast. Although the original owner of a Rembrandt-painting would have taken that painting with him every season when moving from his summer- to his winter-residence, candle-lighted with open fireplaces, nowadays a very strict controlled light- and air-conditioned museum is needed to preserve the immanent values for generations to come.

A bonfire in a dolmen can break its cap-stone. If that is a clean break it can be restored by drilling in some steel pins and then glueing the two pieces together. A vandal using a modern, battery-powered tool to grind his sign in a dolmen is affecting this cultural heritage. Forever, since refilling such stones is difficult and will always be visible. The financial value of materials like gold, silver and bronze attracts thieves. For that reason a replica of the Roman mask is on display. After being stolen some price-

less bronze statues were sawn into pieces to get a few hundred Euro's worth of material. Even if they were not melted immediately, such statues were seldom restorable. It is possible to replace deteriorated details of a mediaeval cathedral by new made examples. Although some immanent values will be lost, the general image of the cathedral is restored. If the authentic material is of very high immanent value in an exceptional case a glass house could be built over the historic building. Restoration of an old painting is possible after a thorough research using compatible paint by a highly skilled crafts-person.

Most cultural heritage can be sustained – at least for a long time – by good care and preventative maintenance. In many cases partly restoration is possible although one has to realize it means that some immanent values will be lost. The disastrous blaze destroyed a lot of immanent values of the Notre Dame. President Macron will succeed to restore the image; sadly it will not be the old glory of Notre Dame again but his and our new glory.

Építésként az örökségvédelemre specializálódva, már tanulmányaim¹ során megtanultam és megtapasztaltam az épület- és a levéltári kutatások jelentőségét a különböző műfajú örökség megőrzésének problémáival és megoldási lehetőségeivel összefüggésben. Hosszú pályafutásom során gyakran találkoztam a nyári egyetem témájához kapcsolódóan az értékek fenntartásával, helyreállíthatóságával összefüggő kérdésekkel, problémákkal. Tapasztalataimat példák sorával szeretném illusztrálni.

Ezen tapasztalataim² alapján állíthatom, hogy az értékek megőrzésének legfontosabb eszköze a folyamatos karbantartás, mert ami a karbantartás elmulasztása miatt egyszer elveszett az nem pótolható. Készíthetünk másolatot, de az csak másolat lesz és nem az eredeti. Fontosnak tartom leszögezni, azt is, hogy a gyakorlatban a gondos kutatások eredményei sem tudják – egyéb szempontok érvényesülése és gyakran objektív szakmai tényezők miatt – minden esetben szolgálni az értékek hiteles megőrzését.

Régen a helyreállítások tekintetében a műemlékvédelmi szakemberek meghatározó szerepet töltöttek be. A helyreállító építész döntötte el, hogy mi történhet és történjék a munkálatok során. Manapság azonban ez társadalmi ügygé válik, vagy politikusok döntésén múlik. Szomorú és aktuális probléma, hogy mi történik vagy történhet a Notre Dame-mal a pusztító tűzvész után.

Annak ellenére, hogy egyre több és biztosabb ismeretünk van a védendő értékekről és arról is, hogy mit, miért kell megőrizni. A védett örökségi értékek egyre bővülő körével együtt bővül a megőrzés mikéntjével, mértékével kapcsolatos problémák és kételyek sora, és ez új módszerek és új szemlélet alkalmazását teszi szükségessé. Nagyon sok ismeretünk van a hagyományos épületek felújításáról, felújíthatóságáról. Azonban például a beton-, vasbeton- és fémszerkezetek felújítása,

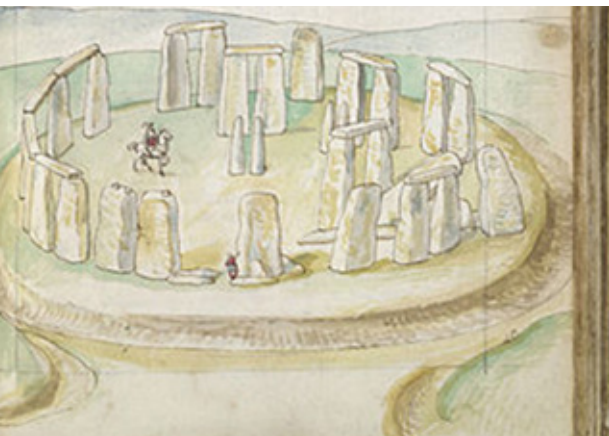
felújíthatósága kapcsán objektív kérdésként merül fel, hogy hogyan lehet ezeket felújítani. Azt a kételety ébresztik, hogy a formai megőrzés mellett, vagy az esetleges csere által nem veszítjük-e el magát az értéket is. Veszélybe kerülhet az örökségi érték akkor is, ha a korai 20. századi ipari épületek hasznosítása során a megváltozó funkció miatt jogos igényként merül fel a hőszigetelés szükségessége, ahogy ez a világörökségi listán szereplő rotterdami Van Nelle gyár estében is történt. Az együttes sokfunkciós művészeti intézetként történő hasznosítása ugyanis utólagos hőszigetelést tett szükségessé és ez jelentős, az eredeti szerkezetet érintő beavatkozást jelentett.

Annak érdekében, hogy elkerüljük az örökségi értékek pusztulását, ahogy a világban sok helyen, az amsterdami Ateliergebouw³ laboratóriumban is számos kutató dolgozik olyan módszerek kidolgozásán, amelyekkel az anyagok pusztulását lassítani, vagy optimális esetben megállítani is lehet.

Az örökségi érték műfaji és korabeli sokszínűsége minden esetben más megközelítést kíván.

RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉG

A régészeti örökség önmagában is sok műfajt takar a romemlékektől a múzeumi tárgyi emlékekig és időben az őskortól napjainkig. Ahány példa annyi értékelési és megőrzési módszer és filozófia szükséges. Ha összehasonlítjuk a **Stonehenge** különböző korban más-más eszközzel készült ábrázolásait szembevetve a változás (*1-3. kép*). Jelentős különbséget láthatunk a 16. és 19. századi ábrázolások és a napjainkban készült fotón látható állapot és környezet között. Szemmel látható változás és joggal tehető fel a kérdés, hogy hogyan őrizhető meg ez a rendkívüli érték a jövő generációi számára Vajon a manapság fizetendő 22 Eurós belépő elegendő biztosítéka-e a fennmaradásnak?

1. kép A Stonehenge ábrázolása a 16. századból

2. kép A Stonehenge ábrázolása a 19. századból

3. kép és a 21. század elején. A szerző felvétele

TENGERÉSZETI ÖRÖKSÉG

A **Zuiderzee-i terület** térképén (4. kép) 435 különböző korú és típusú hajók roncsait és mintegy száz II. világháborús repülőgép roncsait is jelzik. Általában nem bolygatják a hajókat, ha a hely biztonságos, a megőrzés szempontjából is ez a legjobb. Ha mégis ki kell emelni egyiket vagy másikat, akkor pontos rajz és fotódokumentáció és a szükséges restaurálás elkészülte után helyezik át más helyre azokat.

Zuiderzee-i területen a 19. és a 20. század fordulóján körülbelül 2000 halászhajó vitorlázott a sok szűnyog okozta egészségügyi problémák miatt a halászat gyakorlatilag megszűnt. A partmenti ingoványos területet feltöltötték csak nagyon kevés halász maradt meg eredeti foglalkozásánál a '60-as, '70-es évekig. Azonban amikor a vitorlás divatos lett és a Diákszövetség keretei között nemcsak vitorlázni tanultam meg, hanem mintegy 25 éven keresztül foglalkoztam ezeknek a halászhajóknak a restaurálásával. Képzett hajóácsok segítségével felújítottunk egy 1875-ben épített halászhajót, ami később híres versenyhajó lett (5-6. kép). E mellett megőriztünk számos régi szerszámot és halászati eszközt, fotókat és rajzokat is a régi kikötőről. Ezek nagy része ma már a tengerészeti múzeum gyűjteményét gazdagítja.

IPARI ÖRÖKSÉG

A 17. században épített **felhúzható edami fahidat** (7. kép) az elmúlt századok alatt sokszor fel kellett újítani, de szerencsére ezek a felújítások mindig az eredeti szerkezet megtartásával és ugyanolyan fa alkalmazásával történtek. A manapság gyalogos hídként használva még mindig kézi erővel mozgatható és eredeti megjelenését is megőrizte.

A világhíró **Ironbridge** (8. kép) egy vasöntő alkotása (1778). Az öntöttvas szerkezet megfelelő tapasztalatok híján, a fa konstrukciók logikája szerint készült. Ennek következtében évek múlva számos repedés keletkezett a szerkezeten. Az állékony megőrzése érdekében az idők során számos erősítést hajtottak végre. 1934-től csak a gyalogos forgalmat szolgálja, és 1986-ban felkerült a világörökségi listára.

Walesben található a **Thomas Telford** által tervezett függesztett szerkezetű **Conwy-híd** (9. kép). Az 1826-ban megnyitott híd fesztávolsága 100 méter. A látványos, technikailag különleges szerkezetet 1903-ban az öntöttvas láncok felett elhelyezett acélkábelekkel erősítették meg, és

egy keskeny gyalogúttal egészítették ki. 1958-tól csak a gyalogos forgalmat szolgálja és a közúti forgalom számára új hidat építettek.

A **Menai Strait-hidat** (10. kép) 1826-ban nyitották meg. A függesztett szerkezetet, ami Menai szigetet Wales-szel köti össze ugyancsak *Thomas Telford* tervezte. A híd fesztávolsága 176 méter és teljes hossza 417 méter. 1893-ban faburkolatát acéllemezekre cserélték. 1938-ban a megnövekedett forgalom miatt a 16 kovácsoltvas láncszerkezetet acélra kellett cserélni.

Rotterdam sziluettjét 1996-ig, az Erasmus-híd megjelenéséig a legnagyobb vasúti „felvonó-híd” **De Hef** dominálta. 1993-ban, amikor átadták az új vasúti alagutat a De Hef bontásra volt ítélt. Azonban a társadalmi felháborodás hatására az illetékesek elálltak ezen szándékuktól. A híd megmenekült és azóta is működik (a kezelőszervek némelyike a kezdetektől folyamatosan), és viharos időjárás kivételével ma is szabad utat biztosít a hajók számára (11. kép). A De Hef gépháza építészeti-, kulturális-, történeti-, technikai-, az első szimmetrikusan kialakított emelhető híd-szerkezet. Városszerkezeti és városképi jelentősége miatt országos listán szereplő védett műemlék, ami meglehetősen drága folyamatos karbantartást igényel. Néhány évvel ezelőtt homokfűvással megtisztították és teljes egészében újra is festették.

ÉPÍTÉSZETI ÖRÖKSÉG

A **Ridderzaal** eredetileg a 13. században épült. Ez volt a holland nemesek gyűlésterme. A 19. század elején az állami főépítész átépítette és kovácsoltvas tetőszerkezetet alakított ki az eredeti fa-szerkezet helyett. A szerkezet megjelenése drasztikusan eltért az eredetitől, ami miatt soha nem volt elfogadott ez az új megoldás (12. kép). Amikor az első hibák megjelentek 1904-ben, határozat született az eredeti faszerkezet rekonstrukciójáról. Annak idején a főépítész meg volt győződve arról, hogy a 18 méteres fesztávolságú faszerkezet nem lehet 13. századi, de szerencsére mielőtt elbontotta volna, pontos felmérést készített a tető faszerkezetéről. Így aztán 1905-ben (13. kép) és attól kezdve folyamatosan a Ridderzaalban – az immár rekonstruált tetőszerkezet alatt – tarthatta meg a királyi kormány éves terveiről szóló beszámolóját.

A gazdagon díszített eredetileg a 14. században épült **St. Jan** (14. kép) az egyik legjelentősebb holland templom. A 19. század közepén elhatározott nagy felújításhoz szükséges pénzt az érsek úgy kívánta biztosítani, hogy az

4. kép A Zuiderzee-i terület térképe

emporiumot felajánlotta a Viktória Albert Múzeum számára, ami nagy tiltakozást váltott ki. Ezt a tiltakozást, – aminek az élére a hivatal első vezetője *Victor de Stuers* állt – tekintik a holland műemlékvédelem kezdetének⁴. Egyébként a helyreállítás során a régi szobrokat és az ornamentikai díszítések nagy részét új, más bányából származó kövekből cserélték ki és az eredeti 14. századi alkotásokat múzeumi kőtárba szállították (15. kép).

Hollandiában, a hívők számának drasztikus fogyása következtében az utóbbi időben egyre több templom veszíti el eredeti funkcióját. Az egyházi épületeknek, valamint templomoknak számos esetben új funkciót találnak és könyvesbolt, kulturális központ, vagy kávéház stb. gyanánt kulturális/ turisztikai attrakcióvá válnak.

A modern építészet egyik kiemelkedő példája **Van Nelle** kávé-, tea- és dohánygyár (16. kép), ami 1927-1930 között épült és 1995-ben zárták be. Ezt követően sok-sok vita után megtalálták az új funkciót és a kreatív ipar számára művészeti központtá alakították át, amiben számos kis alkotó műhelyt nyert elhelyezést. Az épület maga, mint kiemelt építészeti alkotás természetesen védett és 2014-ben felkerült a világörökségi listára is. Az új funkció kialakítása után is eredeti formájában őrizték meg a tanácstermet, az elektromos kapcsolótermet és a kazánt (17. kép).

MÚZEUMOK

Pierre Cuypers tervezte a **Rijksmuseumot** (Nemzeti Múzeum) (18. kép). Száz év után a megváltozott a körülmények és a múzeumokkal

5-6. kép Vitorlás hajó restaurálása. A szerző felvétele

7. kép Az edami felhúzható fahíd. A szerző felvétele

8. kép Ironbridge. A szerző felvétele

9. kép Conwy-híd. A szerző felvétele

10. kép Menai Strait-híd. A szerző felvétele

11. kép De Hef, Rotterdam. A szerző felvétele

12. kép A Ridderzaal 1860-ban

13. kép A Ridderzaal 1905-ben a rekonstrukció után

14. kép St Jan templom. A szerző felvétele

szemben támasztott új követelmények miatt radikális változtatás vált szükségessé. A belső udvart újra megnyitották. Az új alagsorban helyezték el a kiszolgáló létesítményeket, az auditóriumot és a múzeum shopot. Az átalakítás Euró milliókba került és tíz évig tartott. Az intézmény 2013-ban nyitotta meg újra kapuit (19. kép).

1887-ben romos állapotban vette meg a Rothschild család a **De Haar kastélyt** (20-21. kép), amelynek története a 12. századba nyúlik vissza. A kastélyt minden akkori komforttal ellátva újították fel neogót stílusban. A felújítást követően, – kivéve azokat az időszakokat, amikor a család ott tartózkodott – látogatható volt. A Rothschild unoka halálát követően 2011-ben, a kastélyt hivatalosan átvette az alapítvány és azóta a teljes együttes – beleértve a személyzeti lakásokat is – múzeumként működik.

Más stílust és más léptéket képvisel a **Rietveld-ház**, amelyet Gerrit Rietveld⁵ a berendezéssel együtt 1925-ben épített (22-23. kép). A hölgy, aki a házat építtette haláláig (1985) benne lakott. Az épület a gondos restaurálást követően múzeumként látogatható. 2000-ben felkerült az UNESCO világörökségi listájára.

A korábban lezárt és feltöltött beltenger a Zuidersee helyén 50 évvel később nyitotta meg kapuit a **Zuidersee-i falumúzeum**, amely a halászfalu egykori életét bemutatva emléket kíván

15. kép Cserére város közszebor St. Jan templom.
A szerző felvétele

16. kép A Van Nelle gyár felújítás előtt. A szerző felvétele

17. kép ...és felújítás után. A szerző felvétele

18. kép A Rijks Múzeum

állítani a hajdan ott élő embereknek. A skanzenben nemcsak a lakóházakat, hanem a közösségi épületeket (templom, iskola, posta stb.) és a helyi kézművesipar házait is rekonstruálták, ahol gyakran tartanak bemutatókat. Így a nagyközönség megismerkedhet az elfelejtett szakmák egyes fogásaival (24. kép).

Ma már ugyancsak múzeumként látogatható az a tulajdonképpen „normál” amszterdami lakóház, ahol Anna Frank és családja a vészorszak idején rejtőzött, és ahol később a naplóját megtalálták (25. kép). A hely zárandók helyé, majd később gyűjteményi központtá vált és mint ilyen egyre nagyobb területet igényelt. Ma **Anna Frank Múzeum**ként egy hajdani lakóházakból álló háztömböt foglal el.

A felsorolt példák közül is jól kirajzolódik, hogy manapság a **fenntarthatóság** elsősorban és mindenekelőtt – az anyagok és szerkezetek természetes pusztulásától eltekintve – emberi tényezőkön múlik. Gondoljunk csak a háborúk okozta szán-

19. kép A Rijks Múzeum a felújítás után
A szerző felvétele

20. kép A De Haar kastély

dékos pusztításokra, a vandalizmusra, vagy az értékítélet szakmai és társadalmi változásaira. Azonban az emberi tényezők között nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ismeretek hiányából és a folyamatos karbantartás elmulasztásából adódó következményeket sem. A fenntarthatóság szempontjából mai tanulságként ez utóbbit emelném

ki. Tehát az értékek fenntartásának, fenntarthatóságának kulcsa a tudatosság, a szakértelem, az elkötelezett szakmai és társadalmi értékítélet, valamint a folyamatos gondozás.

Az előzőekben említett példákat fenntarthatóságuk szempontjából vizsgálva megállapítható, hogy a *Stonehenge* kövei erőszakos beavatkozás, vagy természeti csapás nélkül az idők végeztéig fenntarthatók. Ezzel szemben a jelentős ipari emlékek a *Fossa Eugénia* tudatos és szakszerű beavatkozás hiányában pusztulásra van ítélve.

A *Zuiderzee* területének a hagyományos életformáját, annak tárgyi és építészeti örökségét a 20. századi életmódváltozás sodorta el. Történeti jelentőségének elismerését, hagyományainak újraéledését az utókor társadalmi és szakmai szemléletváltozásának köszönheti.

A helyi identitás jelentőségének és a fenntarthatóság érdekében tett mértéktartó beavatkozásoknak szép és követendő példája az *eidami felhúzó fahíd*, valamint a *Thomas Telford* tervezte *walesi feszített hídak*, a *Conwy* és a *Menai Strait* híd.

A rotterdami *De Hef* nemcsak a 20. századi ipari örökség védelmét, hanem az ipari örökség elkötelezett megőrzését és folyamatos működőképes karbantartását is példázza.

21. kép De Haar kastély, interieur

22. kép Rietveld-ház. A szerző felvétele

23. kép Rietveld-ház, interieur. A szerző felvétele

24. kép Zuiderzee-i falumúzeum.
A szerző felvétele

A *Ridderzaal* különleges tetőszerkezetének 20. századi rekonstrukciója a szakmai ismeretek bővülését és az értékitélet folyamatos változásának jelentőségét is tükrözi. E mellett jól példázza a beavatkozások dokumentálásának jelentőségét is. Hiszen, ha nem készült volna az elbontott szerkezetről pontos dokumentáció, akkor nem lehetett volna rekonstruálni azt.

A *St. Jan* templom 19. századi története pedig nemcsak a hivatalos műemlékvédelem megjelenésének jelentőségére, hanem az anyagok, szerkezetek pusztulására és annak következményeire is felhívja a figyelmet.

A *Van Nelle* gyár nagyjelentőségű példája a 20. századi modernista ipari építészetnek, hanem annak is, hogy fennmaradás és a szükséges funkcióváltás érdekében milyen kompromisszumok szükségesek.

25. kép A rejtekhely, Anna Frank Múzeum.
A szerző felvétele

26. kép A Zonnestraal tudószanatórium felújítás előtt.
A szerző felvétele

Az építészeti örökség megőrzésének egyik fontos eszköze, hogy az épületet a maga valójában, mint az adott kor építészetét bemutató múzeumot őrizzük meg. Ennek két érdekes és mind méretében mind építészeti stílusában különböző, de mintaadó példája a Rothschildok kastélya *De Haar*, és a *Rietveld-ház*.

Az értékek fenntarthatósága szempontjából sok jogos szakmai vitát kiváltó kérdés a történeti épületek estében a fenntarthatóságot is érintő új funkcionális és műszaki igények megvalósítása. Így történt ez a *Rijksmuseum* felújítása során is, amikor az új funkcionális igényeknek megfelelően átalakították az épületet.

A **helyreállíthatóság** a fenntarthatósággal szemben, illetve azzal ellentétben sokkal bonyolultabb és általánosságban nagyon nehezen összefoglalható feladathalmaz. Természetesen van-

nak objektív tényezői, mint a restaurálásra váró épület, vagy a tárgy sajátosságai, az azzal kapcsolatos ismeretek, a rendelkezésre álló anyagok és technológiák, valamint a végrehajtáshoz szükséges szaktudás.

A **Zonnestraal tudószanatórium**⁶ (26. kép) a 20. századi modernista építészet egyik ikonikus példája. Mivel akkoriban a gyógyítás fontos eszköznek tekintették, hogy a betegek a lehető legtöbb időt a szabad levegőn töltsék. Ezért az épület szigetelés nélkül, szimpla üvegezéssel és minimális fűtési lehetőséggel készült, azzal a meggyőződéssel, hogy az épület ideiglenes jellegű, mivel az orvostudomány 30 éven belül legyőzi a betegséget. 1957-ben valóban megszűnt a sanatórium és általános kórházzá alakították, de 1991-ben ezt is bezárták és 15 éven keresztül üresen állt. Az épület építészeti jelentősége révén műemléki vé-

27. kép ...és felújítás után
A szerző felvétele

28. kép A Hoogeruts kolostor-együttes állapota a 2000-es évek elején. A szerző felvétele

dettség alatt állt és elkezdődtek a kutatások, és a tárgyalások a felújítás érdekében. Ezzel párhuzamosan tervek készültek és viták zajlottak a helyreállítás mikéntjéről is. A kulcskérdés az volt, hogy hogyan lehet egy épületet helyreállítani,

amit eredetileg 30 évre terveztek és emellett 15 évig ki volt téve az időjárás és egyéb tényezők viszontagságainak. Szerencsére az eredeti tervek a helyreállító építészek⁷ rendelkezésére álltak. A helyreállítás érdekében el kellett tekinteni a hatályos építési törvény az épületszigetelésre vonatkozó szabályainak betartásától (27. kép).

1979-ben a **Hoogeruts kápolna és kolostor** – akárcsak a Notre Dame – hatalmas tűzvész áldozata lett. Tetőtől a padlóig csak a puszta falak maradtak. Mire a restaurálás megkezdéséhez szükséges első támogatás megérkezett (2010!) a falakon bokrok és fák nőttek. Ezután joggal merült fel a kérdés, hogy ilyen körülmények között helyreállítható-e az együttes, vagy helyesebb, ha leteszünk róla és a helyén építünk mondjuk egy új lakóházat (28. kép)?

Végül egy más műfajból vett példával is szeretném megvilágítani, hogy a helyreállítás mennyire bonyolult hitelességi kérdés. Az amszterdami Stedlijk múzeum 1969-ben megvette **Barnett Newman Who is afraid of red yello and blue** című hatalmas képét (29. kép) ami a múzeum egyik büszkesége volt. 1986. március 21-én azonban egy látogató egy hosszú horizontális és négy függőleges vágással tönkretette a képet. Gyors óvintézkedés után New Yorkban restaurál-

29. kép Barnett Newman, Who is afraid of red, yellow and blue? című képének elhelyezése.

A szerző felvétele

ták a festményt. Amikor négy év után a restaurált kép visszaérkezett Amszterdamba a szakértők megvizsgálták és azt állapították meg, hogy a restauráláshoz alkalmazott festék nem azonos az eredetivel, és ráadásul az újonnan felhordott réteg eltávolíthatatlan. Ennyit a (történeti) értékek helyreállíthatóságáról!

(A 49. Román András Műemlékvédelmi Nyári Egyetemen elhangzott előadás szerkesztett változata. Noszvaj, 2019. június 28.)

JEGYZETEK

1. Delft University Faculty of Architecture
2. Igazgató, Monumentenwacht 1992-2002
3. A Rijksmuseum, the State Agency for Cultural Heritage and the University of Amsterdam intézménye
4. Department of Art and Sciences of the Ministry of Education, Art and Science
5. Eredetileg asztalos, később építész
6. 1928 -1931 között épült, tervező, Jan Duiker
7. Wessel de Jonge és Jan Henket

RÉSZ ÉS EGÉSZ KAPCSOLATA – KASSA (KOŠICE) PÉLDÁJA

Kristína Markušová

Építész, Kerületi Műemléki Hivatal, Kassa – Košice

E-mail: Kristina.Markusova@pamiatky.gov.sk

RELATIONSHIP BETWEEN PART AND WHOLE – EXAMPLE OF KOSICE (KASSA)

The paper deals with the area of Kosice (Slovakia) under heritage protection: with the monument preservation values, character and extent of the historic core of the city. It briefly mentions the beginnings and motives of territorial heritage protection in the early 1950s, when the medieval city centers of other Slovak towns were declared protected. In addition – by reflecting the evolution of the protection of monuments, and in particular of the historic site protection –, it provides a comparison between these Slovak cities and Kosice, where the city center has been listed as protected only since 1983. The study gives an insight into the directive-based heritage protection methods of the communist period and highlights the unique character of the historical core of Kosice. Here, the protected area is much more extensive, not limited to the street fabric enclosed by the medieval city wall but tries to preserve more or less the 19th century urbanized area. The report discusses the consequences of the 1989 regime change and presents all the sections of the paragraph (§29) of the current Act on the Protection of Monuments and Historic Sites of the Slovak Republic (49/2002). On this basis, it explains the principles of the preservation of historic sites, i.e. one of the starting points for the daily agenda of the first instance authority. The Regional Institutes of Monuments Preservation have, over many years, developed customized principles for each protected historic site, which principles are available on the website of the Institute of Monuments Preservation.

The author also lists the current monument preservation agenda of Kosice: based on the above-mentioned principles, historic monuments are protected “from the inside” – with the inherent potential of the city center itself. But it is also important to protect the historic center “from the outside” too, which could be achieved through the concept of an appropriate new urban development plan. For centuries, the protected city center was identical with the so-called administrative center of the settlement, but with the size and expansion of today’s Kosice, it has outgrown this scale. The current urban development plan of Kosice dates back to 1976 and has over 3000 amendments and additions. It is a mistake, however, that one of the demolition areas envisaged in this plan has not yet been implemented by the city, where urban designers originally expected to have large blocks of public buildings.

In the past year, when the city has commissioned a design team to prepare and develop a new settlement plan, historic conservationists have found it important that urbanists provide a solution near/in the continuation of the city core to create a new administrative center today (at time of the zoning plan’s development plan) in a way that makes it possible to move the many unwanted or even harmful but centrally required functions from the small-scale historic core of the city.

1. kép Kassa, légifelvétel, 1921 körül, levelezőlap, magángyűjtemény (K. L.)

Kassa példáján szeretném bemutatni a területi műemlékvédelem mai problémáit – ezeket külföldön előszeretettel nevezik kihívásoknak) – és azt is, milyen módon szeretnénk közelíteni a megoldásukhoz. S előre kijelentem, ez nem az én „agendám” – elsősorban urbanista építészkollegáim kezdtek foglalkozni a témával, s miután megértettük ennek a fontosságát, kezdtük ezt a témát támogatni – a bemutatott képek részét a kollégám, *Radoslav Mokriš* építész készítette és bocsátotta rendelkezésemre. Én magam legszívesebben a kassai Dóm kőfaragójegyeivel piszmognék, vagy egyéb középkori templom aggkori bajait szeretném orvosolni, de sajnos, a műemlékes nálunk is először a sürgős és fontos aktákat intézi el, s csak utána jut ideje a kedvezőbb témáira.

Elsősorban az előzményeket ismertetem: Kassa város (ma: Košice, németül Kaschau, lati-

nul Cassovia) alapítása a 13. századig vezethető vissza, amikor a tatárjárás és pusztulás után németajkú telepések fogadták el a magyar király meghívását és a szász városok jogrendje szerint több várost alapítottak a mai Szlovákia területén is. A 14-15. században már Kassa Magyarország legjelentősebb kereskedővárosai közé tartozott. A török veszedelem idején, s a rákövetkező háborúzás évszázadaiban kevesebb jutott a fejlődésre, de a 19. század második felében a város újra nagy lendületet kapott. 1860-ban adták át a kassai vasútállomást, amely Pestről – Miskolcra vezetett a sziléziai Oderberg felé (ma Bohumín, Csehország). A vasút, az ipari forradalom, a széleskörű gazdasági és kulturális fejlődés a 19. század utolsó harmadában adta meg Kassa központjának mai arculatát, s első pillantásra nem tűnik elő a korábbi idők nyoma. A historizmus – a neostílusok sminkje – gazdag stukkóval

2. kép Kassa, a belváros panorámája nyugat felől, 2018.

Fotó: Királ' Robert, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

kendőzi az ódon polgári házak középkori eredetét, de elég befordulni a bolthajtásos kapualjakba és a szűk, de hosszú udvarokba, ahol az új üzletek vagy éttermek feliratai sem tudják eltakarni a régi takarékos polgárok építkezését. Elődeink rendszerint nem bontották le a régebbi falakat, csak hozzáépítettek a középkori házhoz újabb és újabb szárnyat, emeletet, lépcsőházat és megtoldták a gótikus vagy reneszánsz körfolyosót („Gangot“, hisz akkor itt németül beszéltek) egy barokk folytatással, amihez később a hátsó szárnyon egy klasszicista rész is társult. Azt is lehet mondani, hogy ezek a házak „szégyenlősek“, az utcára tartott arcukon nem árulják el a korukat, nem mutatják az örökölt kincseiket az előttük rohanónak, kivárják a ráérős kérőt, s csak neki tárulkoznak (*1. kép*).

Ez a lírai bevezetés után a területi műemlékvédelem előzményeire is kitérek – ez már kevésbé poetikus téma. Se Kassa, se egyéb szlovákiai város esetében sincs tudomásunk területi védelemről (a mai műemlékvédelmi értelemben) se a 19. században, se a 20. század első felében.

A városi levéltárban található pl. utasítások *Sztehló Ottótól* a domonkos templom tornyát illetően, de nem találunk feljegyzést bármely műemlék környezetének védelméről, vagy ilyenemű korlátozásokról. S mivel a város 1885-ben kiadott egy építkezési szabályzatot (abban az időben még nem létezett országos érvényű építkezésengedélyezési törvény), ez a szabályzat és az általános jóízlés adott határt a polgárok terpeszkedésének. A szabályzat szerint a belvárosban az új épületek csak négyszintesek lehettek, nem volt szabad többet, mint három emeletet építeni, a szabályzat ezt ugyan nem indokolja, de mai szemmel érthető, hogy a (hagyományörző?) városi önkormányzat szerette volna megtartani a belváros megszokott arculatát, ahol a létező templomok a domináns épületek, s a többi – akkor meglévő – épület terjedelme és magassága hierarchikusan fejezi ki az egyes épület rangját. A középületek a várost és hatóságokat reprezentálják, a kaszárnyák az ország biztonságát, a színház a kultúrát, a polgárházak pedig ki-ki saját tulajdonosát, tehetőségét. A városi tanács nem

3. kép Kassa, a görögkatolikus templom, a belváros nyugati oldalán háttérben az Ujváros, 2008.

Fotó: a szerző, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

kívánta ezt a rendet megbolygatni magas új épületekkel, amelyek nem igazodnának ehhez a mércéhez. S az I. világháború után, amikor Kassa Csehszlovákia keleti részének közigazgatási központja is lett, a városi önkormányzat továbbra is mérvadónak tekintette a régi szabályzatot és 1921-ben újra kiadta, most már szlovák fordításban, s így a harmincas évek végéig nem volt szabad Kassán felhőkarcolót építeni. Az első nyolcemeletes funkcionalista lakóházat a Fő utca déli végén 1939-ben építették, amikor már a régi szabályzatot új törvényekkel helyettesítették. De az igazi tudatos területi műemlékvédelem nálunk csak a II. világháború és az 1948-as kommunista rendszerváltás után kezdődött (2. kép).

Ekkor minden megváltozott, a magántulajdon államosítva lett, a megművelt földet földművelési termelőszövetkezetek foglalták le s az egész gazdaság be lett „tervezve”. 1950-ben feloszlatták a férfi- és utána a női rendházakat, az egyház tulajdonát is államosították. Az állam nekilendült egyrészt industrializálni, másrészt új lakótelepeket építeni a munkásosztálynak, de addig is a város-

központban a terjedelmes polgáriházakban rendezett be szükséglakásokat. A tágas, sokszobás úri lakásokat felosztották apró két-három helyiséges egységekre, s ezekbe a szükséglakásokba beutalták az új lakókat. A volt tulajdonost, ha még a házában lakott, kiszorították az udvari szárny földszintjére, ahol műhelyek, raktárak és üzlethelyiségek foglalták el a korábbi istállók és kocsi-
színek helyét. Az ódon házak megsínylelték az átrendezéseket: rengeteg új nyílást vágtak a többszáz éves falakba, külön vízvezetékét, csatornázást és villanyvezetékét húztak minden „lakásba”, s a lakók igyekeztek megoldani a főzést és fűtést is, habár nem mindegyik szükséglakás falában volt kéménykürtő, ezért különféle toldalékok is jelentek meg a házakon.

Az új rendszer ideológiája tulajdonképpen műemlékellenes volt, mivel a rendszer ellenségei voltak a korábbi épületek építetői: az arisztokrácia, a gazdag polgárság, magánvállalkozók és az egyház. Ez az ellenségesség a régi épületek kíméletlen kezelésében és bontásában jutott kifejezésre. S ennek ellenére az ötvenes években már

az országban kezdett szóhoz jutni a modern műemlékvédelem. A kormány már 1950-ben határozattal döntötte el, hogy nyolc szlovákiai városközpont területi műemléki védelem alá kerül: **Selmecbánya** (Banská Štiavnica), **Bártfa** (Bardejov), **Kézmárk** (Kežmarok), **Körmöcbánya** (Kremnica), **Lőcse** (Levoča), **Poprád** – **Szepesszombat** (Poprad – Spišská Sobota), **Eperjes** (Prešov), **Szepesváralja** – **Szepeskáptalan** (Spišské Podhradie – Spišská Kapitula) – ezekben a városokban ún. városi műemléki rezervátumot létesítettek. Ezt az addig példátlan területi műemlékvédelmet nem a műemlékesek találták ki, de az építészek kezdték támogatni ezen irányt. Elsősorban azért, mert az új rendszer új épületekkel is kívánta kifejezni a hatalmát, ám hiába bontottak le régi várostömböket és a bontott helyen hiába épült új városháza, kultúrház vagy pártszékház, vagy érvényesülhetett a kívánt módon, ha továbbra is a régi házak vették körül. Sor került ugyan kevés esetben egészen új város alapítására is, ahol a szocreál stílus minden elve kibontakozhatott, de erre nem volt mód az egész országban. Az építészek igyekezete tehát arra irányult, hogy az új épületeknek megadassék az új, megfelelő környezetük, s a szűk történelmi központok maradjanak nyugton a saját határaikban, ne állják útját a fejlődésnek. Az urbanisták azt szerették volna, hogy világos határ válassza el az újat a régitől, s így minden épület vagy épület-együttes a magának megfelelő környezetben érvényesülhessen. A kiválasztott városok beépített területének egy apró hányadának a konzerválása lett az ára annak, hogy mindenütt másutt szabad legyen a bontás és az új épületek merész terjeszkedésükkel hirdessék a szocialista fejlődést. Ehhez kellő kultúrpolitikai indoklással megszerezték Moszkvától is a jóváhagyást, s így az 1951-ben alapított Szlovák Műemléki Intézet munkatársai felbuzdulva az elért sikertől már közvetkező településeken dolgoztak, s ezek szintén műemléki rezervátum státuszt kaptak: 1954-ben **Pozsony** (Bratislava), 1955-ben **Besztercebánya** (Banská Bystrica), s később még gyarapodott a jegyzék (3. kép).

Kassa nem szerepelt ilyen javaslati listán – mint az ország második legnagyobb városát ehelyett radikális átalakítás várta. A hatvanas években a város mellett felépült és üzembe lépett Kelet-Szlovákia legnagyobb ipari létesítménye – a Kelet-Szlovákiai Vasgyár, – amely a Szovjetunióból szállított vasércet volt hivatott feldolgozni. Ezért az ország akkori egyik legnagyobb lakónegyedét (Újváros: Nové Mesto – Terasa) is

Kassán tervezték a vasgyári munkások számára, előreláthatólag 40 000-60 000 lakosra számítottak itt a tervezők (a vasgyár több mint 20 000 munkással számított). Mivel a történelmi városközpont a Hernád folyó aránylag szűk medencéjét foglalja el, egyetlen lehetőség a terjedelmes Újváros alapítására a központtól nyugatra fekvő fennsík területe lett. Kassa város különféle nekifutásait a rendezési terv témájára részletesen több tanulmányban Sekan Ján dolgozta fel, ezekre most nem térek ki. Műemlékes szemmel esetleg érdekes megemlíteni, hogy az egyik nagyon élvonalas sztálinista fejlesztési terv a város területi kiterjedésén kívül a Szent Erzsébet dóm körül is lebontott volna egész háztömböket, hogy oda egy terjedelmes szocreál Nemzeti Bizottság „palotát” vessen, de erre szerencsére nem került sor (4. kép).

A huzamos lakótelep-építésnél nem sok idő és pénz jutott a történelmi városközpontra. Karbantartás csak ritkán fordult elő, mivel a régi házakba elszállásolt családok csak arra vártak, mikor jutnak lakáskiutaláshoz valamelyik új lakónegyedben. S a kiürült szükséglakásokba lassan beköltöztek a roma családok, akik eleinte nem panaszkodtak a hiányos kényelem miatt. (A kommunista lakáspolitikája, amely szerette volna pozitív példával asszimilálni a romákat, minden lakóházban kiutalt egy lakást, ahova roma család került – így működött a városközpontban is.) A belvárosi utcákba bevezették ugyan a gázt, de a vízellátással és csatornázással gyakran volt baj, s a javítások hosszadalmasak voltak, ezért csak az maradt az belvárosban lakni, akinek nem volt más lehetősége. A hetvenes évek végén a lakások többségében öregedő nyugdíjasok és romák laktak. Az előbbieket azért, mert nem akartak már költözködni, az utóbbiak azért, mert várták, mikor kapnak új lakótelepi lakást, hiszen a régi lakás már sehogy sem felelt meg a higiénia követelményeinek, s ehhez sokszor maguk a lakók is hozzásegítettek. Viszont, ha az igazsághoz tartjuk magunkat, akkor azt is el kell ismerni, hogy ezek a lakók nem építették be az udvart, nem ástak úszómedencét a pincében, nem vágtak falat és födémeket liftbeépítés miatt, nem vezettek be légszabályozást, nem cserélték ki a faablakokat műanyagablakokra, legfeljebb felszedték a parkettát és a faanyagot berakták a reneszánsz kandallóba.

A belvárosban eközben meglepően kevés bontás történt. Az építészek is inkább üres telekre terveztek új középületeket, de azért megépült a nagy áruház (a néhai „Prior”) a Fő utca északi részén két egyemeletes polgárház helyén, az állami

4. kép Kassa, Főutca, polgári házak a Szent Erzsébet dóm keleti oldalán, 2010.

Fotó: a szerző, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

ügyészség nyolcemeletes székhelye a Mojmirova utcán, a katonai kórház hétemeletes pavilonja a Murgašova utcán és a Mlynská utca keleti végén egy bevásárlóközpont (ún. „Gastrodom”), a telek Puškinova utcai oldalán egy nyolcemeletes lakóházzal, s nagyobb cégek többemeletes székházai a Kováčska és Štefánikova utcák északi végei közti újonnan kibontott téren. De a polgári házak és középületek legtöbbje megmaradt a saját rétegezett mivoltában, ahogy évszázadok alatt a tulajdonos hozzá- és átépített valamit a középkori telken. Kassa középkori területe majdnem hiánytalanul megőrizte az eredeti középkori telekrendezést, hákszövetet, utcahálózatot – ezt elsősorban az alaprajzokon vagy légifelvételen lehet látni.

A helyzet a nyolcvanas évek elején fordult. Többéves előkészítő munka eredményeképpen a kormány jóváhagyta Kassa központjának műemléki rezervátummá való kinyilvánítását 1983 januári érvénnyel – ekkorára már Kassa sem akart lemaradni a hagyományos középkori időkből származó partnervárosai mögött (Eperjes, Lőcse, Bártfa stb.). Az előkészítő munkát és a teljes ja-

vaslatot a műemlékesek végezték el, a határozatot a politikai vezetők szavasták meg, ahogy akkor illett: egyhangúan. Azért a kommunista rendszernek is le kellett szűrni az „illetéket”. Csak akkor fogadták el a védelmi javaslatot, amikor a belváros területén nagyobb beépítetlen felületeket is kijelöltek ún. „tartaléktérület”-ként, ahová továbbra is négy-, ötszintes panelházakat terveztek építeni, mert azért szép új kényelmes és távfűtött tömbházban sokan szerettek volna lakni az óváros területén. A javaslat készítői ezeket a tartaléktérületeket a középkori városmagon kívül igyekeztek kijelölni. Például ezek szerint a mai Timonova – Vrátna utcák közötti délnyugati városfalmenti háztömböt teljes lebontásra ítélték, a nyugati oldalon a Hradbová utcai barokk kori földszintes házikókat, amelyek a városfalhoz ragaszkodtak, le is bontották, de a városfalat meghagyták és helyreállították. Több beépítetlen udvar és kert is elméletileg kijelöltek az új épületek számára, de erre már, szerencsére nem került sor és beköszöntött 1989-ben a következő rendszerváltás (5. kép).

5. kép Kassa, műemléki rezervátum térképe 1983, a vörös vonal jelöli a rezervátum határát, naracssárga az egyedileg védett műemlékek alaprajza, sötétkék a többi egyedileg nem védett épület, a tömbök belsejében sárga színnel jelölték a „tartalék-területet”.

Fotó: a szerző, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

Visszatérvén a műemléki rezervátum kinyilvánításához: a kassai védett terület javaslatát jelentősen befolyásolta az addig szerzett tapasztalat azokból a szlovákiai városokból, ahol már az ötvenes évek óta rezervátumként védték a központot, ahol mindent előre beterveztek, a lakosokat folyamatosan kitelepítették a lakótelepre, hogy lehessen a régi házban kutatást végezni, felmérést és helyreállítási tervet készíteni és utána évekig tartó helyreállítást végezni. A műemléképületet rendszerint valamelyik állami vállalat vette át kezelésbe a tervezett utasítás szerint, s a műemlékben székházat, műhelyt, irodát, üzletet vagy egyebet rendeztek be. Ennek következtében a fokozatosan felújított városközpont fokozatosan kihalt, a munkaidő elteltével kiürültek az épületek, az ablakok sötétek lettek, a kapukat becsukták – a „múzeum bezárt”. Ennek máig tartanak a következményei, például az bártfai főtéren máig sem lakik senki, csak üzletek, irodák és szolgáltatások vannak a főtéri házakban, az eperjesi főutcán a helyzet hasonló, a mellékutcákban vannak még lakott házak, de azok is csak elvétve. Ezek a nem kívánt következmények már a nyolcvanas években ismertek voltak, ennek egyik elrettentő példája Selmechánya lett, ahol ma már divat lett lakni, de még sok elhagyott és lakatlan ház van a világörökséggé nyilvánított városkában. Erre hallottam egy hasonlatot is, hogy az ilyen város olyan, mint a húsvéti hímestojás: kívülről gyönyörű, de a belsejét már rég kifújták (6. kép).

Kassán tehát a védelmi javaslat eleve elrendelte, hogy a földszintet kivéve – ahol a szűk udvarokban a gang alatt nincs elég napfény – minden még létező lakást továbbra is minden áron lakásként kell fenntartani, s nem szabad átminősíteni egyéb rendeltetésre. Ehhez különben ma is tartjuk magunkat, és eddig sikeresen ellenálltunk annak az időszaknak, amikor a bankok nagy kölcsönöket kínáltak irodahelyiségek kialakítására, s nemrég eljött a „mi időnk” is, mivel a közelmúltban leginkább új lakáskialakításra lehet kölcsönt szerezni. Olyan egyszobás kislakás az alagsorban, ahol valamikor a házmester lakott, s később átminősítették pincévé, most új burkolatot és berendezést kap, és rendkívül kelendő.

A kassai rezervátum még egy szempontból eltérő a többi szlovákiai védett városi központtól. Az ötvenes években kinyilvánított védett területek határát mindenütt a középkori városfal (vagy ennek a „hült” helye) adta meg, s így történt, hogy az új építkezés, a toronyházak, a többemeletes épületek szorosan körbeállták a régi város-

6. kép Kassa, Főutca 21, Halmi udvar 2018.

Fotó: a szerző, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

magot, nem hagyván meg a tisztes távolságot ahhoz, hogy a védett városszövet érvényesüljön kívülről is. Például Lőcse vagy Bártfa esetében szerencse, hogy a középkori város némi magaslaton van, s így a terep megakadályozta a panelházak tolakodását, de Kísszeben vagy Kézsmárk esetében ezt nem sikerült kivédeni. Tanulván a harmincéves tapasztalatból Kassán ezt az által kerültk ki, hogy a rezervátum határát a középkori városfaltól távolabb, a tizenkilencedik századi beépítés vonalán jelölték ki. Eközben a rezervátum területén számos nívós funkcionista időből származó épület is a műemléki jegyzékbe került, ami szintén újdonság volt akkoriban az országban. A korábban védett városközpontokban a funkcionáliszmus még az ötvenes években majdnem kortárs építészetnek számított, ezért akkoriban nem is mérlegelték a műemlékké nyilvánítását (7-8. kép).

Ezek a tényezők eredményezték, hogy a kassai műemléki rezervátum Szlovákia legnagyobb kiterjedésű védett városközpontja lett, közel ezer épületet ölel fel, s ezek közül majdnem a fele egyedileg is védett műemlék. Emellett sok érdeklődő számára meglepő, hogy az egész város beépített területének a rezervátum kevesebbet, mint egy százalékát (pontosabban 0,96 százalékát) képviseli. Ezenkívül a keleti és déli oldalán kijelöltünk egy ún. védelmi övezetet is („buffer zone”), amely maga nem tartozik a műemléki védelem alá, de ebben az övezetben irányíthatjuk a fejlődést úgy, hogy kedvezzen a rezervátumnak

7. kép Kassa, Főutca 112 – saroképület: a volt Iparkamara épülete 2018.
Fotó: a szerző, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

– ez elsősorban az itt építendő új épületek magassági korlátozását jelenti. 1987-ben lépett érvénybe az újabb műemléki törvény, amely a műemléki rezervátumon kívül egy újabb területi védelmet is nyújtott: a műemléki zónát. A zóna elsősorban urbanisztikai értéket mutat be, nem szükséges az egyedileg védett műemlékek magas koncentrációja a területén, mint a rezervátumban. Ezt a területi védelmet elsősorban a kisvárosok és falvak számára vezették be – ma Szlovákiában a 28 városi és népi építészeti rezervátumon kívül 80 műemléki zónát tartunk nyilván (9-10. kép).

A rendszerváltás 1989 után restitúciókat is hozott: olyan volt tulajdonos, vagy annak leszármazottja, akitől 1948 után elvették vagy államosították az ingatlan tulajdonát, és emellett az illetőnek állandó tartózkodási helye volt Szlovákiában, visszakapta a telkét és épületét, sokszor elég gyatra állapotban, gyakran a benne lakókkal együtt is, s utána magának kellett törődnie a házzal. A restitúált házak, sajnos sokszor ismét eladásra kerültek – a jogaiba visszakérült tulajdonosnak rendszerint nem volt elég pénze a

helyreállításra, sőt a karbantartásra sem. A kilencvenes évek vadíramú kapitalizmusa eredményeképpen viszont sok olyan akadt nálunk, akinek hirtelen lett is sok pénze – csakhogy azt nem rozoga házakra kívánta költeni, hanem saját elképzelésű palotát építtetett – ez a folyamat szült is egy új stílusmegjelölést: ez a „vállalkozós-barokk”. Az egyházak is visszakapták ingatlanjaikat, s mivel az egyház nálunk nem vált szét az államtól, a hiányos fedezés mellett itt még több a probléma a műemlék megfelelő karbantartásával, helyreállításról nem is beszélve.

S az új rendszer meghozza az új műemlékvédelmi jogi alapot is. 2002 óta érvényes Szlovákiában az aktuális műemlékvédelmi törvény, amely szerint a volt műemléki intézet műemlékvédelmi szakhatósággá léptetett elő. Az új törvényből csak a 29. bekezdést szeretném említeni, ez szól a területi műemléki alapvédelemről:

(1) A műemléki terület alapvédelme olyan működések és utasítások összessége, amelyek segítségével az állami hatóságok és önkormányzati hatóságok együtt az ingatlanok tulajdonosaival

8. kép Kassa, Puskin utcai neológus zsinagóga 2018.

Fotó: a szerző, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

biztosítják a műemléki értékek fenntartását a területen, a terület jó műszaki, hasznosítási és esztétikai állapotát, az egyes épületek, épületegyüttesek, telepek vagy urbanisztikai együttesek megfelelő használatát és a műemléki terület megfelelő műszaki ellátását.

(2) A kerületi műemléki hivatal készíti el a műemléki terület védelmi elveit, amelyek a terület kulturális értékeinek részeként a fejlesztési dokumentáció elkészítésénél az egyik alapidokumentumot képezik.

(3) A műemléki terület **védelmi elvei** tartalmazzák a terület megfelelő hasznosítási követelményeit, a történelmi alaprajznak és telekbeosztásnak, az épületcsoport jellegének – beleértve a belső összefüggéseit is, az épületek magassági és térbeli elrendezésének, az építészeti megjelenésnek, az utcaképnek és utcabútoroknak, a történelmi zöldfelületeknek, a jellegzetes távlati képeknek, sziluettnek és panorámáknak, régészeti lelőhelyeknek, ill. a műemléki terület egyéb kulturális és természeti értékeinek **megőrzésére, karbantartására és regenerációjára** vonatkozó **követelményeket**.

(4) A helybéli kerületi műemléki hivatal érintett hatóság a régió, község vagy zóna fejlesztési tervének jóváhagyásánál.

A Kassai Kerületi Műemléki Hivatali kollégáimmal három évig dolgoztunk az említett Kassai városi rezervátum műemlékvédelmi elveinek összeállításán – 2005-re sikerült ezt a dokumentumot kiadni, s hozzáférhetővé tenni a Műemléki Hivatal honlapján. Szakhatósági státuszban a műemléki helyreállításokhoz, ill. az egyedileg nem védett, de a rezervátumban levő ingatlan (épület vagy telek) alakításához is hatósági eljárás keretében adunk ki határozatokat, s minden határozatban, ha követelményeket szabunk ki az ingatlan tulajdonosának, kötelesek vagyunk ezt megindokolni is. Itt nagy segítségünkre vannak az „Elvek”, hivatkozunk az Elvekben felsorolt követelményekre és elvárjuk, hogy ha saját maga a tulajdonos nem is, de a szakközönség – az építészek, tervezők, kivitelezők – legalább tájékozódjanak a rájuk vonatkozó témában. (A Műemléki Hivatal honlapján ma már hozzáférhetők valamennyi műemléki rezervátum és zóna Elvei,

9. kép Kassa város mai területe (nem teljes) – a védett belváros alaprajzával „kikövezve” – a kép a város beépített területéből kb. 85 százalékot mutat, ebbe 85x fér bele a védett terület

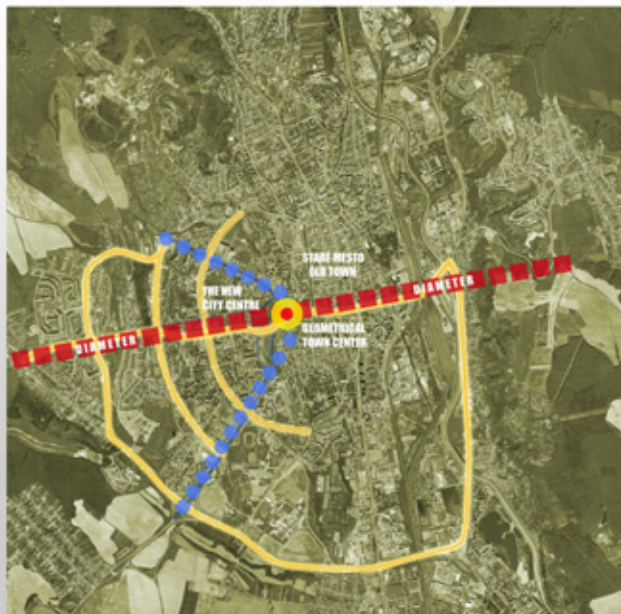
Fotó: Királ' Robert 2019, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

10. kép Kassa város beépített területe: GIS plan alapján.
Fotó: Királ' Robert 2019, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

**Okružno - radiálny
dopravný systém**
Round - radial
transport system

Nové mestské centrum
THE NEW CITY CENTER
City of Košice Slovak Republic
Municipality of the City of Košice
Tel: SKP 48/18, 048 11 Košice www.kosice.sk

11. kép Kassa, az Újváros fejlesztési tengelye, főútvonalak.
Fotó: Mokriš Radoslav 2018, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

ez ugyan többéves munkát jelentett minden kerületi műemléki hivatal számára a hivatali agenda mellett, de a mindennapi hatóságosdiban nagyon bevált.)

Nagy segítségünkre lett a kassai városi képviselőtestület felkérése, hogy egészítsük ki az Elveket magyarázatokkal és illusztráló képekkel is, s a város kiadja könyv alakjában minden műemlék tulajdonos számára. Ez a kiadvány 2005-ben kész is lett, a tulajdonosoknak való kézbesítéssel viszont máig is baj van: a legtöbb háznak, épp azért, mert sok lakás van benne, rengeteg a társtulajdonosa, ráadásul ezek sűrűn változnak is, s nincs az a felelős személy, akit valamennyien felhatalmaznának, vegye át nevükben a publikációt, számos könyv nem jutott még azóta sem a címzetthez, de nem baj, az interneten mindenki elolvashatja a szöveget. Tapasztaltuk, hogy olyanok is sűrűn olvassák, akiknek nincs is ingatlanuk a városban. (Ez különben egy érdekes tünet: azok az aktivisták, akik sűrűn követelnek tőlünk, vagy az építésengedélyező hivataltól információt, mit, hogyan és miért engedtünk vagy nem engedtünk

a rezervátumban átépíteni, ill. helyreállítani, rendszerint a város valamelyik lakótelepén, panelházban laknak. A belvárosban, úgy látszik, nem laknak aktivisták.)

S most végre közelebb kerülünk az elején begírt témához: a „rész és egész kapcsolatához”. Az Elveinkben igyekeztünk kimeríteni minden Kassán elképzelhető épületi szerkezetet és kiküszöbölni a nem megengedhető beavatkozásokat, úgy az épületek belsejében, mint a közös területeken vagy az udvarokban és kertekben. Összeírtuk az építőanyagokat, felületi kezelést, hagyományos színezést, sok-sok mindent, de mindez csak az épületek anyagát – szövetét jelenti. Határozatainkkal iparkodunk a belvárosi épületek szerkezetét, állagát, megjelenését fenntartani, megőrizni a nem kívánt vagy káros változások előtt. Ezt úgy is érthetjük, hogy „belülről” védjük őket – erre hatalmaz fel minket a műemlékvédelmi törvény. De ez szerintünk nem elég.

Egy rövid politizálás következik: Szlovákia is azon országok közé tartozik, ahol a magántulajdon a 20. század közepén bizonyos módon meg-

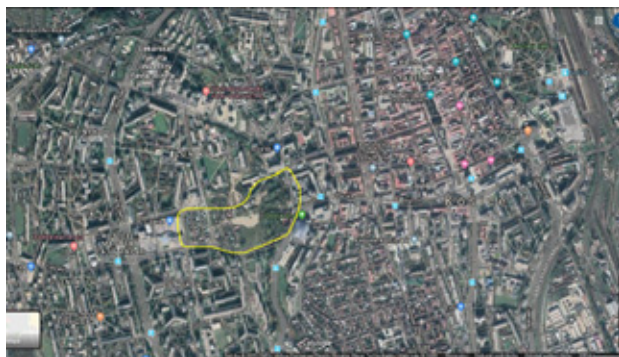
szűnt és a társadalmi értékrendszer folyamatos-ságban egy szakadás történt. Ez a szakadás túl sokáig tartott, semmint görcsmentesen át lehetne hidalni több, mint egy nemzedék elszokott a tulajdonjoggal járó felelősségérzéről, s a legutóbbi „demokratikus”-nak jelzett rendszerváltás után a társadalmi szabadságot sokan úgy értelmezik, hogy mindenki azt tesz, amit akar. És ez a hozzáállás nemcsak a műemlékeknek nem tesz jót.

Ennek a felelőtlen és zabolátlan társadalmi helyzetnek egyik folyamánya Kassa város rendezési terve. A ma is még érvényben levő dokumentum 1976-ban született és a városi főépítési hivatal szerint mai állapotában több mint 3000 kiegészítése, apró változása van, az utóbbi évtizedekben a legtöbb apró változás valami individuális beruházási, ill. fejlesztési igyekezetre reagált, olyan „ad hoc” módon. Megjegyzem, az építésengedélyezési törvény is ugyanabból az évből ered, s dacára több parlamenti indítványozásnak nem sikerült eddig új törvényt bevezetni. Qui bono? (11. kép).

Most visszatérünk a korábban említett első és máig is legnagyobb kassai lakótelephez: az Újvároshoz (Nové mesto – Terasa). Ezt az akkori tervezők az ötvenes évek végén nyolc kisebb szatelit-részre osztották, minden résznek megvolt a maga kiszolgáló-területe is (üzletek, óvoda, elemi iskola, körzeti orvosi rendelő, parkok, játszóterek, sport stb.), az egyes részeket és a belváros két végét egy kétszer két sávot körül kötötte össze, közepén a villamos-sávval – ez a széles autópálya máig is zökkenőmentesen tereli az itteni közlekedést. Az egész lakótelep közepét átszelve terveztek egy széles sávot, ahol az egész lakótelep központi épületeit képzelték el, ennek a sávnak a tengelye merőlegesen kapcsolódott a belváros Fő utcájának déli végére. Az ötvenes évek végén úgy képzelték, hogy ez lesz a lakótelep kiépítésének utolsó szakasza, amikor már megépült minden lakóépület, minden kiszolgáló és műszaki berendezés, utcák és terek, kész lesz a parkosítás, akkor megtervezik majd az új adminisztrációs központot: hivatalokat, irodákat, nagy bevásárlóközpontot, kulturális intézményeket stb. Ezt az egész sávot ún. „bontásos övezet”-nek jelölték ki, s az itt meglévő apró földszintes házikókat bontásra ítélték az (akkor) távoli jövőben. S a jövő lassan közelgett, a hatvanas évek végéig felépültek a lakóházak, iskolák, óvodák, bevásárlóközpontok, körzeti orvosi rendelők, sportpályák és játszóterek, működött a villamospálya, megeredtek és szépen növekedtek a házak között a fák, az aszanációs övezetben felépült egy pos-

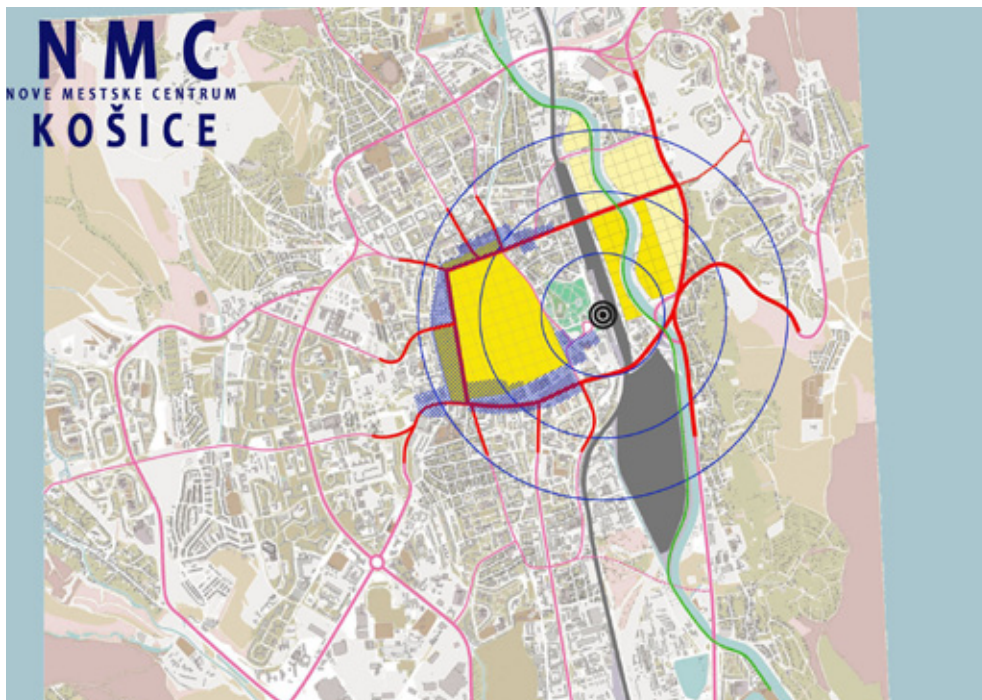
tahivatal és egy rendőrségi központ, de a kis házikók nem voltak még útban, mert nem volt idő arra, hogy a központi aszanációs övezettel foglalkozzanak a városatyák, mert még mindig kevés lett a lakás. A hetvenes és nyolcvanas években tehát az eredetileg fásított területeken elkezdték a „sűrítést”. A meglévő házcsoportok közé bedugtak egy-egy toronyházat, a játszóterek és parkolók is kisebbek lettek, hogy beférjen egy következő lakóépület. S amikor az aszanációs övezet nyugati részén lebontották az ideiglenes távfűtés kazánházat, a felszabadult területre odakerült egy gögösen terjedelmes épület, ahol „mindenből a legdrágábbat” jelszóval rendezték be a kelet-szlovákiai kerületi pártbizottság székhelyét – az ún. Fehér házat (fehér mészke burkolja az egészet, ma a város főpolgármesteri hivatala működik benne). S erre beütött a krach: a rendszerváltás 1989-ben. A pártvezetőket kitessékelték a Fehér házból (ezért mondjuk, hogy nálunk „bárszony-forradalom” volt), és elkezdődött Kassán is a kapitalizmus. Most már aztán igazán nem jutott se idő, se pénz az aszanációs övezet kiépítésére, de az új városi önkormányzat nem is foglalkozott ilyesmivel. Egyszerre mindenki elfelejtette, mire tervezték ezt a stratégiai sávot, s a tehetősebb (és jól informáltabb) személyek elkezdték felvásárolni a kis leromlott házikókat, kerteskéket. Mert ugye, milyen jó lenne két-három kertet összekötni és a város szívében egy szép lugasos haciendát építeni. Ki ne szeretne csendes falusi környezetben lakni Kassa földrajzi közepén? (12. kép).

Csak, amikor felfigyeltek az urbanisták (el-sősorban a kollégáim) az itt keletkező beruházó

12. kép Kassa, „asanációs övezet” 1976 óta, a Google Maps 2020 szerint.

Fotó: a szerző, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

13. kép Kassa, javaslatunk az új városi adminisztratív központ tervére.

Fotó: Királ Robert 2019, Kerületi Műemléki Hivatal Kassa

javaslatokra, s elkezdtek figyelmeztetni a város önkormányzatát és szakmai közönségét, akkor karolták fel az ügyet az aktivisták is, de mindaddig csak leállítani sikerült a fejlesztési álmokat. A város nem tett semmi lépést az övezet fellendülésére, nem kezdeményezte nagyobb beruházó fejlesztésre sem, pedig lett volna jelentkező, ez a város földrajzi középpontjában egyike a kevés beépítetlen területnek. És ez az, amit a műemléki városközpont „kívülről” való védelmének tartunk, mivel máig sincs a városnak olyan fejlesztési területe, amely szervesen kapcsolódna a belvároshoz, a vasúthoz, a meglévő közlekedési főutakhoz és lehetőséget kínál a város adminisztratív központjának szélesítésére. Ezáltal sok olyan terhes funkciótól szabadulna a belváros, amely már nem odavaló és nehezíti az ott élők körülményeit. Szeretnénk, ha meg lehetne tartani a belvárosban a lakosokat, de csak két darab apró óvoda van itt, három apró játszótér, kevés ételmisszerűzet, viszont van már két terjedelmes fogászati-sebészeti klinika, ügyvédi iroda, ingatlankereskedő és hatóság. A legutóbbi években több

beépítetlen területre került nagy új irodaház, alaprajzával lefoglalva a tömb nagy részét, amely tulajdonképpen szintén hozzájárul a belváros kiürüléséhez – munkaidő után. Ezeknek a beruházásoknak nem tudunk ellenállni a műemlékvédelmi törvény alapján, amennyiben az építendő betartja az általunk szabott külső megjelenés követelményeit – de ezt orvosolhatja a rendezési terv. A mai belváros az utóbbi másfél évszázadban egy húszezres lakosú, negyvenezres lakosú vagy még nyolcvanezres lakosú város adminisztratív központjának is megfelelt, de egy negyedmillió lakosú város számára már egyszerűen nem szolgálhat elég központi kiszolgáló intézménnyel, s ez nem is kívánatos, mert minden következő hivatallal, intézménnyel nagyobb a parkoló-hiány, kevesebb az életér, kevesebb a sétatér, játszótér, ételmisszerűzet stb. Több mint három évig próbálkoztunk az aszanációs övezet eredeti rendeltetésére irányítani a város figyelmét. Eddig nem sikerült. De nem adjuk fel, mert most új lehetőség kínálkozik a város új adminisztrációs központjának létesítésére.

Több mint egy éve a város végre pályázatot írt ki egy új rendezési terv készítésére. A pályázatot meg is nyerte egy szerzőcsoport, aki – némi késéssel ugyan, mert közbejött egy helyi önkormányzati választás, amely után a városi önkormányzat egészen másfelé terelődött, mint addig, és elsősorban más témákkal foglalkozott – nekifogott az új rendezési terv koncepciójának az összeállításához. Az aszanációs övezetet ugyan ismerik, de nem sok reménnyel kezelik rajta a fejlesztési lehetőségeket. Ellenben most – mint érintett szakhatóság – a kerületi műemléki hivatal is beadhatta a követelményeit, amit az új rendezési tervben fogantatosítani kíván. Jószerzők szerint ilyenkor a műemlékesek „lefordítják” urbanista nyelvre a helyi műemlékvédelmi terület elveit, s ezzel a többi munkát ráhagyják a tervezőcsoportra. A kollégáim viszont most egy pár fiatal kassai urbanista építésszel azon igyekeznek, hogy mindekképpen olyan rendezési terv koncepciója szülessen, amely szervesen kapcsolódik a rezervátumra, a fontosabb forgalmi útvonalakra (körutakra, vasútra), s tekintetbevé a tulajdonjogi körülményeket és a város szűk markát is és lehetőséget adna ahhoz, hogy a nem kívánt, ill. zavaró funkciók a rezervátum területéről máshová kerüljenek. Elképzelhetőnek tartjuk például – nyugat-európai példákon okulva – szélesen áthidalni a belvárostól kelet felé a vasutat és a Hernád medrét és kiterjeszteni a belvárost kelet felé, ahol a most nem művelt és aránylag üres területen lehetőség lenne toronyházakat is építeni. Sok nyugat-európai város az új adminisztratív központját a vasútállomás közelébe hozta (pl. Bécs – az új Hauptbahnhof). Ez a terület Kassán különben is a vasút közelsége miatt alkalmatlan lakások építésére. S mindamellett a bekötő körutak könnyítene a szűk bekötő utakon a magaslaton levő lakótelepek és a belváros közt (13. kép).

Ezt az „extenzív” műemlékvédelmet lehetetlen a belváros keretében megoldani, kizárólag „kívülről” lehet orvosolni a helyzetet a rendezési terv eszközeivel. Tavaly már több szakmai talál-

kozóra került sor, ezekre meghívtuk a város képviselőit is, de eddig még nem biztos, hogy sikerrel járunk, mint a műemlékesek, de elsősorban Kassa belvárosa.

(A 49. Román András Műemlékvédelmi Nyári Egyetemen elhangzott előadás szerkesztett változata. Noszvaj, 2019. július 1.)

Forrás és egyéb irodalom:

- Markušová, Kristína: Kassa területi műemlékvédelme: visszatekintés és helyzetkép. In: Tamáska Máté (szerk.): *Változó szerepek, változó városképek. Kassa és Miskolc a 20. században*. Budapest 2019. 187-198.
- Mokriš, Radoslav: 50 rokov košického urbanizmu. *Monumentorum Tutela* 20/2009. 229-239.
- Sekan, Ján: Storočie plánovania Košíc [A Century of Town Planning of Košice.] In: *ALFA Architektonické listy fakulty architektúry Bratislava STU* 2/2015 link: <https://www.researchgate.net/profile/Jan_Sekan/publication/308023612_Jan_Sekan_Storocie_planovania_Kosic_A_Century_of_Town_Planning_of_Kosice_in_ALFA_Architektonicke_listy_fakulty_architektury_STU_2_2_0_1_5_links/57d7264e08ae601b39ac29f5/Jan-Sekan-Storocie-planovania-Kosic-A-Century-of-Town-Planning-of-Kosice-in-ALFA-Architektonicke-listy-fakulty-architektury-STU-2-2015.pdf>
- Sekan, János: Kassa városrendezésének története a huszadik században. In: Tamáska Máté (szerk.): *Változó szerepek, változó városképek. Kassa és Miskolc a 20. században*. Budapest 2019. 55-80.
- A kassai műemléki rezervátum műemlékvédelmi elveiről szóló könyv itt található: https://static.kosice.sk/files/migration/OLDvXWYzNiJF8Ie5jMy/4bsjw5SqOUK2meG1EwS/History_Kosice.pdf (2020.15.01)
- A Szlovák Műemléki Hivatal (Pamiatkový úrad Slovenskej republiky) weboldala: www.pamiatky.sk
- A szlovákiai műemléki területek védelmi elvei itt található: <http://www.pamiatky.sk/sk/page/nastiahnutie> (2020.01.01)

MŰEMLEKI ÉRTÉK A TÁJÉPÍTÉSZETBEN – AVAGY MŰEMLEKI ÉRTÉKEK SZÁMBAVÉTELE A TÖRTÉNETI KERTEKBEN

Szabadics Anita

Okleveles táj- és kertépítész vezető tervező, műemlékvédelmi szakmérnök (2004)

A NÖF Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft és jogelődjeinél a Műemlékfejlesztési részleg vezetője
2014 ősze óta.

E-mail: szabadics@gmail.com

HERITAGE PRESERVATION VALUES IN LANDSCAPE ARCHITECTURE OR THE RECORDING OF MONUMENT PRESERVATION VALUES IN HISTORIC GARDENS

What is landscape architecture and what does monument preservation value mean? After discussing these concepts, the author uses the most outstanding works of landscape architecture, namely the historical gardens to examine the ways of appearance of the historical value created by landscape architecture.

For the enforceability of protection aspects, it is important to recognize and define all the elements that play any role in the emerge and prevailing of the historical gardens' value. This also applies to elements that might not be tangible, but the damage of which would cause the impairment of the historical value. The article draws attention to some of these specific landscape architectural tools and to the need of documenting them.

The paper discusses the importance of empty spaces, considers the role of extension, concealing and covering, and the need to designate servant and subordinate landscaping spaces. It examines the effect of a specific venue's route of visit and the effect of the arrival's choreography. The essay highlights the elements of the ensemble which have less specified boundaries but are truly embodied in the physical sense, such as the terrain or the water system. It studies the structures and works of art that convey the message of these gardens; the role of equipment, furniture, additional architectures and technical details, as well as the possibilities of documenting elements that can only be grasped by archaeological means. Finally, it talks about the attitude that is not to be recorded in the inventories, but in the public consciousness; i.e. time spent in our historic gardens, outdoors and in beautiful surroundings can be a real value even in the 21st century.

Műemléki területen dolgozó tájépítésként korábban elsősorban projektekkel, vagy éppen történeti kertek kezelésével, helyreállításával és tervezésével kapcsolatban találtuk meg a felkérések. A mostani felkérés ettől egy kicsit eltért. A cím fogalmai számadásra készítettek és el kellett gondolkodnom, hogy is vagyok velük, mit jelent nemem a tájépítéssel és a műemléki érték.

TÁJ, MINT FORRÁS

A tájépítészetben megvalósuló műemléki érték bemutatásához, átéltetővé tételéhez gondolatmenetet attól a hatástól kell indítanom, amelyet a táj gyakorol ránk. Úgy hiszem, mindannyian részesültünk már az élményben, amit egy táj adhat, amikor benne megmerítkezve testileg, lelkileg és szellemileg töltekezünk, megújulunk. Néha a látvány fenségessége hat ránk és van, amikor az indít el valami sajátos energiaáramot, hogy személyes ismerőünk egy táj, otthon vagyunk benne. Van valami harmónia, amit egy táj megélni enged, és a vágy, hogy ezt az érzést átéljük, úgy hiszem, ez hozta létre ezt a szakmát, a tájépítéset (1. kép).

Az alakítandó táj persze a természeti és mesterséges elemek arányának és a létrejöttének függvényében sokféle lehet. Van, ahol az építettség magát mutatja, mint urbánus tájaink esetében, van, ahol a természet és ember együttélésének olvasható lenyomata a táj, mint kultúrtájaink esetében, és van, ahol az alakítás rejtett, a természeti és mesterséges elemek összhangjából nehezen kibogozható, hogy a folyamat tudattalan volt-e vagy magára eszmélt. Ilyen, a tájban rejlő harmóniát vállaltan megalkotni vágyó alkotások történeti kertjeink (2. kép).

El kell gondolkodjunk azon, hogy saját szakmai fogalomhasználatunkon túl a társadalom számára mit jelenthet a tájépítészet, mit lát belőlünk és munkánkból a köz. Megnéztem, milyen definíciót ad rólunk korunk legtöbbet forgatott/megnyitott enciklopédiája, a Wikipédia. Íme a leírás: „A tájépítészet fiatal, interdiszciplináris, sokfajta tudásbázisra (természettudományok, társadalomtudományok, mérnöki tudományok) épülő szakma. Művelői a legszélesebb értelemben vett (humán- és természet-) ökológiai összefüggések elemzésének (és az ezek által a tájra gyakorolt hatásoknak) a szemszögéből közelítik meg az emberi alkotás problémáját és célját”... mintha egy filozófiai irányzat, vallás, vagy titkos társaság ismertetését olvasnánk, majd ezzel folytatja: „...A tájépítészet tájfogalma már önmaga

tükrözi művelői szemléletét: egyezményes véleményük szerint a táj nem más, mint a kultivált (művelt) és humanizált (emberarcúvá alakított) természet”...¹

A leírás máris belefutott szakmánk nagy alakjának, az idén 100 éve született Möcsényi Mihálynak tájdefiníciójába, miszerint ... „A táj nem más, mint a természet és a társadalom kölcsönhatásainak ellentmondásos, ezért dialektikus egysége. A táj egyrészt a társadalom anyagi életfeltétele, másrészt magas rendű vizuális-esztétikai kvalitások hordozója. Ezért egyben az ember és természet kölcsönhatásainak tárgyasult – az ember alakította anyagi világban manifesztálódott – története. A táj antroposzociocentrikus fogalom. A természet és társadalom olyan ellentétpár, mely kölcsönösen áthatja egymást, és megbonthatatlan egységet képez. Azaz a táj a társadalmi igényeknek megfelelően bioszférából nooszférává alakított, emberiesített természet, emberi környezet.” – írja Möcsényi 1968-ban.²

A Möcsényi-féle tájfogalom szerint tehát a táj csak az ember által létezik. Sokszor érzékeltem, hogy szakmán kívül provokációnak tűnik ez a felvetés, de kicsit belemerülve megvitatásába végül mindig el kellett ismernünk igazságát. Már csupán az érzékelés által „emberiesítjük” környezetünk, és valóban tájról csak akkor beszélünk, ha a helyszínbe belehelyezhető az ember, még ha csak képzeletben is.

Ha a tájról elmondható, hogy nem létezik ember nélkül, akkor ez a műemléki értékre még inkább igaz. A műemléki érték rétegeit sokszor és sokan tárgyalták a műemlékvédelem szaktörténete során (immateriális/materiális érték, művészeti, történeti, régiség, eszmei, környezeti, építészeti, technikátörténeti érték, minőség, illetve társadalmi jelentőség és még sorolhatnánk). Az egyes értékkategóriák és egymáshoz való viszonyuk teoretikus tárgyalásától eltekintve a jelenleg hatályos törvény szövegezése szerint műemlék: „...,minden olyan építmény, kert, temető, temetkezési hely vagy sírjel, terület (illetve ezek maradványa), valamint azok rendeltetészerűen összetartozó együttese/ rendszere, amely hazánk múltja és a közösségi hovatartozás-tudat szempontjából kiemelkedő jelentőségű történeti, művészeti, tudományos és műszaki emlék, alkotórészeivel, tartozékaival és berendezési tárgyaival együtt.”...

Mindennek a tájban, és a tájépítészet által kezelt terekben megtestesülő elemeit egyenként meghatározni nem egyszerű, és tapasztalva a műemléki szabályozásban a védelem tárgyát érintő vál-

1. kép A Tapolcai-medence tanúhegyei. Fotó: a szerző

tozásokat, nem is veszély nélküli. A védelem tárgyát elemeire bontó szabályozási szemlélet esetén különösen fontos, hogy minden az érték létrejöttében és érvényesülésében szerepet játszó elemet felismerjünk, meghatározzunk, azt is, amely nem feltétlen kézzel fogható, de amelynek sérülése mégis az érték csorbulását okozná. A tájépítészet által létrehozott műemléki érték megjelenési formáit e szakma legkiemelkedőbb alkotásain, a történeti kerteken keresztül vizsgálom, kicsit a fentieknek megfelelően elemeire bontva azt, ami összességében csak együtt, a sok tényező összjátékaként értelmezhető.

Történeti kertek szempontjából az utóbbi évek szabályozási változtatásainak köszönhetően sajátos helyzet állt elő. Korábban a szabályozás nem próbálta elkülöníteni az egyes védett objektumokhoz köthető műemléki értéket képviselő elemeket. A védettség telekre vagy területre szólt, az ott fellelhető értékek összességére vonatkozott, beleértve az együttes különösebb értéket nem kép-

viselő elemeit is. A beavatkozások során a külön egyedi értéket nem képviselő elemeket érintő beavatkozások ugyanúgy vizsgálándók voltak, mint a védett értékek kontextusát adó, de önmagukban jelentős értéket nem képviselő részek. A 393/2012. (XII. 20.) a régészeti örökség és a műemléki érték védelmével kapcsolatos szabályokról alkotott kormányrendelet óta ez a szemlélet lassanként megváltozott. 2012-től a jogszabály minden műemléki védettségű telek esetén előírta kerttörténeti tudományos dokumentáció készítését.³ A telkeket érintő bármilyen beavatkozás – helyreállítás, felújítás, növények eltávolítása, áttelepítése, kivágása, a kerti térhatást megváltoztató koronaalakító metszése, vagy építmények építése, bontása, de még új növényzet telepítése esetén is – előírta, hogy a beavatkozás a történeti kert és más műemlék, műemléki együttes érvényesülését, hitelességének, értékeinek helyreállítását nem sérthette. Annak eldöntéséhez, hogy mi az, ami sérti, a dokumentáció részeként készítendő értékleltár hivatott támpont-

2. kép Painshill, parkrészlet. Fotó: a szerző

tot adni. A jogszabály a végzett tevékenységet két szintre osztotta, annak megfelelően, hogy a beavatkozás érintett-e értékleltárba felvett elemet vagy sem. Amennyiben nem, akkor a tevékenység csupán bejelentéshez kötött, de ha a beavatkozás a védett műemléki érték értékleltárba felvett elemét érintett vagy roncsolt, illetve megjelenésének megváltoztatását eredményezte vagy érvényesülését befolyásolta, akkor végzéséhez örökségvédelmi engedélyeztetés lefolytatása volt szükséges.

Az értékleltárak szándékuk szerint az együttes értékét jelentő anyagában is eredeti elemeit vették számba, sok-sok értékes részlet megmentéséhez hozzájárulva, ugyanakkor ezzel az elemekre és részletekre fókuszáló figyelemmel jelentős szemléletváltozást indítva el.

2015 márciusában „a túlszabályozás vádját kerülendő” a *régészeti örökség és a műemléki érték védelmével kapcsolatos szabályokról* szóló 39/2015. (III.11) Kormányrendelet hatályon kívül helyezte a korábbi, minden műemlék telkére

vonatkozó előírást, és az új jogszabály már csak *védett* történeti kertben vagy „védett műemléki érték telkén lévő *védett* parkra” vonatkoztatva követelte meg a kert, park helyreállítására és fenntartására irányuló munkákhoz a szakági kutatásokat, és további előírásait is ehhez a kategóriához kötötte. A jogszabály tartalma és elvei kisebb módosításai mellett a jelenleg hatályos 68/2018. (IV. 9.) számú, a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról alkotott kormányrendeletben is érvényben maradtak és a szabályozás ma is ezen elvek mentén működik.

Az elv logikus, és a nyilvántartás hiányosságaira tekintettel majdnem ügyesnek mondható, hiszen a „védett/nem védett/mi a védett” felelősségét kimondatlanul a kerttörténeti tudományos dokumentációt készítő szakértő kollégákra helyezi. A dokumentáció mellékleteként készítendő értékleltár határozza meg, hogy mely elemek megőrzésére kell különös figyelmet fordítani. A jogszabály ugyan kimondja, hogy a műemlék vé-

3. kép Tiszadob, Andrásffy-kastély parkja. A hímzéses parter mögötti parkrész területét elhódította az erdő, nem látszik a park egyik legfőbb kompozíciós eleme, a parter tengelyében az erdőt kettészelő Tiszáig kifutó nyiladék. Fotó: a szerző

dett értékeit anyagi és eszmei értékei összefüggéseire tekintettel hitelesen és meghatározó módon érvényre kell juttatni, de ez jogilag nehezen kezelhető, míg az értékleltárba felvett elemekre konkrétan lehet hivatkozni.⁴

Megfoghatók-e viszont egy tájépítészeti alkotás esetén a kompozíció legfőbb hatását adó szabad nyitott terek, az alá és fölérendeltségi viszonyok, a láttatás és elfedés avatatlan szem számára sok esetben nem is érzékelhető bravúrai? A védett történeti kertek értékleltáraiba a műfaj bevezetése óta mára általánosan elfogadottá vált, hogy bekerülnek az értékes növények, vagy a kerti építmények, de bekerülnek-e egy kert látványkapcsolatai, terepalakulatai, vagy épp a főépület megközelítésének szépen megkomponált koreográfiája?

A NÖF Nemzeti Örökségvédelmi Nonprofit Kft-nél öt történeti kertek területén szakértői jogosultsággal rendelkező tájépítész dolgozik. Lát-

va egymás munkáját, tapasztalatainkat kicserélve lassan érteni kezdjük az értékleltározás módját, felismerve az eszköz gyengeségeit és kiismerve lehetőségeit. A következőkben ezekre a lehetőségekre szeretném a figyelmet ráirányítani, a teljesség igénye nélkül, elsősorban a nem kézenfekvő pontokra koncentrálva, de előtte még egy rövid kitérőt téve.

A történeti kertekben számba veendő értékek tárgyalását megelőzően szükséges megemlíteni, hogy az értékleltározás és a klasszikus helyreállítási fenntartási feladatok alapfeltételeinek biztosításához milyen nélkülözhetetlen a jogi, tulajdonjogi, szabályozási anomáliák kiszűrése és helyreigazítása. A korábbi kertterületek felaprózódtak, tulajdonviszonyaik, hasznosításuk megváltozott, és az elmúlt ötven-hetven évben hozott minősítések és szabályozási előírások már sok esetben nem számolnak az eredeti koncepció védendő összefüggéseivel. Az egykor egy idea

mentén kezelt terület egységének helyreállításához, számos hosszadalmas jogi, tulajdonjogi, vagy kezelési, és szabályozási anomáliát kell felszámolni. Ezeknek a lépéseknek a megtétele elengedhetetlen, és sokszor a megmaradás szempontjából éppolyan fontos, mint egy-egy részlet fizikai megmentése. Az ilyen előkészítő munkához a fizikai helyreállításhoz hasonlóan szükséges a megfelelő kutatások elvégzése, a történeti összefüggések feltérképezése, így egy jól elkészített kerttörténeti tudományos dokumentáció és a mellékleteként készülő értékleltár ezek megtételéhez is alapadatul szolgál.

Példaként a tiszadobi kastély parkjával kapcsolatban felmerülő teendőket ismertetem. Tiszadobon az Andrássy-kastély parkja – ahogy ez egy ilyen kiterjedésű parktól elvárható – festői kompozícióként folyt át a környező tájba, a Tisza és holtága által körülölelt földnyelv ártéri erdőjébe. A kastélyt az 1880-as évek végén I. Andrássy Gyula, a róla elnevezett kormány miniszterelnöke, a monarchia európai hírű külügyminisztere kezdte el építeni, parkját már fia II. Andrássy Gyula fejezte be az 1890-es években. A park kompozíciójának meghatározó eleme volt a kastély északi oldalán elhelyezkedő hímzéses parter, amely mögött a kastély tengelyében hosszan elnyúló nyiladék vezetett a folyópartig, kettészelve az erdő tömbjét.⁵ A tulajdonos és a fenntartó azonos volt, az Andrássy-család a parkot és az erdőt is birtokolta, a megálmodott kompozíció megvalósításához nem kellett egymástól függetlenül működő és teljesen eltérő elvek és szándékok vezérelte szereplőket meggyőzni.

Jelenleg Tiszadobon a kastélyhoz csak a kastély szűk környezete tartozik, és ezen parkrészen is számos épületet emeltek a 20. század második felében, az együttes gyermekotthon időszakában. A telekhatár északon pár méterre a kastély vonalától húzódik, amelyhez csupán a hímzéses parter területe kapcsolódik, pedig az egykor intenzíven fenntartott park ennél nagyobb felületet foglalt el, a parter mögött még gyepes, ligetes terület húzódott, amelyet mára visszafoglalt az erdő, és ma már nem tartozik a kastély telkéhez (3. kép).

2018-ban a Nemzeti Kastélyprogram előkészítése kapcsán elkészült a park kerttörténeti tudományos dokumentációja – *Bechtold Ágnes és Nemeth Zita* munkája.⁶ A dokumentáció birtokában elindult a parkterület történeti kertként történő védelme, ennek köszönhetően park történeti kerti védettsége ma már az egykor hozzátartozó teljes erdőterületre kiterjed. A védettség megalapozza az erdőterülethez kapcsolt egykori ligetes

parkterület visszakapcsolásának, illetve az erdőterületet kettészelő nyiladék visszaállításának lehetőségét. Az egyes állami tulajdonú, de tulajdoni joggyakorlás, illetve vagyongazdálkodó szempontjából különböző státuszú telkek helyzetének rendezése irányában a tárgyalások már elindultak. Állami tulajdonú területek lévén minden változás nehezen kibogozható jogi folyamat és többszereplős állami apparátusi együttműködést igényel, de eddig minden fél együttműködésével segítette a folyamatot és reméljük, hogy sikerrel járunk.

A kastély 2010-2014 közötti felújítása során új funkcióként konferenciaközpontot kívántak létrehozni az együttes területén. A kastély ilyen irányú fejlesztése meg is történt, a parkban tett beavatkozások keretében a hímzéses parter is sikerrel újult meg⁷, de a fejlesztéshez hosszabb távon a Tisza parton sorakozó szálláshelyek kapcsolódottak volna, további beépítéseket generálva a parkban. A fejlesztés előkészítéseként a település szabályozási tervében a teljes vízparti zóna építési területi átsorolása megtörtént, és a parkterületen is kiszabályozásra került az ezek kiszolgálásához szükséges közúti ellátás. A fejlesztések megvalósulása a kert jelentős részének teljes megsemmisülését hozta volna magával. A koncepció szerencsére lekerült a napirendről, viszont a területen folytatott bármilyen helyreállítási vagy építési tevékenység kereteit még a mai napig a korábbi fejlesztési céloknak alárendelt szabályozási terv határozza meg, így a módosítás elindítása szintén szükséges volt a park helyreállításához. Az új szabályozási terv készítése folyamatban van, és előírásai már figyelembe veszik a történeti kert megőrzésének szempontjait. A HÉSZ módosítása érinti a település fejlesztési elképzeléseit, így az ő együttműködésük is szükséges.

Összefoglalva a fentieket, Tiszadobon az, amit az egykori tulajdonos, az általa felkért tervező javaslatára egy kiadott utasítással megoldott, az ma – ha az érintett tulajdonosi joggyakorlót, vagyongazdálkodót, üzemeltetőt, a terület gyakori természeti védettsége esetén az érintett nemzeti parkot, a folyamatok véghezviteléhez szükséges miniszterelnökségi és miniszteri és egyéb jóváhagyásokat, valamint az önkormányzatot és a HÉSZ módosítás kapcsán bevont hatóságokat is tekintetbe vesszük –, mintegy 50-60 ember hatóság együttműködése árán állítható vissza. És a folyamatok még mindig csak a helyreállítás jogi lehetőségét teremtik meg, a szükséges forrás előteremtése és maga helyreállítás még csak ott kezdődik.

4. kép A kastélyt kiemelő üres tér Bajnán, Sándor-Metternich-kastélyegyüttes.
Fotó: NÖF Nonprofit Kft.

A jogi és szabályozási rendezetlenségeket érintő kitérőt követően azonban térjünk vissza a történeti kertek értékleltározása kapcsán leszűrt tapasztalatainkhoz. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül néhány sajátos tájépítészeti eszközre és ezek dokumentálásának szükségességére szeretném a figyelmet felhívni.

KITERJEDÉS

A tájépítészeti alkotások kiterjedése meghatározó tényező létrejöttük idején, de ahogy azt a fenti példa is mutatta, az eredeti kiterjedés ismerete alapvető fontosságú a sokszor már csak csonkolt,

töredékében fennmaradt kertek védelméhez is. A kerttörténeti tudományos dokumentáció szövegesen tartalmazza a terület változásainak elemzését, az értékleltárakban a park általános ismertetésének kötelező eleme a kert kiterjedésének meghatározása, de tekintve, hogy az értékleltár jellemzően egy beruházáshoz kapcsolódóan egy adott területre vonatkozó, adott helyrajzi számokra lefordítható dokumentum, ezen pont alatt az adott ügy kapcsán érintett helyrajzi számok szerepelnek. A hosszabb távú és adott beruházás kapcsán nem is érintett egykori parkrészek sorsának rendezése érdekében azonban javasolt külön felsorolásban a teljes parkterülethez tartozó hely-

5. kép ...és amikor nem a semmi van ott, Konténer tantermek és épülő sportpálya a biatorbágyi Sándor-Metternich-kastélyegyüttes nyugati homlokzata előtt. Fotó: a szerző

rajzi számokat is megadni, és a helyreállítási javaslatban jelezni az ezekkel kapcsolatos lépések szükségességét. Fontos ez egyrészt azért, hogy az érintett ketrész teljes kerten belüli összefüggései értelmezhetőek legyenek, másrészt ezzel előkészíthető a fejlesztésen kívül eső területek helyzetének rendezése is.

ÜRES TEREK

A történeti kertek műemléki értékének tárgyalása során szót kell ejtenünk a tájépítészet egyik legfőbb és szó szerint láthatatlan eszközéről, a szabad nyitott terekről. Furcsa helyzet, de úgy tűnik,

hogy nagyon fontos értékleltározni azt is, ami nincs. Nemcsak történeti kertek, de bármely műemléki együttes esetén az üres terek, „ahol nincs ott semmi” éppoly fontos alkotói a műemléki értéknek, mint maga az építmény. Nélkülük nem tud hatni a kompozíció. Példaként Bajnán a Sándor-Metternich kastély tájképi kertjéről készült fotót tettem be, ahol az épület feltárlása magáért beszél. Ellenpéldaként ugyanezen család biatorbágyi kastélyának kerti homlokzatát lehet említeni, ahol a település intézményi ellátottságának hiányosságait a kastélyban működő iskolához kapcsolt konténer tantermekkel hidalják át már több mint egy évtizede. Ebben az esetben az épü-

let és a szabad terek egyensúlya oly módon bomlott meg, ami maga alá temeti a műemléki értéket, és a város egyik legfontosabb műemléki együtteséhez méltatlan állapotot eredményez. Méltatlannak maguk a konténerek is, azaz gond az is, ami ott van és gond az is, hogy nem a semmi van ott. (4-5. kép)

Általánosan is elmondható, hogy az üres terek a tájépítéssel legveszélyeztetettebb eszközei, mert valahogy nem tudnak úgy maradni. Valami miatt mindig él a késztetés, hogy kitöltődjenek elemekkel, funkciókkal, hogy „hasznosan felhasználódjanak”, legrosszabb esetben beépüljenek. Ne hagyjuk ezt, óvjuk meg az üres tereket!

ELFEDÉS, TAKARÁS, ÉS AZ EGYÜTTES MŰKÖDÉSÉHEZ SZÜKSÉGES KISZOLGÁLÓ, ALÁRENDELT TÁJÉPÍTÉSZETI TEREK

Az üres terekhez kapcsolódik és annak ellenpárja az elfedés eszköze. A tájépítéssel műemléki értékeket megőrző volta szempontjából feltárulás biztosításához hasonlóan fontos eszköz, hogy meghatározzuk azokat az elemeket, amelyeknél arra kell törekednünk, hogy ne látszanak, jótékonyan háttérben maradjanak. Az értékes terek látatásához éppúgy hozzátartozik, hogy a zavaró elemek hatását tompítani szükséges.

Fontos lehet kitérni arra is, hogy melyek azok a terek egy kerten belül, amelyek korábbi funkciójuk, vagy pozíciójuk által alkalmasak lehetnek a működtetéshez szükséges funkciók elhelyezésére. Ez már átvezet a tervezés felé. Alapvető feladata a helyreállításnak megoldani, hogy jelenleg is használható, jól működő és organikus egység legyen az a kert, amit ma már nem egy család használ, hanem nyitott akár a település, akár az odalátogató turisták számára is. Visszanyúlnék a Wikipédia tájépítészetről adott definíciójához, amely a már említettekén kívül a következőket is mondja: *„A tájépítéssel fő feladata a tájat alkotó természeti és mesterséges elemek bizonyos szempontú átrendezése, új kompozícióba tömörítése, valamint az emberi alkotások „tájba illesztése”, amely legjobban akkor sikerül, ha ennek a műveletnek az eredményeként az alkotás (legyen az műalkotás vagy műtárgy, netán egy területfejlesztési folyamat) esztétikai, ökológiai, gazdasági és társadalmi értelemben is hozzájárul az adott táj előzetes adottságaihoz.”*⁸ A leírás történeti kertek helyreállítása kapcsán is tökéletesen működik.

BEJÁRÁSI ÚTVONAL, AZ ÉRKEZÉS KOREOGRÁFIÁJA

Az értékleltárban számba vehető értékek között megfoghatatlansága miatt nehéz a helyét megtalálni, de fontos tényező az adott együttes megközelítésének, bejárási útvonalának koreográfiája. Létrejötté idején az együttes megközelítésének, vagy a kert bejárásának útvonala jól felépített hatásokkal dolgozott. Így, ha figyelmen kívül hagyjuk a telekhasználat és megközelítés történeti sorrendiségét és módját, elveszítünk valamit abból a hatásból, amit egy alkotás nyújtani tud.

A bejárási útvonal fontosságát a majki kamalduli remeteség⁹ példáján mutatom be. Az együttes helyreállítása jelenleg is folyik a Nemzeti Kastélyprogram keretében. Az Esterházyak által 1733-ban alapított remeteségben 1782-ig működött, felosztását követően előbb posztómanufaktúra működött falai között, majd az Esterházy család kastélyként használta az épületet. A jelenlegi fejlesztés programja elsősorban az együttes remeteség korszakára fókuszál, így a bejárási útvonal meghatározásakor fontos szempont volt, hogy a látogatók ennek megfelelően járják be az együttes egységeit. Az érkezőket a remeteség alatt elnyúló tó túlsó partján kialakított parkoló fogadja, és itt kapott helyet az együttes fogadóépülete is a korábbi majorsági épületeknek helyén, azok a tömegét visszaidézve. Innen rövid sétával érhető el a tó feletti dombon elhelyezkedő épületegyüttes. A séta a lelki felkészülést, lecsendesülést is szolgálja, hogy a dombtetőre felérve már megfelelő ráhangolódást követően léphessünk be előbb a fogadó, majd az előudvarba, onnan pedig a foresteria területére. A foresteria még a remeteség ellátását biztosító világi személyek számára is elérhető terület volt, illetve itt gyűltek össze a szerzetesek az év azon egy napján amikor feloldották némasági fogadalmukat. A foresteria mögött helyezkedett és helyezkedik el a klauzúra, ahová már világi személyeknek nem volt bejárása. A központi templom körül itt 17 cellaház sorakozik homlokzatukon a donációt biztosító család címereivel. A néhány helyiségből álló cellaépületekben élték a szerzetesek mindennapjaikat egymástól elzárva, némán. Az együttest északra teraszos díszkert és a később tájképi stílusban átalakított gyümölcsös területe egészítette ki. A fejlesztés célkitűzése volt, hogy a helyszínre érkező látogatók a korábbi főbejáraton keresztül jussanak a forstériába, majd az épületen belül is fokozatosan haladjanak az egyre halkuló, csendesedő

zónák felé. A forestériát követően a cellaházak elvonultságát tapasztalhatta meg a látogató, végül a kertekben zárva útját kaphat feloldást.

HELYREÁLLÍTÁS-TÖRTÉNETI ÉRTÉK

Talán az eszmei értékek közé sorolható az az érték, amelyet egy-egy helyreállítás képvisel a magyar műemlékvédelemben. Egyes helyreállítások

már elérték azt az kort, amikor már saját jogon is értékkel bírnak, ezek közé tartozik Nagycenken a hímezéses parter rekonstrukciója, amely *Örsi Károly* tervei szerint valósult meg 1974-ben. A helyreállítás a korszak meghatározó műemléki kertvédelmi beruházása volt, amely főbb elemeiben azóta is megőrződött. 2016-ban elindult a nagycenki kastélypark helyreállításának előkészítése. 2017-ben elkészült a park tudományos dokumen-

6. kép Az 1974-ben Örsi Károly tervei szerint helyreállított hímezéses parter Nagycenken a Széchenyi-kastély parkjában. Fotó: a szerző

7. kép Dombok a parkban Nagycenken a kastélytól északnyugatra.

Fotó: a szerző

tációja, 2018-ban kertrégészeti kutatása, illetve helyreállítási engedélyezési terve.¹⁰ A park tervei az 1974-ben létrehozott állapotot a park egy történeti korszakaként kezelik és csak kisebb korrekciókat javasoltak az eredeti helyreállítási elvnek megfelelően (6. kép).

A felsorolt kicsit megfoghatatlan és nem anyagiasuló, de tájépítészeti terekben mégis jelen lévő értékek tárgyalását követően rátérnék pár sokkal konkrétabb tájépítészeti elemre, amelyek már az értékleltárak tartalmi elemeinek 2. pontja, „A történeti kert vagy park épített szerkezetei, elemei, fragmentumai pont” alá sorolhatók.

DOMBORZAT, MIKRODOMBORZAT

Kevésbé konkrét határokkal bíró, de nagyon is fizikai értelemben is testet öltő elem a domborzat, amely nem feltétlen hívja fel magára értékleltározáskor a figyelmet, pedig egy adott helyszín szempontjából rendkívül értékes in situ forrás, olvashatósága sok esetben többet mond sok levéltári írásos anyagnál.

Példaként Nagycenken a Széchenyi-kastély parkjának domborzatát, vagy inkább mikrodomborzatát mutatom be. Nagycenk kapcsán a már említett parter mindenkinek bevillan, de nem fel-

tétlen sejtjük, hogy a park ma perifériálisnak tűnő részein milyen izgalmas részletek bújnak meg, amelyek a történeti forrásokkal összevetve értelmezhetők és megfigyelhetők. A nagycenki kutatás és tervezés eredményei önálló tanulmányt is megérnének, amelyeket remélem a kollégák a közeljövőben ismertetnek, de előljáróban csak annyit emelnék ki, milyen nagy élmény volt a helyszínen felfedezni, hogy az ábrázolások szerint egykor kis tavakkal és építményekkel tarkított kertrésszel a mai napig megfigyelhető a mikrodomborzat, amely megfigyelve az archív ábrázolást egy nagyon egyedi karakterű kertrész létezését fedi fel, és követve a korábbi útvonalakat és megtapasztalva közben nézőpontok változását, az egykori alkotó szándékát is felfedi (7. kép).

VÍZRENDSZER

Hasonlóképp és a domborzattal szoros összefüggésben vizsgálándó a helyszín vízrajza, amelynek átfogó értelmezése nagyon fontos eleme a kertek helyreállításának. Egy-egy vízfelület visszaállítása történeti kertjeink leglátványosabb kompozíciós elemeit állíthatja helyre. A partvonal kontúrjának kirajzolása előtt a jelenlegi állapot átfogó elemzése, történeti forrásokkal történő összevetése elengedhetetlen, és a működtetés műtárgyainak örökségi értékek sérelme nélkül történő elhelyezésén túl meg kell bizonyosodni a vízutánpótlás és a felesleges víz elvezetését biztosító ágak használhatóságáról. Ehhez a tágabb vízrendszer működését is vizsgálni kell, ami a kisebb vízfolyások kezelésében több évtizede tapasztalható rendezetlenségek miatt gyakran több évtizede elmaradt fenntartási feladatok pótlólagos elvégzését teszi szükségessé.

ÉPÍTMÉNYEK, MŰALKOTÁSOK AZ ÜZENET HORDOZÓI

A parkokban álló építmények szobrok értékleltári rögzítése mára talán magától értetődő. Az építmények és szobrok azok az elemek, amelyeken keresztül a kertek üzeneteiket eljuttatják a bennük sétálók felé, a kert teljes megértéséhez így hozzátartozik ezen üzenetek értelmezése is. A kerti templomok, babaházak, műomok, hidak, szökőkutak, kapuzatok önmagukban önálló értékleltári igényelnek az építészeti részleteik megőrzése érdekében (8-9. kép).

Hasonlóképp fontos az esetlegesen fennmaradt szobrok, plasztikák értékleltári rögzítése, és ezek előéletének felderítése. Egy-egy műalkotás,

vagy szobormásolat eredetének tisztázása önmagában komoly kutatást igényel és a kert építéstörténetének izgalmas részleteit tárhatja fel.

Jó példája a körmendi Batthyány-kastély parkja, ahol a tulajdonos komplett programot valósított meg a parkban, amit nemcsak a szobrokkal, építményekkel, de az egyes sétányok elnevezésein keresztül is igyekezett eljuttatni látogatói felé. Egy séta a körmendi parkban egy szellemi utazás is volt egyben, sajnálatos, hogy ezt ma nem élvezhetjük.

BERENDEZÉSEK, BÚTOROK, KIEGÉSZÍTŐ ARCHITEKTÚRÁK

Az értékleltár kézzel fogható elemei között hanglejtő erejük miatt is kiemelten kezelendők a berendezések, és egyéb kiegészítő architektúrák. Nagyon kevés eredeti bútor, ami még megfigyelhető akár csak töredékesen is egy-egy helyszínen. Az időnek való kitettségük miatt leginkább kő és műkőberendezések, amelyek egyáltalán fennmaradtak, de ezek is utolsó óráikat élik. Országos kataszterük elkészítése sürgető feladata a kertvédelemnek, és hozzájárulhatna nemcsak megmentésükhöz, de egymással történő összevetésükhöz, eredetük tisztázásához is. Ráadásul megmentésükre hamarosan már nem lesz remény egyrészt töredékeik elkallódása, másrészt anyaguk teljes pusztulása miatt (10-12. kép).

MŰSZAKI RÉSZLETEK

Hasonlóképp fontos lenne kertjeink apró épített részleteinek, műszaki megoldásainak számbavétele, mint a történeti szegélyek, vízelvezetők, víznyelők, vízoszlatók, kerékvetők, küszöbök, korlátok és növényágy keretező rácsok. Az egyes elemek megmentése mellett sok esetben fenntartási kérdésekre is választ kaphatnánk. A nehezen fenntartható részletekről gyakran kiderül, hogy régen is volt valami trükkje a fenntartásnak, ami miatt működött egy szerkezet, és ezek megfigyeltéhez hozzájárulhat a hiteles helyreállítás.

NÖVÉNYEK

Kertekről szólva, a növényt, mint védendő elemet említeni magától értetődő, de a növényegyedeken kívül fontos lenne a jellegzetes növénycsoportokat, vagy épp a jellegzetes növényalkalmazást is rögzíteni. Angliában több helyen is karakteresen megjelenik egy jellegzetes zárt cserjeszint a Faállomány alatt. Magyarországon erre kevesebb pél-

8-9. kép A pusztazámori Barcza-kastély parkjában álló templom és a kerítés sarokpontján álló romantikus bástya.
Fotó: a szerző

da akad, de azért van, ahol előfordul egy-egy parkunkban. Sellyén például szúrós csodabogyó (*Ruscus aculeatus*) nagyobb foltjait találjuk hasonló szerepben, Dégen a puszpángot (*Buxus sempervirens*) alkalmaztak egy kertrészen hasonló módon (13-14. kép).

ELTÜNT ELEMEEK, MÁR CSAK RÉGÉSZETI ESZKÖZÖKKEL MEGFOGHATÓ ELEMEEK

Végül de nem utolsó sorban szót kell ejteni a föld alatt még fellelhető épített részletekről, amelyeket értékleltározni nem lehet, amíg nem történik meg a helyszín régészeti módszerekkel történő vizsgálata. A kerttörténeti tudományos dokumentációnak jogszabályi tartalom szerint ki kell jelölnie a vizsgálandó pontokat, ehhez javasolt a roncsolás nélküli geofizikai eszközökkel nyerhető információkat is felhasználni. A kertrégészeti kutatást követően jellemzően már nem kerülnek visszavezetésre a felszínre került elemek az értékleltárba, viszont visszavezetendők, ha a kutatás már korábban megtörtént és a készülő tudományos dokumentáció készítésének idején már ismertek a feltárás eredményei. Fontos, hogy a történeti kert régészeti módszerekkel történő vizsgálatának eredményeit a kertet kutató személy segítsen kiértékelni, hiszen régészeti szempontból érdektelen jelenségek is értelmet nyerhetnek a kert összefüggérendszerét ismerő személy számára.

TÁRSADALMI JELENTŐSÉG

Végül azzal zárnám, amit nem az értékleltárakban kell rögzíteni, hanem a köztudatban. Miként az elején ismertetett tájépítész definícióból is kitűnt, a tájépítész az azon kívül, hogy egy szakma, egyfajta idealista küzdelem is egyben, és ha jól megnézzük, ez igaz a műemlékvédelemre is. A szélesebb társadalom által időnként megkérdőjelezett értékek védelméért síkraszálló, mások által furcsa szemmel nézett emberek lettünk. Ahhoz, hogy az általunk értéknek tartott emlékek fennmaradjanak, el kell érünk azt, hogy a társadalom számára is élőkké váljanak ezek a helyszínek, legyen jelentése a nekünk beszélő részleteknek. Vissza kell tudnunk hozni a parklátogatás kultúráját, meg kell találnunk azt a varázsszert, amitől újra vásárnapi program lehet, hogy az emberek kimenjenek egy parkba vagy ligetbe. Csak így csatornázhatók vissza ezek a használatból jobbra kiesett kertek a mindennapos felüldülés tereivé. Be kell tudnunk mutatni, hogy a szabad-

10-12. kép Kőpad maradványai Dénesfán, Sopronhorpácson, és kőszék Nagycenken.

Fotó: a szerző

13-14. kép Babérmeggy cserjeszint Roushamben, és páfrányokállomány a fenyőligetben a Painshillben.
Fotó: Gecséné dr. Tar Imola és a szerző

ban és szép környezetben eltöltött idő, még ebben az ingergazdag 21. században is lehet érték, amit kár lenne veszni hagyani.

(A 49. Román András Műemlékvédelmi Nyári Egyetemen elhangzott előadás szerkesztett változata. Noszvaj, 2019. június 28.)

JEGYZETEK

1. Tájépítészet című szócik <https://hu.wikipedia.org/wiki/Tájépítészet> (Megtekintve: 2019. november 9.)
2. Möcsényi Mihály: A táj és a zöldterület fogalmi problémái a tájrendezés nézőpontjából. *Településtudományi Közlemények* 21. (1968) 66-76.
3. A szabályozás számos korábban ismeretlen előzményű kertről hozott felszínre értékes történeti adatokat, bár elismerhető, hogy többlet terhet rótt a beruházókra, és egy-egy állagvédelmi beavatkozás esetén feleslegesnek tűnhetett az elkészítése.
4. Megemlítendő, hogy ezen elvek alkalmazása az arra érdemes kertek csak egy szűkített részén előírható jogilag, hiszen a műemléki szempontból jogilag is védettnek tekinthető kertek listája – azaz azon helyszíneké, amelyre a fenti szabályozás egyáltalán alkalmazható – jelentős felülvizsgálatra szorul. Számos jelentős kertünk történeti kertté nyilvánítása még nem történt meg, és a védési határozatban védettként feltüntetett kertek száma is jelentősen kevesebb az arra érdemesnek ítélt kertek számánál. Történeti kertként jelenleg 15 helyszín védett, a jegyzékben parkja védett megjegyzéssel ellátott határozatok szerint további 157 kertet óv műemléki védelem, miközben a hatvanas

években az Országos Műemléki Felügyelőség (dr. Őrsi Károly és Csorna Antal) országos felmérése során 431 jelentős kertet vettek számba. Az akkor felmért jelentősnek ítélt kertek nagy részére tehát a fent ismertetett előírások nem vonatkoznak, ami korábban nem okozott jelentős problémát, hiszen a műemlék telkét védő műemléki oltalom védte a kertet is, de az új szabályozás miatt a nyilvántartás hiányosságainak pótlása ma már nem halasztható, hiszen jogi védelem hiányában csak a tulajdonosok értékítéletén, és megbízott szakmatársaink elhivatottságán múlik, szentelnek-e figyelmet kultúránk e pusztuló, sérülékeny emlékeinek.

5. Bechtold Ágnes-Németh Zita: *A tiszadobi kastély parkjának kerttörténeti tudományos dokumentációja*. NÖF Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft, Budapest 2019. A nyiladékot Alföldy Gábor szerint a kastély építések vagy még korábban vágták az erdőbe, a hatás fokozása érdekében a partert ennek tengelyében helyezték el, Alföldy Gábor: Historical Revivalism in Hungarian Country House Gardens between 1880 and 1930: an Exploration and Analysis. *Acta Historiae Artium* Vol. 48. (2007) No. 1. 122.
6. A tiszadobi Andrásy-kastély parkjának helyreállítási terve, felelős tervező: Németh Zita (NÖF Nonprofit Kft); Hegyi Dóra-Borsodi Zsófia: A tiszadobi Andrásy-kastély parkjának előzetes régészeti dokumentációja (Várkapitányság Zrt, 2019); kertregészeti konzulencia: Koppány András (MMA-Magyar Építészeti Múzeum Műemléki Dokumentációs Központ).
7. 2011-ben a kiviteli tervek a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat készítette, felelős tervező: Remeckzi Rita, társtervező: Farkas Ágota; szintén az ők jegyzik a korábbi Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központ (felelős tervező: Szikra Éva, társtervező: Árvai Zsuzsa) engedélyezési terveinek 2010-es aktualizálását.
8. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Tájépítészet> 2019. november 9. (Megtekintve: 2019. november 9.)
9. Kutató: Sárossy Péter, építész tervező: Máté Zsuzsa, kerttörténeti kutatás: Dr. Fatsar Kristóf és Ombódy Ildikó, tájépítés tervező: Steffler István és Böhm Gábor (Garten Kft), régész: Rác Miklós, kerttörténeti szakértő: Dr. Klagyivik Mária.
10. Bechtold Ágnes: A nagyeceni Széchenyi-kastélypark kerttörténeti tudományos dokumentációja (NÖF Nonprofit Kft. 2018); A nagyeceni Széchenyi-kastélypark helyreállítási engedélyezési terve, felelős tervező: Németh Zita (NÖF Nonprofit Kft, 2018); Hegyi Dóra – Nádai Zsófia: A nagyeceni Széchenyi-kastély parkjának előzetes régészeti dokumentációja (Várkapitányság Kft, 2018); Kertregészeti konzulens: Koppány András (MMA-Magyar Építészeti Múzeum Műemléki Dokumentációs Központ)

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM FOLYÓIRATA

LXIII. évf.

2019

3-4. szám

Főszerkesztő: Vukosavljev Zorán
Szerkesztőség: 1054 Budapest, Báthory u. 12.
e-mail: krisztina.szolik@me.gov.hu

REZÜMÉ

Bóna István- Entz Géza-Jékely Zsombor-Krähling János-Szakács Béla Zsolt-Takács Imre: Egy középkori erődtemplom új élete – Műemléki nyári egyetem Szászbogácson

A nyári egyetem gondolata Mihály Ferenc erdélyi restaurátortól, az erdélyi magyar műemlékvédelmi szakma jeles képviselőjétől származik, aki 2017 őszén vetette fel, hogy Szászbogács (Băgaci, Bogeschdorf) használaton kívül álló szász evangélikus erődtemploma alkalmas lenne egy, a műemlékvédelemhez kapcsolódó szakterületeken komplex képzést nyújtó, magyarországi és romániai egyetemi tanszékek együttműködésében megszervezendő, rendszeres nyári egyetemi kurzus indítására.

A nyári egyetem elé három feladatot tűztek ki a résztvevő egyetemek tanszékeinek vezetői:

1. Elméleti képzés előadóteremi előadásokkal, melynek tematikája az erdélyi művészet közép európai kontextusba helyezett és a nemzetközi kutatási irányzatokkal összefüggésbe hozott történetéhez kapcsolódik;
2. Gyakorlati képzés, elsősorban korszerű műemlékes és restaurátori ismeretek elsajátítása céljából;
3. Tanulmányi kirándulások a tágabb környezeti műemlékállományának tanulmányozásával.

A szászbogácsi nyári egyetem keretében lefolytatott restaurátori kutatási gyakorlat lehetőséget biztosított a művészettörténész és építész hallgatóknak, hogy kipróbáljanak restaurátori vizsgálati módszereket, és valós műtárgyak közelről való megfigyelésével szerezzenek olyan ismereteket, melyek az iskolai körülmények között nem lehetségesek. A program lényegi részét képezték a kirándulások, melyek során a környék templomaiban összehasonlító anyagok gyűjtésére nyílt lehetőség a korábban látottak értelmezéséhez. 109

Krahling János- Fehér Krisztina: A szászbogácsi evangélikus templom műemlékfelmérésének és dokumentálásának módszertana

A 2019 augusztusában megvalósult nyári egyetemi kurzus során a szászbogácsi Evangélikus Templom interdiszciplináris kutatását kezdtük meg. A templomerőd dokumentálásához az első évben két módszert tanulmányoztunk és alkalmaztunk: az egyik a több eszközzel végzett alakhű felmérés, a másik pedig az értékleltár és helyiségek könyv integrált használata volt. A műemlékfelmérésben az adatfelvétel és a rajzi feldolgozás fázisai alapján négy különböző felmérési stratégiát különböztettünk meg: ezek a 1.) helyszíni manuálé készítése, majd kézi felmérés alkalmazása, amely leginkább szolgálja a felmérés fő célját, az épület értelmezését, a megfigyelések helyszíni analízisén alapuló rögzítést. 2.) Helyszíni manuálé és alakhű felmérés, amelynél a geometriai adatok rögzítése az épülettől független koordináta rendszerben történik. 3.) Az épülettől függetlenül kitűzött alappont rendszer előzetes felvétele, amelynek segítségével helyszíni rajzok készülnek az épületen lévő, építéstörténetre utaló jelenségek rögzítésével. 4.) Az egyre inkább triviálissá váló térbeli leképezési módszerek az utóbbi időben megreformáltak a felmérés módszertanát. A lézeres tárgy – és térszkennelés és a térbeli fotogrammetria a kézi mérést meghaladó pontosságra képes. A létrehozott pontfelhők további felhasználása többféle lehet, a szászbogácsi gyakorlaton vektorgrafikus metszetek generálásával és tovább dolgozásával hoztuk létre digitalizált síkbeli rajzokat. A felmérés mellett alkalmaztuk a külföldi gyakorlatból ismert „Raumbuch”-módszertant is, amelyet itt speciálisan a templomterre, mint kvázi „egycellás” helyiségrendszerre adaptáltunk. A kétféle dokumentálási módszer – a felmérés és helyiségek könyv – együttes alkalmazásával létrejött egy olyan tervrajz sorozat, amely a későbbiekben akár a templom helyreállításának és megőrzésének tervezési alapkimentációja lehet. A felmérésnek a következő években folytatandó interdiszciplináris kutatásban kiemelt jelentősége van. A kutatás jövőbeni irányait a templom történetében bekövetkezett átépítések, bővítések kérdése jelenti, amit az alakhű felmérés alapján elvégezhető középkori és kora újkori falszövevek analízise támaszt alá. 140

Jékely Zsombor-Bóna István Előzetes megfigyelések és művészettörténeti észrevételek a szászbogácsi templom középkori falképei kapcsán

A szászbogácsi evangélikus templom falai legalább két periódusból őriznek nagyobb felületen középkori falképeket. Szakszerű feltárás és tisztítás hiányában egyelőre csak előzetes megállapításokat tehetünk velük kapcsolatban. A falképek két periódusban készültek. A korábbiak a szentély északi falán maradtak fenn. Itt ma csak antiochiai Szent Margit különálló alakja látható. A falon továbbá egy gótikus uncialis betűkkel festett feliratot is felfedezhetünk.

Sokkal nagyobb felületen láthatóak ma a templomhajó északi falán lévő falképek: csaknem a hajó teljes hosszában egy hatalmas, több sávú Utolsó ítélet kompozíció látható itt. A csaknem 10 méter széles és 7 méter magas kompozíció az egykori boltozat rendszeréhez igazodott. Egy olyan későgótikus Utolsó ítélet ábrázolásról van szó, amelynek számos párhuzamát ismerjük Dél-Erdélyből, és amely az analógiákat figyelembe véve a 15. század utolsó évtizedeiben készült.

2019 nyarán egyelőre csak egyszerűbb fotótechnikai vizsgálatok keretében történt meg a gótikus kifestés vizsgálata. A falképekről erős teleobjektívekkel készültek fotók, normál és infravörös fényben egyaránt. Bár a falképek között nagy a korbeli eltérés, mindre jellemző a német technikák alkalmazása. Az egész művet teljesen szekkó technikával festették. Az eddigi értékelés alapján úgy tűnik, hogy legalább két, esetleg három mester festhette a monumentális képet. A falképek további vizsgálata mindenképpen az egyik fő feladatot jelenti a következő években. 164

Gert Jan Luijendijk: Az értékek fenntarthatósága és helyreállíthatósága – kérdések, kétségek és válaszok

Az örökségvédelemre specializálódó építész megtapasztalja az épület- és a levéltári kutatások jelentőségét a különböző műfajú örökség megőrzésének problémáival, megoldási lehetőségeivel összefüggésben. Munkái során gyakran találkozunk az értékek fenntartásával, helyreállíthatóságával összefüggő kérdésekkel, problémákkal. Tapasztalatokra alapozva kijelenthető, hogy az értékek megőrzésének legjobb eszköze a folyamatos karbantartás, mert ami a karbantartás elmulasztása miatt egyszer elveszett, az alig pótolható.

Mivel egyre több és biztosabb ismeretünk van a védendő értékekről és arról is, hogy mit, miért kell megőrizni, a védett örökségi értékek egyre gazdagodó körével együtt bővül a megőrzés mikéntjével, mértékével kapcsolatos problémák és kérdések sora, és ez új módszerek és új szemlélet alkalmazását teszi szükségessé. Az örökségi érték műfaji és korbeli sokszínűsége minden esetben más megközelítést kíván.

A tanulmány példákkal szemlélteti, hogy manapság a fenntarthatóság elsősorban és mindenekelőtt - az anyagok és szerkezetek természetes pusztulásától eltekintve - emberi tényezőkön múlik. Tehát az értékek fenntartásának, fenntarthatóságának kulcsa a tudatosság, a szakértelem, az elkötelezett szakmai és társadalmi értékítélet és a folyamatos gondozás.

Az értékek fenntarthatósága szempontjából sok jogos szakmai vitát kiváltó kérdés a történeti épületek esetében a fenntarthatóságot is érintő új funkcionális és műszaki igények megvalósítása. 178

Kristína Markušová: Rész és egész kapcsolata – Kassa (Košice) példája

A beszámoló Kassa (Košice, Szlovákia) műemléki területével foglalkozik: a történelmi városrag műemléki értékeivel, jellegével, kiterjedésével. Röviden említi a területi műemlékvédelem kezdetét és indítékait az ötvenes évek legelején, amikor más szlovákiai városok középkori városmagját nyilvánították védetté. Bepillantást nyújt a kommunista időszak direktív műemlékvédelmi módszereibe és rámutat a kassai történelmi városrag egyedülálló jellegére. A beszámoló taglalja az 1989-es rendszerváltás következményeit, s bemutatja az aktuális szlovákiai műemlékvédelmi törvény (49/2002) területi védelemről szóló paragrafusának (§29) valamennyi bekezdését. Ennek alapján magyarázza a védett terület műemlékvédelmi elveit: az elsőfokú szakhatóság mindennapi agendájának egyik kiindulópontját. A szerző felsorolja az aktuális kassai műemlékvédelmi agendát is: az említett elvek alapján a műemléki értékek „belülről” kapnak védelmet, és ugyanakkor rámutat, hogy fontos a védett központ „kívülről” irányított védelme is, amit a megfelelő új városrendezési terv koncepciójával lehetne elérni.

A műemlékek fontosnak tartják, hogy a védett városrag közelében, folytatásában az urbanisták kínálnak megoldást arra, milyen módon lehetne ma az új rendezési terv készítésekor olyan megoldást kínálni az új adminisztratív központ kialakítására, hogy sok nemkívánatos vagy egyenesen káros, de központilag szükséges funkció az apróléptékű történelmi városrag területéről kivonulhasson. 196

Szabadics Anita: Műemléki érték a tájépítészetben – Avagy műemléki értékek számbavétele a történeti kertekben

Mi a tájépítészet és mi a műemléki érték? E fogalmak tárgyalását követően a tájépítészet által létrehozott műemléki érték megjelenési formáit vizsgálja a szerző a tájépítészet legkiemelkedőbb alkotásain, a történeti kerteken keresztül.

A védelem érvényesíthetősége szempontjából fontos, hogy minden a történeti kertek értékének létrejöttében és érvényesülésében szerepet játszó elemet felismerjünk és meghatározzunk. Vonatkozik ez azon elemekre is, amelyek nem kézzel foghatók, de amelynek sérülése mégis az érték csorbulását okozná. A cikk néhány ilyen sajátos tájépítészeti eszközre és ezek dokumentálásának szükségességére hívja fel a figyelmet.

Tárgyalja az üres terek fontosságát, számba veszi a kiterjedés, az elfedés és takarás szerepét, a kiszolgáló, alárendelt tájépítészeti terek kijelölésének szükségességét. Vizsgálja egy helyszín bejárási útvonalának, a megérkezés koreográfiájának hatását. Kiemeli az együttes kevésbé konkrét határokkal bíró, de nagyon is fizikai értelemben testet öltő elemeit, mint a domborzat, vízrendszer. Szó esik a kertek üzeneteit hordozó építményekről, műalkotásokról, a berendezések, bútorok kiegészítő architektúrák, műszaki részletek szerepéről, a már csak régészeti eszközökkel megfogható elemek dokumentálásának lehetőségeiről, és végül arról, amit nem az értékleltárakban kell rögzíteni, hanem a köztudatban; hogy történeti kertjeinkben, a szabadban és szép környezetben eltöltött idő a 21. században is lehet érték. 212

ABSTRACT

István Bóna – Géza Entz – Zsombor Jékely – János Krähling – Béla Zsolt Szakács – Imre Takács: The new life of a medieval fortified church **Summer University on monument preservation in Szászbogács**

The idea of the summer university comes from the Transylvanian restorer Ferenc Mihály, a prominent representative of the Hungarian heritage protection in Transylvania. In the autumn of 2017, he suggested that the unused Saxon fortified church of Szászbogács (Băgaci, Bogeneschdorf) would be suitable for launching a regular summer university course organized in cooperation with Hungarian and Romanian university departments providing complex training in areas related to heritage conservation.

The summer university was assigned a triple task by the heads of the departments of the participating universities:

1. Theoretical training with auditorium lectures, with a curriculum related to the history of Transylvanian art in the context of Central Europe and linked to international research trends;
2. Practical training, in particular for acquiring advanced monument preservation specialist and restorator skills;
3. Study trips to examine the heritage building stock of the wider environment.

The restorator research practice conducted at the Summer University of Szászbogács provided an opportunity for art historian and architect students to try out restoration research methods; and by observing real artefacts closely, to gain such knowledge the acquisition of which is not possible in the school environment. Study trips were an essential part of the program, providing the opportunity to collect comparative material in the churches of the region for interpreting the previously seen elements. 109

János Krähling – Fehér Krisztina **Methodology for the building archaeology and documentation of the Lutheran Church in Szászbogács**

During the August 2019 Summer University course, an interdisciplinary survey of the Lutheran Church in Szászbogács was started. In the first year, we studied and applied two methods to document the fortified church: one was the multi-tool, accurate survey drawing, and the other was the integrated use of the value inventory and the list of rooms. In the building archaeology survey we distinguished four different survey strategies based on the phases of data collection and processing by drawing: namely 1.) making on-site freehand sketches (manuals), then performing a manual survey which best serves the main purpose of the survey, namely the interpretation of the building and the recording of observations based on on-site analysis. 2.) On-site sketches (manuals) and accurate survey drawing, where geometric data is recorded in a building-independent coordinate system. 3.) Preliminary set-up of a reference point system, independent of the building, used to produce on-site drawings capturing the building's features that refer to the construction history. 4.) Increasingly trivial spatial mapping methods have recently reformed the methodology of building archaeology. Laser object- and space-scanning and spatial photogrammetry can provide higher accuracy than manual measurement. The created point clouds can be used in different ways, during the Szászbogács practice we have created digitized 2D drawings by generating and further processing vector graphic sections. In addition to the dimensional survey, we also used the Raumbuch methodology known from international practice, which was specifically adapted to the church space here by considering the hall a quasi "single-cell" room system. The combined application of the two types of documentation methods, i.e. the dimensional survey and the list of rooms, has resulted in a series of plans, which may later be used as the basic design documentation for the church restoration and preservation. The survey is of prime importance for an interdisciplinary research to be conducted in the coming years. The future direction of research can be the matter of refurbishments and additions made during the church's history, supported by the analysis of medieval and early modern wall tissues, to be performed on basis of the accurate dimensional survey. 140

Zsombor Jékely- István Bóna: Preliminary observations and art historical notes on the medieval wall paintings of the church in Szászbogács

The walls of the Lutheran church in Szászbogács feature medieval murals of a larger surface from at least two periods. For the time being, in the absence of proper exploration and cleaning, only preliminary findings can be made about them. The wall paintings were made in two periods. The older ones survived on the northern wall of

the sanctuary. Here today only the separate figure of St. Margaret of Antioch can be seen. Also, an inscription painted in Gothic uncial fonts can be observed on the wall.

The murals on the northern wall of the main nave can be seen on a much larger surface today: a huge, multi-stripe Last Judgment composition can be found here in almost the entire length of the nave. The nearly 10 meters wide and 7 meters high composition was adapted to the former vault system. This is a late Gothic depiction of the Last Judgment, of which we know many parallels from Southern Transylvania, and which, considering the analogies, was made in the last decades of the 15th century.

In the summer of 2019, the Gothic painting was only studied in the framework of simpler photographic research. Photos of the murals were taken with powerful telephoto lenses in both normal and infrared light. Although there is a great period difference between the discussed wall paintings, they are all characterized by the use of German techniques. The whole artwork was painted entirely in secco technique. Based on the evaluation so far, it seems that at least two, if not three, masters may have painted the monumental mural. Further investigation of the wall paintings will definitely be one of the main tasks in the coming years. 164

Gert Jan Luijendijk: Sustainability and recoverability of values – questions, doubts and answers

An architect specializing in heritage protection usually experiences the importance of research on buildings and archives in relation to problems and solutions for preserving heritage of different genres. During his/her work he/she often encounters issues and problems related to the maintenance and restoration of values. Based on experience it can be stated that continuous maintenance is the best means of preserving values because what is once lost due to a lack of maintenance is hardly replaceable.

By time, we become more and more aware of the values to be protected, also of what and why should be preserved. Therefore, problems and doubts about the nature and extent of preservation are expanding with the growing range of protected historical values, which requires the application of new methods and approaches. The diversity of heritage value both in genre and age needs a different, customized approach in every case.

The study gives examples to illustrate that, apart from the natural destruction of materials and structures, sustainability today depends primarily and first and foremost on human factors. So, awareness, expertise, commitment to professional and social value judgement and continuous maintenance are the keys to preserving and keeping our values.

In terms of sustainability of values, the goal of meeting new functional and technical needs that also effect sustainability is an issue triggering much justifiable professional debate on historic buildings. 178

Kristína Markušová: Relationship between part and whole – Example of Kosice (Kassa)

The paper deals with the area of Kosice (Slovakia) under heritage protection: with the monument preservation values, character and extent of the historic core of the city. It briefly mentions the beginnings and motives of territorial heritage protection in the early 1950s, when the medieval city centers of other Slovak towns were declared protected. The study gives an insight into the directive-based heritage protection methods of the communist period and highlights the unique character of the historical core of Kosice. The report discusses the consequences of the 1989 regime change and presents all the sections of the paragraph (§29) of the current Act on the Protection of Monuments and Historic Sites of the Slovak Republic (49/2002). On this basis, it explains the principles of the preservation of historic sites, i.e. one of the starting points for the daily agenda of the first instance authority. The author also lists the current monument preservation agenda of Kosice: based on the above-mentioned principles, historic monuments are protected “from the inside”. At the same time, she points out the importance of protecting the historic center “from the outside” too, which could be achieved through the concept of an appropriate new urban development plan.

Historic conservation specialists have found it important that urbanists provide a solution near or in the continuation of the city core to create a new administrative center today (at time of the zoning plan’s development plan) in a way that makes it possible to move the many unwanted or even harmful but centrally required functions from the small-scale historic core of the city. 196

Anita Szabadics: Heritage preservation values in landscape architecture or the recording of monument preservation values in historic gardens

What is landscape architecture and what does monument preservation value mean? After discussing these concepts, the author uses the most outstanding works of landscape architecture, namely the historical gardens to examine the ways of appearance of the historical value created by landscape architecture.

For the enforceability of protection aspects, it is important to recognize and define all the elements that play any role in the emerge and prevailing of the historical gardens’ value. This also applies to elements that might not be tangible, but the damage of which would cause the impairment of the historical value. The article draws attention to some of these specific landscape architectural tools and to the need of documenting them.

The paper discusses the importance of empty spaces, considers the role of extension, concealing and covering, and the need to designate servant and subordinate landscaping spaces. It examines the effect of a specific venue’s route of visit and the effect of the arrival’s choreography. The essay highlights the elements of the ensemble which have less specified boundaries but are truly embodied in the physical sense, such as the terrain or the water system.

It studies the structures and works of art that convey the message of these gardens; the role of equipment, furniture, additional architectures and technical details, as well as the possibilities of documenting elements that can only be grasped by archaeological means. Finally, it talks about the attitude that is not to be recorded in the inventories, but in the public consciousness; i.e. time spent in our historic gardens, outdoors and in beautiful surroundings can be a real value even in the 21st century.212

AUS DEM INHALT

István Bóna – Géza Entz – Zsombor Jékely - János Krähling - Béla Zsolt Szakács – Imre Takács: Neues leben einer mittelalterlichen wehrkirche – Denkmalpflege-sommeruniversität in Bogeschdorf

Der Gedanke der Sommeruniversität stammt von dem Restaurator von Siebenbürgen Ferenc Mihály, von dem ausgezeichneten Vertreter des Kunstdenkmalschutzberufes, wer in 2017 aufgeworfen hat, daß die außer Gebrauch stehende sächsische evangelische Festungskirche von Szászbagács (Bagaciu, Bogensdort) für die Inngasetzung eines komplexe Ausbildung gewährenden, in der Zusammenarbeit der Universitätslehrstühle von Ungarn und Rumänien zu organisierenden regelmäßigen Sommeruniversitätskurses geeignet wäre.

Für die Sommeruniversität haben die Leiter der Lehrstühle der teilnehmenden Universitäten eine Dreieraufgabe bestimmt:

1. Theoretische Bildung mit Vortragssaalsvorträgen, die Thematik von welcher sich zu der in mitteleuropäischen Kontext gelegten und mit der die internationalen Forschungsrichtungen in Zusammenhang gebrachten Geschichte der Kunst von Siebenbürgen anschließ;

2. Praktische Bildung, in erster Reihe zu dem Zweck zeitgemäße kunstdenkmälerische und Restauratorskenntnisse zu erlernen;

3. Studienausflüge mit der Studierung des Kunstdenkmalsbestandes der breiteren Umgebung.

Die in dem Rahmen der Sommeruniversität in Szászbagács durchgeführte Restauratorsforschungsübung hat die Möglichkeit für die Kunstgeschichtler- und Architektstudente gesichert Restauratorsuntersuchungsmethode auszuprobieren, und durch die Beobachtung der reellen Kunstgegenstände solche Kenntnisse zu erwerben, was unter Schulverhältnissen nicht möglich ist. Die Ausflüge haben den substantiellen Teil des Programmes gebildet, im Laufe von welchen war es möglich in den Kirchen der Umgebung vergleichende Materialien für die Auslegung der Frühkergesehenen zu sammeln. 109

János Krähling – Krisztina Fehér: Methodik der Bauaufnahme und Dokumentierung der Evangelischen Kirche von Bogeschdorf

Im Laufe der sich in August, 2019 verwirklichten Sommeruniversitätskurs haben wir die interdisziplinären Forschung der Evangelischen Kirche von Szászbagács angefangen. Für die Dokumentierung der Kirchenfestung haben wir zwei Methode studiert und verwendet: die eine davon war das mit mehreren Mitteln durchgeführte formgetreue Vermessung, die andere aber die integrierte Benutzung des Wertinventars und des Raumbuchs. In der Denkmalvermessung haben wir aufgrund der Phasen der Datenaufnahme und der Zeichnungsbearbeitung vier verschiedene Vermessungsstrategien unterschieden: diese sind 1.) Verfertigung des lokalen Manuals, danach die Anwendung der Handvermessung, was den Hauptziel der Vermessung, die Auslegung des Gebäudes, die Festsetzung der an lokaler Analyse beruhenden Beobachtungen am allermeisten dient. 2.) Lokaler Manual und formgetreue Vermessung, wobei die Festsetzung der geometrischen Daten in einem von dem Gebäude unabhängigen Koordinatensystem erfolgt. 3.) Vorherige Aufnahme des unabhängig von dem Gebäude ausgesetzten Basispunktsystems, mit der Hilfe von welchem Planzeichnungen mit der Festsetzung der an dem Gebäude befindlichen, sich auf die Baugeschichte beziehenden Erscheinungen gefertigt werden. 4.) Die immer mehr trivial werdenden räumlichen Abbildungsmethode haben in der letzten Zeit die Methodik der Vermessung reformiert. Das Leserobjekt – und Raumabtaftung und die räumliche Photogrammetrie sind fähig für die die manuelle Messung überstreichende Genauigkeit. Die weitere Anwendung der zustandegebrachten Punktwolken kann verschieden sein, an der Übung in Szászbagács haben wir mit der Generierung und Weiterbearbeitung der vektographischen Stichen digitalisierte, flächenhafte Zeichnungen zustandegebracht. Neben der Vermessung haben wir auch die aus der ausländischen Übung bekannte „Raumbuch“-Methodik angewandt, was wir hier speziell für den Kirchenplatz, als quasi für „Einzelnen“-Raumsystem adaptiert haben. Durch die gemeinsame Anwendung der zweierlei Dokumentierungsmethode – die Vermessung und das Raumbuch – ist eine Planserie zustandegekommen, was in den Weiteren sogar die Planungsgrunddokumentation der Wiederherstellung und Aufbewahrung der Kirche sein kann. Die Vermessung hat in der während der folgenden Jahren durchzuführenden interdisziplinären Forschungen ausgesetzte Bedeutung. Die zukünftigen Richtungen der Forschung sind seitens der Frage der in der Geschichte der Kirche stattgefundenen Umbauarbeiten, Erweiterungen bedeutet, was seitens der Analyse der

aufgrund von formgetreuer Vermessung durchführbaren mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Mauerstoffen
unterstützt ist. 140

Zsombor Jékely – István Bóna: Vorherige Beobachtungen und kunsthistorische Bemerkungen in Verbindung mit den mittelalterlichen Wandbildern der Kirche von Bogeschdorf

Die Wände der evangelischen Kirche von Szászbogács verwahren mittelalterliche Wandbilder an größeren Oberflächen aus wenigstens zwei Perioden. Mangels fachmäßiger Aufdeckung und Reinigung können wir nur vorherige Feststellungen in Verbindung mit diesen machen. Die Wandbilder wurden in zwei Perioden gefertigt. Die Früheren sind an der nördlichen Wand des Heiligtums bestanden. Hier kann man nur die separat stehende Figur von Sankt Margarete von Antiochia sehen. An der Wand können wir noch eine mit gotischen unzialen Buchstaben gemalte Aufschrift entdecken.

An einer viel größeren Fläche sind heute die Wandbilder an der nördlichen Wand des Kirchenschiffes zu sehen: in beinahe der ganzen Länge des Schiffes ist hier die mächtige Komposition über dem Letzten Gericht von mehreren Streifen zu sehen. Die beinahe 10 Meter breite und 7 Meter hohe Komposition hat sich nach dem System des damaligen Gewölbes gerichtet. Es handelt sich um eine solche spätgotische Darstellung des letzten Gerichtes, zahlreiche Parallelen von welchem aus Süd-Siebenbürgen unsererseits wohl bekannt sind, welche – die Analogien in Betracht genommen – in den letzten Jahrzehnten des 15. Jahrhunderts gefertigt wurde.

Im Sommer 2019 ist die Prüfung vorläufig nur im Rahmen von einfacheren phototechnischen Prüfungen der gotischen Ausmalung geschehen. Photos wurden über die Wandbilder mit starken Teleobjektiven gemacht, sowohl in normaler als auch in infraroter Licht. Obwohl es gibt eine große zeitliche Abweichung unter den Wandbildern, ist die Anwendung der deutschen Techniken für alle charakteristisch. Das ganze Werk wurde vollkommen mit secco Technik gemalt. Aufgrund der bisherigen Schätzung scheint es so, daß wenigstens ein, eventuell drei Meister das monumentale Bild malen konnten. Weitere Prüfung der Wandbilder bedeutet auf alle Fälle eine der Hauptaufgaben während der folgenden Jahre. 164

Gert Jan Luijendijk: Die Haltbarkeit und Wiederherstellung der Werte – Fragen, Zweifel und Antworten

Der sich für Erbschaftsverteidigung spezialisierte Architekt erfährt die Bedeutung der Gebäude- und Archivforschungen, im Zusammenhang mit den Problemen, Lösungsmöglichkeiten der Erbschaftsbewahrung von verschiedener Gattung. Er begegnet im Laufe seiner Aufgaben oft die mit der Aufrechterhaltung, mit der Wiederherstellungsmöglichkeit der Werte zusammenhängenden Fragen, Probleme. An Erfahrungen gegründet kann es erklärt werden, daß das beste Mittel für Bewahrung der Werte die fließende Instandhaltung ist, weil was einmal wegen der Versäumung der Instandhaltung verlorengegangen ist, kann kaum ersetzt werden.

Weil wir immer mehrere und sicherere Kenntnisse über die zu bewahrenden Werte und auch darüber haben, was soll man bewahren und warum, zusammen mit dem sich bereichernden Kreis der geschützten Erbschaftswerte erweitert sich die Reihe der Probleme und Zweifel bezüglich dem Wie und dem Maß der Bewahrung und das macht die Anwendung der neuen Methoden und neuer Anschauung für notwendig. Die Gattungs- und Altersvielfarbigkeit des Erbschaftswertes wünscht in allen Fällen andere Annäherung.

Das Studium veranschaulicht mit Beispielen, daß die Haltbarkeit heutzutage in erster Reihe und vor allem – abgesehen von der natürlichen Zerstörung der Materialien und der Konstruktionen – von menschlichen Faktoren abhängt. Also, der Schlüssel der Aufrechterhaltung, der Aufrechterhaltbarkeit sind die Bewußtheit, die Fachkenntnis, das gebundene Berufs- und Gesellschaftswerturteil und die fließende Pflege.

Aus dem Gesichtspunkt der Aufrechterhaltbarkeit ist die viele rechtmäßigen beruflichen Streitfragen verursachende Frage in dem Falle der geschichtlichen Gebäuden die Verwirklichung der auch die Aufrechterhaltbarkeit berührenden neuen funktionalen und technischen Ansprüche. 178

Kristína Markušová: Verbindung des teiles und des ganzen – Beispiel von Kassa (Kosice)

Der Bericht beschäftigt sich mit dem Kunstdenkmalgebiet von Kassa (Kosice, Slowakei): mit den Kunstdenkmalwerten, dem Charakter und der Ausbreitung des historischen Stadtkernes. Die Anfänge und Anlässe des Gebietskunstdenkmalschutzes vom Anfang der fünfziger Jahre werden kurz erwähnt, als mittelalterliche Stadtkerne anderer slowakischer Städte für geschützt erklärt wurden. Es wird Einblick in die direktiven Kunstdenkmalschutzmethode der kommunistischen Zeitperiode gewährt und auf den einmaligen Charakter der historischen Stadtkernes von Kassa hingewiesen. Der Bericht erörtert die Konsequenzen des Systemwechsels von 1989 und stellt sämtliche Absätze des Paragraphs (§29) des aktuellen slowakischen Kunstdenkmalschutzgesetzes (49/2002) über den Gebietsschutz vor. Auf Grund von diesen erklärt es die Kunstdenkmalschutzprinzipien der geschützten Gebiete: einen der Ausgangspunkte der alltäglichen Agenda der Fachbehörde ersten Grades. Die Autorin zählt auch die aktuelle kunstdenkmalrechtliche Agenda von Kassa vor: aufgrund der erwähnten Prinzipien bekommen die Kunstdenkmalwerte „von innen“ Schutz, gleichzeitig weist sie darauf hin, daß auch der „von außen“ gesteuerte Schutz des geschützten Zentrums wichtig ist, was mit der Konzeption des entsprechenden neuen Stadtordnungsplanes erreicht werden könnte.

Die Kunstdenkmalexperte halten es für wichtig, daß die Urbanisten in der Nähe, in der Fortsetzung des Stadtkernes eine Lösung darauf anbieten sollen, in welcher Weise könnte heute solche Lösung für die Ausgestaltung des neuen Administrationszentrums angeboten werden, damit viele nicht wünschenswerte oder

gerade schädliche aber zentral notwendige Funktionen aus dem Gebiet des historischen Stadtkern von winzigem Maßstab hinausziehen können. 196

Anita Szabadics: Kunstdenkmalwert in der landschaftsarchitektur, oder Bestandsaufnahme in den historischen Rahmen

Was ist die Landschaftsarchitektur und was ist der Kunstdenkmalwert? Die Verhandlung dieser Begriffe folgend untersucht die Autorin die Erscheinungsformen des seitens der Landschaftsarchitektur zustandegebrachten Kunstdenkmalwertes an den ausgezeichnetsten Errichtungen der Landschaftsarchitektur, durch die historischen Rahmen. Aus dem Gesichtspunkt des Schutzes der Durchsetzbarkeit ist es wichtig, daß wir alle in dem Zustandekommen und in der Geltendmachung des Wertes der historischen Garten eine Rolle spielende Elemente erkennen und bestimmen. Das bezieht sich auch solche Elemente, welche nicht greifbar sind, aber die Verletzung von welchen doch die Schädigung des Wertes verursachen könnte. Der Artikel lenkt die Aufmerksamkeit auf einige solche eigenartige landschaftsarchitektonische Mittel und auf die Wichtigkeit der Dokumentierung von deiesem.

Sie erörtert die Wichtigkeit der leeren Plätze, berücksichtigt die Rolle der Ausdehnung, der Verdeckung und der Bedeckung, die Notwendigkeit der bedienenden, untergeordneten landschaftsarchitektonischen Plätzen. Sie untersucht die Wirkung der Eingangsfahrstraße eines Ortes, der Koreographie des Ankommens. Sie betont die über weniger konkreten Grenzen verfügenden, aber in physischem Sinn Gestalt annehmenden Elemente, wie das Bodenrelief, das Flußsystem. Es werden die die Botschaften der Gärten tragenden Bauobjekte, Kunstwerke, die Rolle der Einrichtungen, Möbeln, ergänzender Architekturen, technischer Einzelheiten, die Möglichkeit der Dokumentierung der heute schon mit archäologischen Mitteln ergreifbaren Elemente erwähnt, schließlich das, was nicht in Wertinventaren festgesetzt werden sollen, oder in dem allgemeinen Bewusstsein; damit die in unseren historischen Gärten, in dem Freien und in der schönen Umgebung verbrachte Zeit auch in dem 21. Jahrhundert Wert bleiben kann. 212